

agira
COL·LECCIÓ

ARQUEOLOGIA MEDIEVAL
HÀBITATS MEDIEVALS

VIII

2016

Flocel Sabaté (dir.)

Pagès editors

ARQUEOLOGIA MEDIEVAL
HÀBITATS MEDIEVALS

Àgira, topònim d'origen àrab documentat des del segle x corresponent a l'actual Algeri, dóna ara nom a una col·lecció de Pagès Editors, coordinada científicament des del Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals "Espai, Poder i Cultura", de la Universitat de Lleida. Publica obres de recerca inèdites sobre arqueologia medieval després d'haver superat una doble avaluació feta per experts internacionals, sota la supervisió del consell científic.

Consell científic:

Flocel Sabaté (Universitat de Lleida)

Jesús Brufal (Universitat de Lleida)

Pascale Chevalier (Universite Blaise Pascal (Clermont-Ferrand)

Florin Curta (University of Florida)

Sauro Gelichi (Università Ca'Foscari Venezia)

José Antonio Quirós (Universidad del Pais Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea)

Sam Turner (Newcastle University)

Rosa Varela Gomes (Universidade Nova de Lisboa)

Chris Wickham (University of Oxford)

ARQUEOLOGIA MEDIEVAL HÀBITATS MEDIEVALS

FLOCEL SABATÉ
JESÚS BRUFAL (DIRS.)

Pagès editors
LLEIDA, 2016

© dels capítols: els autors
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2016
Sant Salvador, 8 — 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat
Primera edició: març de 2016
ISBN: 978-84-9975-738-4
DL L-210-2016
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

« imprens a lleida »

Diputació de Lleida

Generalitat de Catalunya
**Departament d'Empresa
i Coneixement**

**Agència
de Gestió
d'Ajuts
Universitaris
i de Recerca**

Ajuntament d'Algèria

Grup de Recerca Consolidat
en Estudis Medievals
ESPAI, PODER I CULTURA
Universitat de Lleida

Universitat de Lleida

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.

ÍNDIX

<i>HÀBITATS MEDIEVALS, FLOCEL SABATÉ</i>	9
<i>THE FUNERARY TOPOGRAPHY OF THE VIA XVII NECROPOLIS IN LATE ANTIQUITY (BRAGA).</i> CRISTINA BRAGA, MANUELA MARTINS	17
<i>THE HOUSING EVOLUTION OF BRAGA BETWEEN LATE ANTIQUITY AND THE EARLY MIDDLE AGES</i> MANUELA MARTINS, FERNANDA MAGALHAES, RAQUEL PEÑÍN, JORGE RIBEIRO .	35
<i>CHARACTERIZATION OF LATE ANTIQUE AND EARLY MEDIEVAL POTTERY PRODUCTION OF THE CITY OF BRAGA AND ITS TERRITORY</i> RAQUEL MARTÍNEZ PEÑÍN, MANUELA MARTINS	53
<i>APORTACIÓ SOBRE LA FUNDACIÓ DE LES CIUTATS EN LA MARCA SUPERIOR D'AL-ANDALUS: CATALAIUD</i> MANEL FEIJOÓ	69
<i>EL CASTELLOT DE BOLVIR. UN VILATGE D'ÈPOCA MEDIEVAL (SEGLES X-XII)</i> ADRIÀ CUBO, ORIOL MERCADAL, JORDI MORERA, ORIOL OLESTÍ, JOAN OLLER	77
<i>LA MARGINACIÓ DE LA ARQUITECTURA SUSTRACTIVA MEDIEVAL EN EL TERRITORIO HISPANO</i> VANESSA JIMENO	103
<i>DOCUMENTARY ANALYSIS ON ALGUAIRE HOSPITALLER WOMEN DOMAIN (1329-1330)</i> ARACELI COLL SANABRA, MARTA PLANAS GINÉS.....	113
<i>HEBILLAS DE CINTURÓN DE ÉPOCA MEDIEVAL RECUPERADAS EN LA CIUDAD DE LLEIDA: ESTUDIO DOCUMENTAL, ICONOGRÁFICO Y ARQUEOLÓGICO</i> LLUÏSA AMENÓS, ANA LORIENTE.....	127

PRÒLEG

HÀBITATS MEDIEVALS

FLOCEL SABATÉ

L'hàbitat, segons la primera accepció que li reserva el diccionari oficial de la llengua catalana, és la “localització territorial de la població humana”.¹ Essent així, es comprèn que sigui un objecte d'estudi preferent per a l'arqueologia. Sols aquesta ens precisarà les ubicacions de la població segons la cronologia perfilada en resseguir els estrats, ens mostrarà tipologies ocupacionals precises en mostrar les estructures bàsiques i, a més, ens oferirà detalls sobre com vivien, treballaven i pensaven els homes i dones que ocupaven aquests indrets, després d'estudiar-ne els artefactes localitzats.

Quan el 1989 Manuel Riu oferia un plantejament bàsic de l'arqueologia medieval a Catalunya, situava com a primer objectiu “l'arqueologia dels llocs d'hàbitat”, que internament estructurava en esplugues, nuclis de poblament islàmic, masos, vilatges cristians i ciutats.² Les restes esparses i a voltes difuminades d'aquests espais, sovint malmeses pel pas del temps com aliat de la destrucció natural o de la transformació humana, passen a centrar la recerca: *el objetivo de la Arqueología radica en extraer historia de los vestigios materiales*.³ Aquesta aparent tautologia expressada per Rafael Ramos encofurna tot el repte de reconstruir les peces amb què la quotidianitat absorbia i adaptava els eixos socials i econòmics i els valors mitjançant els quals es justificava la societat. Per això mateix, Víctor M. Fernández definia l'estudi de l'hàbitat com el principal dels objectius de l'arqueologia: *en cuanto al tipo de actividad realizada, los sitios de hábitat son los más importantes y numerosos. En ellos se realizaron la mayoría de los actos cotidianos de la comunidad, el alimento y el descanso, la relación social, las artesanías, etc.*⁴ Conseqüentment, i continuant el raonament de malfiança vers la documentació escrita com a portadora

---

1. Institut d'Estudis Catalans, *Diccionari de la Llengua Catalana*, Enciclopèdia Catalana – Edicions 62, Barcelona – Palma de Mallorca – Valencia, 1995, p. 987.

2. Manuel RIU, *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Els llibres de la Frontera, Sant Cugat del Vallès, 1989, p. 39-66.

3. Rafael RAMOS FERNÁNDEZ, *Arqueología. Métodos y técnicas*, Ediciones Bellaterra, Barcelona, 1987, p. 171.

4. VÍCTOR M. FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, *Teoría y método de la arqueología*, Editorial Síntesis, Madrid, 1992, p. 37-38.

d'una determinada finalitat, segons exclamava Miquel Barceló,⁵ és evident que les traces dels hàbitats, transmeses atzarosament des del passat fins al nostre present, s'erigeixen com a fragments de la veritable quotidianitat amb què hi habitaven els homes i dones d'un temps llunyà, normalment immersos en estrats socials silencis.

En assumir aquest repte cal interrogar els materials i les estructures amb tots els mètodes i tècniques analítiques possibles,⁶ incorporar una lectura arqueològica de les restes arquitectòniques⁷ i contextualitzar espacialment el jaciment.⁸ La conju-minació d'aquests elements ens obrirà unes vies de coneixement que, altrament, serien inviabilitats i inassolibles per altres mitjans. El present llibre pretén, precisament, emprar l'arqueologia, en els seus diferents vessants, per a entrar en el coneixement de la societat medieval a partir d'escorcollar l'hàbitat dels protagonistes anònims de diferents moments cronològics al llarg de l'edat mitjana.

D'antuvi, els canvis viscuts en el tardo-imperi romà arran de què el Cristianisme es vagi apoderant de l'ordre social i ideològic⁹ es reflecteix, precisament, en la localització territorial de la població humana difunta,¹⁰ tot incidint en un canvi en el sistema funerari ja encetat en les centúries precedents i que exigeix, a l'arqueologia, una acurada anàlisi a fi d'apamar adientment la precisió tipològica i cronològica en el llarg període entre els segles II i VII.¹¹ Les necròpolis són abandonades en ser considerades paganes i s'imposa un nou model sepulcral, concordant amb les idees amb què ara s'articula la societat, tal com Cristina Braga i Manuela Martins

5. Miquel BARCELÓ, "Los límites de la información documental escrita", *Arqueología medieval. En las afueras del 'medievalismo'*, Editorial Crítica, Barcelona, 1988, p. 73-76.

6. "Una arqueologia que ha estat ubicada «entre les ciències humanes i les ciències de la natura» [Sara ALIAGA, Maite GARCIA, Salvador MARTÍNEZ, Georgina MATEU, Judit MOLERA, Trinitat PREDELL, Màrius VENDRELL, "Tècniques experimentals per a l'estudi de la ceràmica", *Limes*, 1 (Cerdanyola, 1991), p. 44] pot esdevenir la porta per obtenir les imprescindibles dades –datacions, procedència de matèries primeres, coneixement del context ecològic i de l'explotació dels recursos de l'entorn...- a partir dels materials fins ara menystinguts, mitjançant les possibilitats obertes per les anàlisis antracològiques, edafològiques, mineralògiques i químiques, que es sumen als estudis carpòlogics, palinològics, antropològics i zoològics" (Flocel SABATÉ, *L'expansió territorial de Catalunya (segles IX-XII: Conquesta o repoblació*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1996, p. 44).

7. Luis CABALLERO ZOREDA, Consuelo ESCRIBANO VELASCO, (eds.), *Arqueología de la arquitectura. El método arqueológico aplicado al proceso de estudio y de intervención en edificios históricos*, Consejería de Educación y Cultura de la Junta de Castilla y León, Valladolid, 1996; Juan CAÑABATE TORIBIO (ed.), *Arquitectura y arqueología medieval*, Ediciones de la Universidad de Granada, Granada, 2001. Són recomenables en el mateix sentit, tots els volums de la revista especialitzada *Arqueología de la Arquitectura: Arqueología de la Arquitectura*, 1-11 (Bilbao, 2002-2014).

8. Evitant els rigorismes, es pot apreciar en obres ja clàssiques: Ian HODDER, Clive ORTON, *Análisis espacial en Arqueología*, Editorial Crítica, Barcelona, 1990.

9. Raúl GONZÁLEZ SALINERO, "La idea de «Romanitas» en el pensamiento histórico-político de Prudencio", *Toga y dogma. Teoría de la praxis de la política en Roma*, Gonzalo BRAVO, Raúl GONZÁLEZ (dirs.), Editorial Signifer, Madrid, 2010, p. 351-361.

10. Ja ho apuntaven estudis més tradicionals: Maria Dolores DEL AMO, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1989, p. 283-285.

11. Jordina SALES I CARBONELL, "El problema cronocultural de la necrópolis durant l'antiguitat tardana", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38 (Girona, 1996-1997), p. 1265-1277.

mostren en el cas de *Bracara Augusta*. Quan la societat modifica substancialment la seva identitat, incloent des del sistema productiu als valors i creences, l'hàbitat es veurà immediatament afectat,¹² més enllà que la investigació vagi matisant plantejaments massa generalistes i mostri, en canvi, continuïtats també en les capitalitats urbanes.¹³ Sigui com sigui, el pas de l'Antiguitat a l'edat mitjana es pot resseguir per la modificació en el model d'hàbitat, tal com aquí posen de relleu Manuela Martins, Fernanda Magalhães, Raquel Peñín i Jorge Ribeiro en el mateix cas de Braga. La ceràmica amb què acompanyar els estris de la quotidianitat esdevindrà igualment un veritable espill dels canvis experimentats, com Raquel Martínez Peñín i Manuela Martins posen de relleu també a Braga. Les tres aportacions bracarenques en concatenar-se perllonguen la senda de recerca que els mateixos autors han renovat recentment.¹⁴

Una altra transició que s'ha de reflectir en l'hàbitat té lloc entorn a l'articulació d'una societat andalusina a la península Ibèrica. És el que Manel Feijoó estudia en el cas de Calataiud, a fi d'apreciar un model de fundació urbana, construcció i fortificació a la ratlla de la Frontera Superior, d'unes dimensions superiors al que hom podria esperar d'una simple evolució local, raó per la que remet a un projecte global propi d'un poder centralitzat a Alandalús en els segles ix i x. Són conclusions que concorden amb el que també s'ha proposat en hàbitats rurals en la mateixa Frontera Superior,¹⁵ per bé que l'escenari polític i social obligava a la recerca d'acords entre l'estat omeia cordovès i els puixants llinatges senyoriaus afermats en els allunyats territoris fronterers.¹⁶

La societat andalusina es contraposa amb la societat que, sota invocació cristiana, s'articula a l'altre costat de la frontera. En aquesta, la densificació del territori i la seva articulació, al llarg dels segles ix i x, és el principal indicador d'una cohesió social i d'un envigoriment institucional que comença per afermar espais com els comtals per a tot seguit projectar-se cap a les zones frontereres.¹⁷ Així ho veiem en l'estudi que Adrià Cubo, Oriol Mercadal, Jordi Morera, Oriol

12. Georges DEPEYROT, *Crisis e inflación entre la antigüedad y la edad media*, Editorial Crítica, Barcelona, 1996, p. 117-126.

13. Meritxell PÉREZ MARTÍNEZ, *Tarraco en la antigüedad tardía. Cristianización y organización eclesiástica (siglos III al VIII)*, Arola editors, Tarragona, 2012, p. 357-359.

14. Raquel MARTÍNEZ PEÑÍN (ed.), *Braga and its territory between the fifth and the fifteenth centuries*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2015.

15. *Il est permis de supposer que ce fut dans ce contexte que surgirent tous les établissements étudiés, dans le cadre d'un programme constructif visant à affirmer une autorité et à borner un territoire chèrement acquis* (Philippe SÉNAC, *Un 'village' d'al-Andalus axa lenteurs de l'an Mil. Las sillas (Marcén, province de Huesca)*, Université de Toulouse Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc, 2009, p. 128).

16. Eduardo MANZANO MORENO, *La frontera de Al-Andalus en época de los Omeyas*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1991, p. 387-389.

17. Flocel SABATÉ, "La tenencia de castillos en la Cataluña medieval", *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*, José Vicente CABEZUELO PLIEGO (ed.), Marfil, Alcoy, 2006, p. 70-76.

Olestí i Joan Oller dediquen a l'evolució del castellot de Bolvir, en el comtat de Cerdanya, des del sorgiment del poble en el segle x fins al seu abandonament cap a inicis del XII, podent ressaltar la trama urbanística, la diversitat funcional, que inclou les estructures defensives, i els trets de les unitats domèstiques, de caire monohabitacional amb llar de foc. El conjunt esdevé un retrat del ventall d'aspectes de la quotidianitat en la societat comtal, des del paper defensiu a la capçalera del Segre al lleure reflectit en un tauler de joc sobre pissarra.

Un dels elements de major permanència i adaptabilitat en l'hàbitat medieval és l'ocupació, adequació i construcció de cavitats en el relleu natural, donant així lloc a una arquitectura substractiva, a voltes senzilla i en altres casos d'elevada complexitat i dimensions. Precisament, la continuïtat i diversitat d'aquestes formes d'hàbitat, en general envoltades d'escassos materials i elements singulars, n'ha dificultat l'estudi, sovint resolt per la historiografia amb vaguetats, llocs comuns, manca de precisió cronològica i escassa valorització de la funció, significació i trets constructius d'aquesta arquitectura.¹⁸ El contrast entre, per una banda, l'escàs i superficial estudi i, per altra banda, la presència i significació llargament exercida sota diferents cronologies i articulacions socials, empeny a reclamar-ne una revisió i una centralitat com a objecte d'investigació, tal com reivindica Vanessa Jimeno per al conjunt de la península Ibèrica.

12

L'ocupació d'espais per conquesta, en els segles XI i XII, obre les vies a una societat articulada entorn a la feudalitat, la ideologia de l'Església reformada i els emergents centres urbans. L'establiment en el segle XII de la comanda hospitalera a Alguaire,¹⁹ en el territori històric del Segrià vinculat a la fins aleshores ciutat islàmica de Lleida,²⁰ és el reflex de tots aquests elements, que en el segle XIII dona lloc a una comunitat hospitalera femenina.²¹ Araceli Coll i Marta Planas penetren en la seva gestió de les rendes i de la jurisdicció a partir d'analitzar un conflicte viscut en el primer terç del segle XIV, amb especial atenció per tal de recuperar la veritable significació dels mots emprats pel poder.

L'articulació territorial baixmedieval té el seu pern en els nuclis urbans i la seva irradiació sobre el territori. El desenvolupament de la societat urbana baixmedieval comporta l'activitat artesanal, la vivor de l'intercanvi comercial, la consolidació

18. Encara en encetar-se el darrer quart de segle XX, Manuel Riu havia de reivindicar aquests hàbitats per al període medieval: *ha existido, y existe aún, mucha confusión sobre las cuevas, que no han de constituir, ni mucho menos, patrimonio exclusivo de los prehistoriadores* (Manuel RIU, "La arqueología medieval en España", *Manual de Arqueología medieval. De la prospección a la historia*, Michel de BOÛARD, Editorial Teide – Editorial Base, Barcelona, 1977, p. 429).

19. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers i hospitalers a Catalunya. Aplec de noves i documents històrics*, Pagès editors, Lleida, 2006, p. 192.

20. Flocel SABATÉ, *Història de Lleida. Alta edat mitjana*, Pagès editors, Lleida, 2003, p. 265.

21. Prim BERTRAN, "Les ordinacions del convent d'Alguaire", *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, 17 (Barcelona, 1977), p. 25-55.

d'uns estrats socials d' immediata repercussió institucional, el sorgiment d'unes elits locals que reivindiquen un representativitat sobre el conjunt de la població tant vers l'interior vers l'exterior, el marc de reconeixement jurídic aportat pel dret romà, l'encaix amb la segmentació estamental i la incidència sobre l'entorn, que esdevé veritable regió d'influència.²² Aquesta realitat es reflecteix en tot els elements de la quotidianitat encabits dins de l'espai d'hàbitat, com posa de relleu l'estudi de Lluïsa Amenós i d'Ana Lorient sobre les sivelles provinents de Lleida, en una cronologia situada entre el segles XII i XIV, que permet incloure-hi dos precedents andalusins i acompanyar, tot seguit, l'evolució baixmedieval, posant de relleu la circulació no sols de mercaderies sinó de models d'usos i de gust estètic, com s'aprecia en resseguir les tècniques emprades, la tipologia i la cronologia.

D'aquesta manera, la present selecció de textos, tots ells inicialment exposats en diferents edicions de *l'International Medieval Meeting Lleida*, aporta un conjunt d'estudis ben diversos entre ells però, precisament per això, adients per mostrar, de manera concreta, com l'hàbitat dels homes i dones que visqueren en els diferents moments de l'edat mitjana s'adequa i esdevé testimoni de les coetànies evolucions socials.

---

22. Flocel SABATÉ, "Els eixos articuladors del territori medieval català", *L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai*, L'Avenç, Barcelona, 2000, p. 55-68.

PONÈNCIES

THE FUNERARY TOPOGRAPHY OF THE VIA XVII NECROPOLIS IN LATE ANTIQUITY (BRAGA) ¹

CRISTINA BRAGA
MANUELA MARTINS

INTRODUCTION

The present paper aims to analyse archaeological evidence associated with the Roman necropolis of Via XVII, in Braga, with a particular emphasis towards its late antiquity occupation and related with data emerging from the excavations conducted across two main different areas. We intend to reflect over the specific features of the fourth-seventh century's funerary space of one of the most important necropolis of *Bracara Augusta*.

The Roman city of *Bracara Augusta* was an *ex novo* foundation dating back to 16-15 BC, located at the heart of a region dominated by the *Bracari*, an indigenous community that occupied several hill forts, some of which with wide dimensions and included in the *oppida* category. Since its early occupation the city maintained a strong political and administrative role associated with its function as convent capital of the *Tarraconensis* province. In Diocletian times it was chosen as the province capital of the *Callaecia* province and during the fifth and sixth centuries it was the capital of the Suebi Kingdom.² Its importance is equally well attested by the city economic dynamism and in the public building works that monumentalized the urban space, including the construction of several thermal complexes,³ a theatre⁴ and an amphitheatre.⁵ The Roman city had an orthogonal layout with square quarters including built areas of 1 *actus* occupied by elegant

---

1. Projects PTDC/HIS-ARQ/121136/2010 and SFRH/BPD/79511/2011, funded by FCT and PAB2013-16 (Projeto Arqueológico de Braga. Topografia, Urbanismo e Arquitetura), Unit of Archaeology of Minho University.

2. Luís FONTES “A Igreja sueva de São Martinho de Dume - Arquitetura cristã antiga de Braga e na Antiguidade Tardia do Noroeste de Portugal”, *Revista de História da Arte*, 6 (Lisboa, 2008), p. 163-181, p. 167.

3. Manuela MARTINS, “As termas romanas do Alto da Cidade”, *Bracara Augusta Escavações Arqueológicas I*, Unidade Arqueologia da Universidade do Minho, Braga, 2005; Manuela MARTINS, José MEIRELES, Maria Carmo RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, “A água e o património cultural da região de Braga”, *Forum*, 46 (Braga, 2011), p. 5-36.

4. Manuela MARTINS, Ricardo MAR, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “A construção do teatro romano de Bracara Augusta”, *História da Construção — Arquiteturas e Técnicas Construtivas*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar, Cultura, Espaço e Memória, Braga, 2013, p. 41-73.

5. Rui MORAIS, “Breve ensaio sobre o anfiteatro de Bracara Augusta”, *Forum*, 30 (Braga, 2001), p. 55-76.

domus surrounded by porticos that witnessed several remodelling works between the High and Low-Empire periods.⁶

Despite the political changes emerging from the Suebi occupation in the beginning of the fifth century the city kept its economical and constructive role, corroborated by the continuity and persistence of some aspects of classic tradition, such as the conservation of the its original orthogonal layout and the continuous use of the necropolis,⁷ in particular the one related with Via XVII. The present paper will approach the latest active stages of this necropolis in order to understand the transformations related with burial rituals, intimately associated with the adoption of Christianity and reflected in the use of new construction areas, burial practices and distinctive solutions in terms of space appropriation and organization with impact in the suburban landscape.

1. THE ARCHAEOLOGICAL CONTEXT OF THE VIA XVII NECROPOLIS

The two sepulchral areas under analysis in the present paper were integrated in the necropolis of Via XVII, which connected *Bracara Augusta* with *Asturica Augusta* and exited the city on its eastern side. On the southern part of the necropolis is settled a sanctuary/fountain of indigenous origin dedicated to the *Nabia* deity, which was monumentalized during the early Roman occupation. Presently it is known as 'Fonte do Ídolo' (Ídolo Fountain).⁸

The oldest information related with this necropolis dates back to 1940/1950s, when a group of funerary remains, largely out-of-context, was exhumed. It included funerary stelae, several Roman lamps alongside graves referred as 'rectangular graves made of brick'.⁹ Subsequently, the Unit of Archaeology of the University of Minho conducted extensive excavations across different areas of the necropolis in 1988 and

---

6. Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, "Urbanismo e arquitetura de Bracara Augusta: Sociedade, economia e lazer", *Evolução da paisagem urbana: sociedade e economia*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar, Cultura, Espaço e Memória, Braga, 2012, p. 34-67.

7. Luís FONTES, Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, Helena CARVALHO, "A cidade de Braga e o seu território nos séculos v-vii", *Actas del Congreso Espacios Urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, *Toletum Visigodo*, Toledo, 2010, p. 255-262.

8. Elena GARRIDO, Ricardo MAR, Manuela MARTINS, "A Fonte do Ídolo-Análise, interpretação e reconstituição do santuário", *Bracara Augusta Escavações Arqueológicas IV*, Unidade de Arqueologia da Universidade do Minho, Braga, 2008.

9. Arlindo CUNHA, "Novísimas inscrições romanas de Braga", *Bracara Augusta*, 4 (Braga, 1953), p. 249-252; José Joao RIGAUD SOUSA, "Subsídios para a carta arqueológica de Braga", *Studia Archeologica*, 20 (Santiago de Compostela, Valladolid, 1973), *Seminário de Arqueologia da Facultad de Filosofia y Letras da Universidad de Santiago de Compostela e Departamento de Prehistoria y Arqueologia da Facultad de Filosofia y Letras da Universidad de Valladolid*, 1973, p. 7-28, 43-44, 55-56.

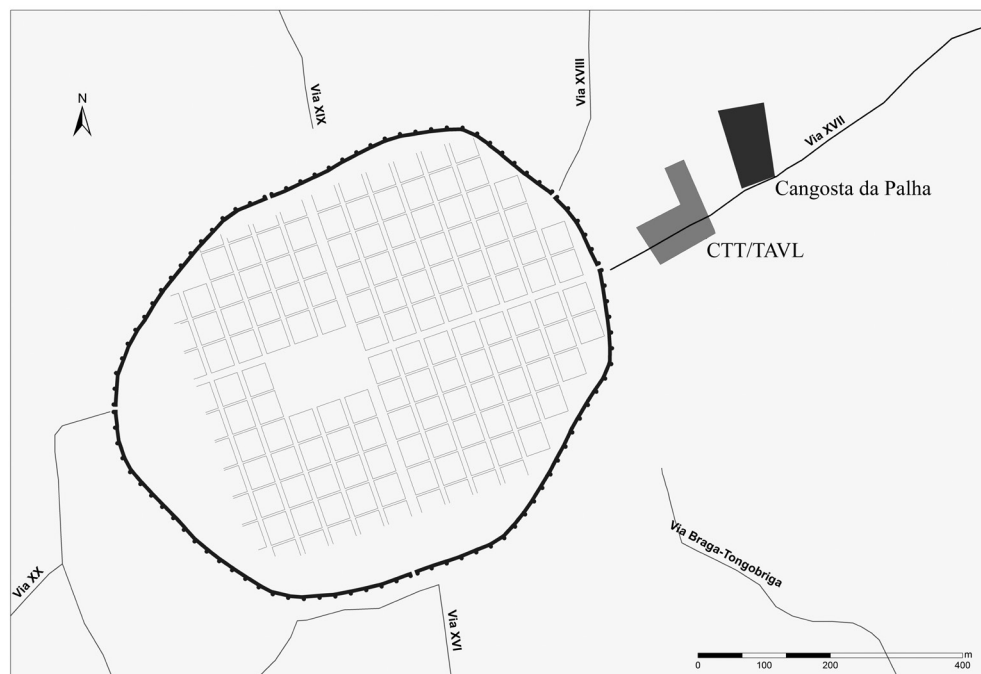

Figure 1. Location of the two areas of Via XVII necropolis in the Roman urban layout.

between 2007 and 2009.¹⁰ In 1988, an intervention was made in an area of 6700m² known as ‘Cangosta da Palha’ (Figure 1). This area is located around 200 meters east of the site where a second area of the same necropolis was identified in 2007 and 2009. In this period a wide surface area (5300m²) was excavated including the quarter of the old post office in Braga, alongside the area with an underground tunnel (CTT/TAVL). It was possible to verify the existence of a wide burial area active between the late first century BC and the sixth/seventh centuries (Figure 1), which integrated 129 incineration graves, 94 *ustrinae*, 65 burials, 4 mausoleums, 6 funerary enclosures and remains from the Via XVII.¹¹

The internal organization of the necropolis in Late Antiquity

The Via XVII necropolis has a wide chronology of use during which there were periods of wider and lesser use due to reasons certainly related with the different ways burial sites were organized and administered throughout the centuries.

10. Manuela MARTINS, Manuela DELGADO, “As necrópoles de Bracara Augusta - A. Dados arqueológicos”, *Cadernos de Arqueologia*, 6/7, (Braga, 1989/90), p. 41-187; Luís FONTES, Manuela MARTINS, Cristina VILAS BOAS BRAGA, José BRAGA, José SENDAS, Fernanda MAGALHÃES, “Escavações Arqueológicas no Quarteirão dos Antigos CTT (Braga), Resultados Preliminares”, *Al-madan*, 16 (Braga, 2008), p. 1-9.

11. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em Bracara Augusta: o novo núcleo de necrópole da Via XVII*, (Master thesis Dissertation), Universidade do Minho Braga, 2010.

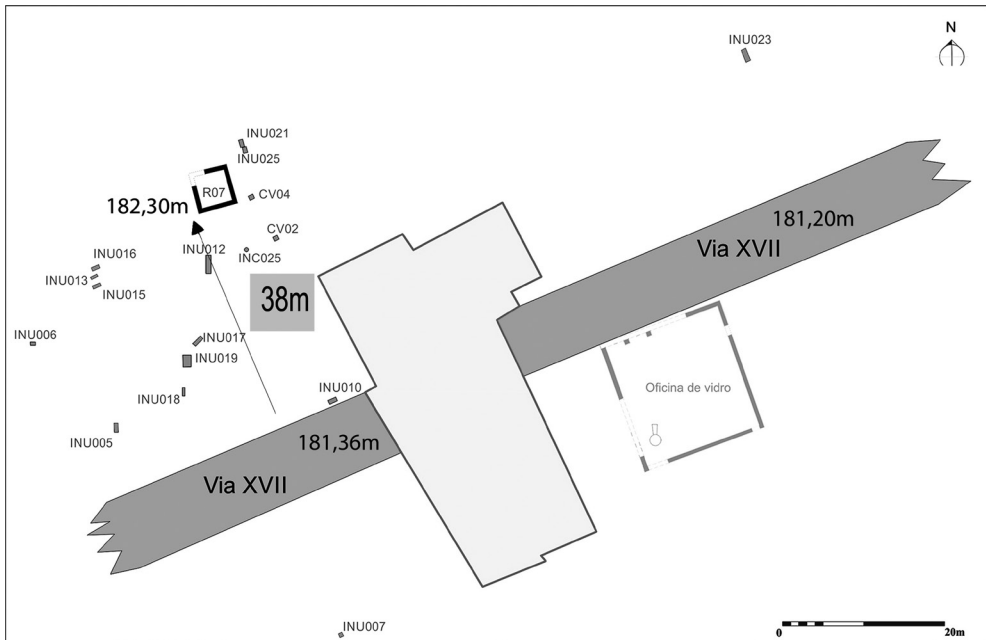

Figure 2. Distribution of fourth century graves at the CTT/TAVL area.

Although the necropolis area witnessed sepulchral practices in the Middle Bronze period it was only in Augustan times that the site resumed its burial functions. Throughout the first century and up to the second century the necropolis endured an increase in burials and funerary constructions followed by a prominent decrease in its use in the third century with a new increase in burials being verified in the mid fourth century (Phase IX), (Figure 2).

As available data enabling the characterization of the necropolis in Late Antiquity were identified within two discontinuous areas (CTT/TALV and ‘Cangosta da Palha’) we will approach them separately in order to establish some common organizational patterns within the funerary spaces.

The CTT/TALV area

On the far west side of this necropolis area at an altitude of around 182,30 meters, 12 inhumations with N/S and NE/SW orientation have been uncovered. These graves diverge around 35 meters from the Via XVII that maintains the altitude of 181,36 meters. This topographic difference seems to suggest a somehow levelled funerary space with good visibility. Remains related with preparation

practices of the ground in order to facilitate the disposition of graves have also been identified.¹²

If the graves with older chronologies were located in areas immediately adjacent to the Roman road, so that the deceased would be remembered by the living, graves with later chronologies occupied new and different spaces, normally located further back and distant from the Roman axis road.

The vast majority of burial structures were constructed with brick materials, namely the walls and the bases, which coexisted with simple pits that lacked any type of cover or inner coating, where the deceased were placed over a wooden board, or directly on the ground. Only one simple pit burial grave was identified in the eastern part of the site and had a NW/SE orientation.¹³

From the Low-Empire period onwards a clear trend was adopted in terms of disposing graves in the northernmost areas of the necropolis, a circumstance likely related with the construction of an artisanal area probably active between the fourth and the fifth centuries. This area was built in the intermediate section of the southern platform of the Via XVII. It partially overlapped a former funerary building dated from the first century and located on a space corresponding to a previous corridor providing access to the 'Ídolo' Fountain. The reasons behind the construction of this artisanal area associated with the production of glass in a necropolis space are probably related with concerns regarding the safety of urban space by moving away potential dangerous activities to the periphery.

In an outlying area of the Via XVII, it also emerged a funerary building of squared plant and with a function still difficult to precise, around which graves with later chronologies have emerged.

Although inhumation practices became a predominant ritual from the fourth century onwards there are still remains of cremation activities at the necropolis, as well as incineration structures to support this ritual. Between the fifth and sixth centuries (Phase X) the practice of inhumation persists with the emergence of graves exclusively concentrated on the northern part of the Roman road and predominately displaying a NE/SW orientation. Equally, we have identified a rise of 1 meter in the height, within the area of about 25 meters separating the Via XVII from the group of graves further away from the road, although the topographic regularity already identified in the previous phase and registered for the High-Empire period was kept (Figure 3).

12. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 74; Manuela MARTINS, Luís FONTES, Cristina VILAS BOAS BRAGA, José BRAGA, Fernanda MAGALHÃES, José SENDAS, *Relatório final dos trabalhos arqueológicos realizados no Quarteirão dos CTT — Avenida da Liberdade*, Unidade Arqueológica da Universidade do Minho, Braga, 2009, p. 175.

13. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 102.

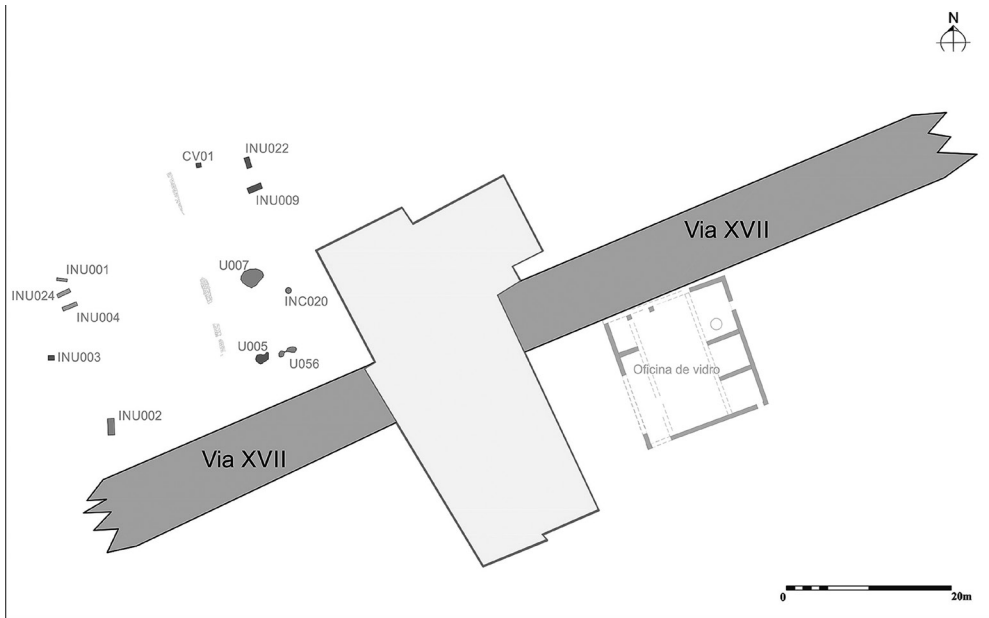

Figure 3. Distribution of fifth-sixth century graves at the CTT/TAVL area.

The best-preserved graves belong to this period and that was the reason why we were able to identify two skeletons, despite their poor preservation state preventing their study.

The ‘Cangosta da Palha’ area

43 burial graves from the fifth-seventh centuries (Phase Xa) have been identified at this area. Their distribution across different heights witness the adjustment of the funerary space to the natural slope existing in the ground that is rather significant in the 35 meters that separate the two groups of graves located in areas closer to the Via XVII. The altimetry variation is of around 3 meters, which may suggest that this area was probably organized in small terraces as opposed to what occurred at the CTT/TAVL.

Equally, there is a trend to distance late antiquity graves towards more peripheral areas with the most distant examples being located around 77 meters northward from that road.

As the vast majority of graves did not overlap we assume that there was a fair control and management of the necropolis space, even if signalling devices for each grave did exist. These devices, other than identifying the deceased, could

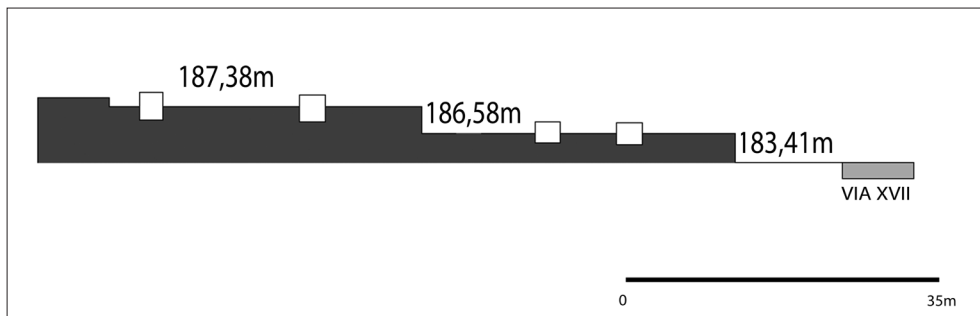

Figure 4. Schematic topographic representation of the 'Cangosta da Palha' area between the fifth and seventh centuries.

exhibit symbols associated with the differentiation of Pagan and Christian graves,¹⁴ a circumstance known to have existed in other peninsular regions.

2. GRAVES TYPOLOGY

Inhumation graves

Seven different types of graves with their respective variants have been identified across the two excavated areas of the necropolis. They offer several construction solutions that draw parallels with other coeval necropolis existing in the peninsula. All identified graves correspond to individual inhumations, without evidence of collective inhumation structures.

Type 1 refers to a simple pit, open on the ground, where the deceased would be directly placed on the base of the pit and subsequently covered by ground material.¹⁵

Type 2 corresponds to structures existing on simple pits of rectangular plan and section, with 2x0,60 meters and lacking any type of coating on the walls or on the base. The cover consisted of 4 *tegulae* placed horizontally with overlapping ends and placed on a base made of small stones. This type of grave has a fourth century chronology¹⁶ (Figure 5).

14. Isabel SÁNCHEZ RAMOS, "La cristianización de la topografía funeraria en las ciudades occidentales: Córdoba en la Antigüedad Tardía" *Anales de Arqueología Cordobesa*, 17/2 (Córdoba, 2006) p. 88.

15. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 59.

16. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 60.

Type 3 performs one of the most recurrent types of graves existing in Late Antiquity contexts across several Roman necropolis. It included gabled roofs and dates back to the fourth and sixth centuries. This type presents several variants.¹⁷

Type 3a is represented by 16% of all identified inhumation structures and is associated with graves exhibiting gabled roofs with their basis made of bricks or inverted *tegulae*. The walls forming the cover were made of juxtaposed *tegulae*. The cover presented a triangular section with the upper joints topped by *imbrices* (Figure 5). The identified examples revealed variable sizes, between 0,90m/1,25m length by 0,24m/0,34m height, an understandable fact given that the grave sizes were fully dependant on the deceased stature. These graves were located in simple soil depressions and had the aim of framing and slightly lowering the structures in relation to the circulation level. The fact that these were not placed inside deep pits suggests that they may have had some sort of ground protection that would entail the existence of a monticule made of ground or stone located over the graves as a way to simultaneously hide and signal the structure.¹⁸

The 3b type, contrarily to the previously described typology, corresponds to a gabled grave located on a pit with the top of the structure having the same height level as the circulation platform, hence suggesting that the structure was fully covered. The only grave of this type identified displayed a rough alignment of medium and large size stones placed around *tegulae* formalizing the cover and functioning as the structure containment perimeter.¹⁹ (Figure 5)

In both type 3 grave variants remains of skeletons in supine positions were exhumed. Everything seems to suggest that they were directly placed over the base of the grave also due to the lack of ironware.

Type 4 graves register two variants. Type 4a correspond to boxed structures with inverted *tegulae* on the base. Due to the structures poor preservation state, plundered by modern trenches, we can only add that they were located inside simple pits of rectangular sections with widths of around 0,70 meters and still with undetermined lengths. This is a common type of grave existing in peninsular necropolis with similar examples identified in Cordoba and dating back to the third and sixth centuries.²⁰ Given the fact that the structures were plundered it was

17. Ana BEJARANO OSORIO, "Tipología de las sepulturas en las necrópolis tardo romanas cristianas de Mérida: Evolución de los espacios funerarios", *Mérida Excavaciones Arqueológicas*, 2 (Mérida, 1996), p. 341-357, 346; Jocelyn TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World*, The John's Hopkins University, London, 1971; Manuela MARTINS, Manuela DELGADO, "As necrópoles de Bracara Augusta - A. Dados arqueológicos", *Cadernos de Arqueologia*, 6/7 (Braga, 1989/90), 41-187, p.144; Valerie HOPE, *Roman death*, Continuum, London, 2009.

18. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 60.

19. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 61.

20. Desiderio VAQUERIZO GIL, *Espacios y usos funerarios en Corduba*, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, Alicante, 2007, p.157-165.

impossible to analyse their coverage techniques being only possible to verify their location on shallow pits. (Figure 5) Type 4b is only represented by one grave that matches a variant of type 4a. It has the particularity of exhibiting the negative of a wooden coffin with around 1,10 meters length by 0,30 meters width. The grave base was coated by 6 bricks with 0,40x0,40x0,04 meters and the area destined to house the coffin was delimited by vertical *tegulae*. It presented a stone structure placed on the exterior side of the box and partially located over the ballast serving as a buttress of the walls. This is a fourth century grave.²¹ (Figure 5)

Type 5 graves comprise two variants. Type 5a corresponds to a box inside a simple pit and revealing a rectangular section with around 0,90 meters deep by 2 meters length. *Lydion* type of bricks (0,31x0,43x0,04 meters) were used in the construction of the wall. The base was organized by two sections of bricks (0,43x0,31x0,04 meters) laid horizontally and lacking any type of mortar. They were placed over another section of bricks supported by the grit and forming a type of box or false base that was completely empty. The cover was made of *bipedales* bricks (0,60x0,60x0,06 meters) supported by the inner walls and overlapped by granite stones randomly placed, that seemed to have functioned as a counterweight. Successively over the same bricks, other elements with the same typology were placed forming a sort of 'fake cupola' (Figure 5). Type 5b is represented by one boxed grave (2,08x0,64 meters) of rectangular section. Its walls were made of *lydion* type of bricks placed over granite slabs with interstices sealed by *opus signinum*. The cover was not preserved, however the filling emerging from the plunders enabled the recovery of *tegulae* and *imbrices* adorned fragments suggesting the existence of a gabled roof. A simple granite wall demarking the structure was identified as a cover support and counterweight. As this alignment is visible at the necropolis ground level we assume that it was also a signalling marker of the overall funerary structure.

Type 6 is represented by the 6a variant that corresponds to a boxed grave with the walls made of granite stones slightly rough and alternating with sections of re-used laid horizontally bricks. The walls didn't connect with the base made of bricks. Assessing from the identified granite slab still preserved on the profile the cover performed a type of solution that also included stone monoliths. (Figure 5)

Type 7 graves present two variants. To type 7a are associated all the structures with walls made of wide granite stones and with the basis made of rectangular or trapezoid shaped bricks. Through the grave section it was identified what remained from a poorly conserved skeleton placed directly over the grave base. (Figure 5) The 7b variant is associated with a grave of rectangular shape with regular ma-

21. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em...*, p. 58, 61-62, 63, 69.

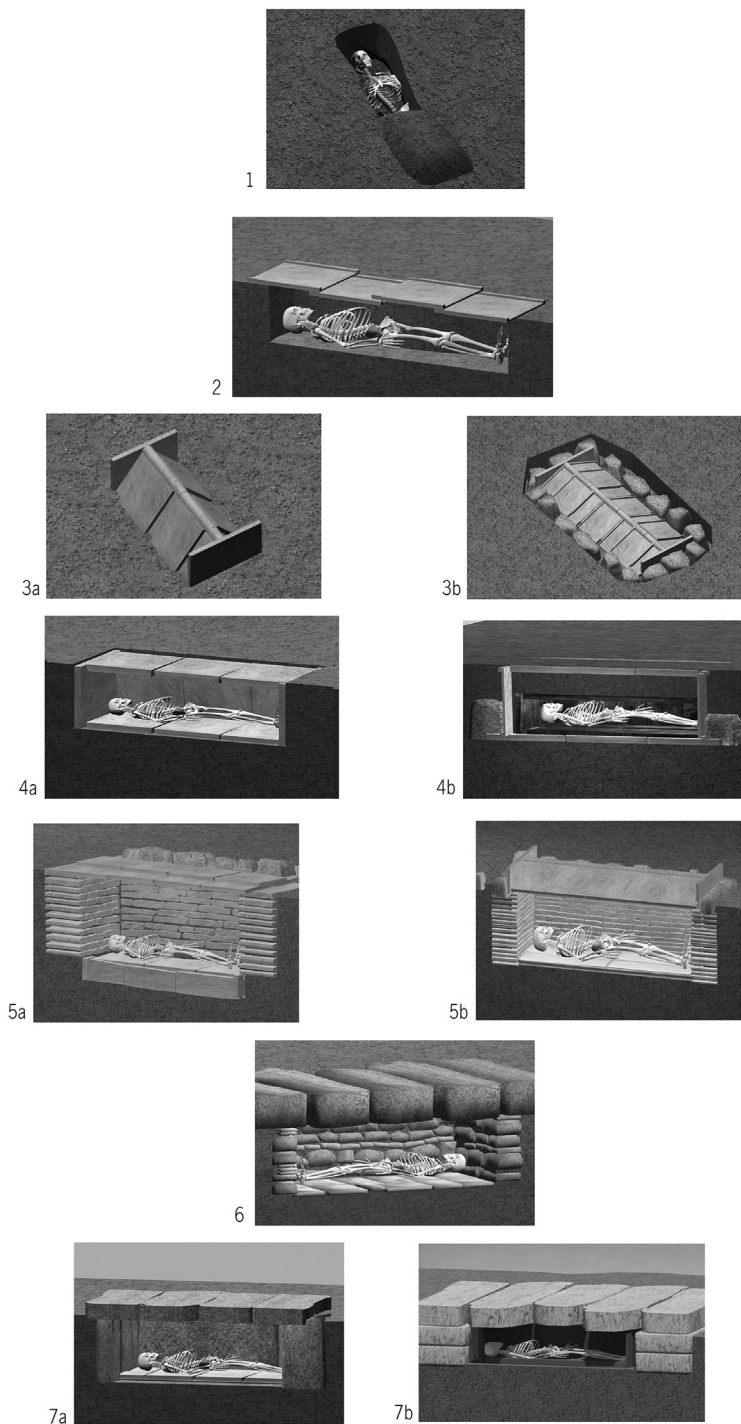

Figure 5. The typology of identified inhumation graves.

sonry walls made of granite stones laid in horizontal rows. Granite slabs sealed it and the joints presented an *opus signinum* coating. Inside, a lead coffin with a sub-rectangular shape was uncovered with sizes estimated to be 2,20x0,40x0,40 meters, as it has not been excavated. The structure is located on a deep pit fully covered by a filling made of gravel and construction remains fully contributing towards its perfect hiding and consequent integrity. (Figure 5)

Given these circumstances the use of brick materials in the construction of graves is clear and not surprising as these materials were widely available across several Roman buildings existing in the city that had lost their functionality in Late Antiquity. Although granite is an abundant raw material in the region the use of stone blocks carefully worked in the edification of funerary structures is relatively small when compared to the use of bricks, a circumstance probably related with the high cost of the stone material transformation.

Cremation graves

Despite burial practices performing the dominant funerary ritual from the end of the Low-Empire period onwards archaeological evidence also suggests the existence of structures associated with the ritual of cremation, a funerary practice still used between the fourth and sixth centuries, however only registered at the CTT/TAVL area.

The dominant structures refer to *ustrinae* (Type 1) corresponding to the sites where the deceased were cremated easily recognisable due to the presence of a reddish layer formed by the heat action. These refer to shallow pits that tend to be round and sub-rectangular, where the funerary pyres, or *rogii*, were placed maintaining a filling comprised by ashes, charcoals, scorched bones and several fragments of metallic items and memorial remains.

In terms of secondary sepulchral contexts and referring to the sites where the filling emerging from cremation was deposited there are no structures revealing large formal variability. Only one type (Type 2) has been identified and it refers to a deep pit with a U section characterized by the absence of memory assets.

With a Late Antiquity chronology (fourth and sixth centuries) are two structures from where one ceramic piece has been recovered, probably used as a funerary urn. It refers to a small pot in 'red engobe' from the fifth/seventh centuries that had ashes and carbonized bones inside.

3. MEMORY BOXES

Another type of structure identified in the excavations conducted at the CTT/TAVL area is represented by boxes or pits. Due to the lack of evidence to support the contrary we believe these were structures associated with ritual practices paying homage and commemorating the dead. In fact, these structures are characterized by the lack of ashes, scorched or buried bones. However, these structures could have played several functionalities serving as elements supporting funerary practices and equally performing shallow reference items of the graves. These are structures highlighted by their morphological variability and long chronological use, being the oldest one from the second half of the first century and the most recent from the sixth century.

Type 1 corresponds to simple pits of rectangular section opened on the ground, where boxes made of *tegulae* or bricks adorned the walls and the base. The existence of three variants is admitted, depending on the sizes and sections of the boxes and due to the existence of several squared and rectangular sections with sizes ranging between 0,40x0,40x0,52 meters and 0,57x0,45x0,44 meters. The three identified structures can be dated between the fourth and sixth centuries. No closing elements were detected, which enables the assumption that they were plain and only simply covered by brick elements over the boxes.

28

Type 2 is represented by one single structure characterized by the presence of large ceramic containers tumbled on the base of a pit in U section. Inside, a group of atypical small size open canal Roman lamps was found dated from the end of the third / beginning of the fourth centuries.

4. FUNERARY ENCLOSURES

Funerary enclosures were intimately related with the bounding of spaces reserved for the graves and could be kept by family groups or destined for the burial of individuals with particular professions (*collegia*).

The only identified funerary enclosure integrated within the chronological scope under study has a squared plant and an area of around 16m² (3,98x4,01 meters). Although no funerary contemporary structures in terms of construction or use have been identified the building seems to have been established on an area with two pre-existing graves (type 5). This means that it probably overlapped a previously existing burial site. In its vicinity two impressive graves from the fifth century were identified performing an important construction investment and clearly related with the wealthy city elites.

5. THE ARTEFACTS

The exhumed artefacts from later sepulchral contexts, other than providing precise chronological elements, enable the analysis of the evolution of rituals. According to funerary beliefs associated with the High-Empire period once votive artefacts were used in the world of the dead they could not be reintroduced in the everyday of the living.²² In certain situations the practice of introducing items in graves was kept throughout the Low-Empire and Late Antiquity periods, although it was a fairly uncommon practice.

Given that death were believed to be surrounded by night and darkness Roman lamps emerged as the symbols of light needed to illuminate the dead in a different world,²³ being common items both in High-Imperial and later funerary contexts. In the necropolis under study several Roman lamps have been uncovered from graves alongside memory boxes.

In this context we should highlight the funerary furniture emerging from an individual inhumation in the CTT/TAVL area, where 6 pots with an S profile of coarse common ceramic with different sizes have been recollected together with 4 bowls in thin common ceramic and a group of 4 intact Roman lamps of local production, with an open canal and fairly atypical dated from the end of the third beginning of the fifth centuries. These items were found inside a grave, although associated with the filling of the structure plundering. They were piled at the farther northern side of the box and may have integrated a wider group of richer assets, however removed, where the items of lower economic value were broken down and still dropped at the necropolis. This group of memory assets seems to highlight the inexistence of a clear rupture with previously existing ritual practices. There was other memory items associated with the transport of solid foods and with the containment of liquids probably related with funerary banquet practices (*silicernium*) or with funerary meals occurring at some point during the commemoration or the evocation of the deceased. Proving this theory is the existence of small bowls, pots and a complete profile of a plate in 'red engobe' imitating the Hayes 59B type, dating from 320 — 420 (second half of the fourth — fifth centuries).²⁴

22. Laurence TRANOY, "Organisation interne des espaces funéraires — Les sites de La Favorite et La Favorite II", *Rites funéraires à Lugdunum*, Christian GOUDINEAU (dir.), Éditions Errance, Paris, 2009, p. 107-112; Valérie HOPE, *Roman death...*, p. 83.

23. Sébastien LETEPZ, William VAN ANDRINGA, "La nécropole romaine de Porta Nocera à Pompei", [dossier "Rome et ses Morts — L'archéologie Funéraire dans l'Occident Romain", Stéphane Verger, ed.], *Les Dossiers d'Archeologie*, 330 (Dijon, 2008), p. 58-65.

24. Maria Manuela MARTINS, Luís FONTES, Cristina VILAS BOAS BRAGA, José BRAGA, Fernanda MAGALHÃES, José SENDAS, *Relatório final dos trabalhos arqueológicos realizados no Quarteirão dos CTT — Avenida da Liberdade*, Apêndice III — Apêndice 24 — DSC2801.

From the group of objects associated with funerary contexts coins should also be highlighted as they are connected with the funerary practices of Greek-Roman origin.²⁵ However, the inhumation graves only provided one poorly preserved coin from the fourth century. The absence of coins was equally common in the High-Empire period of the necropolis suggesting a reduced acceptance of the ritual practice associated with depositing coins near the deceased on behalf of the *Bracara Augusta* community that was predominately of indigenous origin.

The lack of artefacts associated with inhumation structures seems to perform a recurrent phenomenon across several Roman necropolis registering later chronologies with a clear decrease in the existence of memory remains and personal adornment objects.²⁶

Wooden coffins and a lead coffin have been identified, although the construction, origin, shape, size and potential decorative composition features of the latter are not yet clear, as it has not been excavated. Nevertheless, we are aware that we are dealing with a container from a period after the fifth century as suggested by the stratigraphic correlation of the levelling landfills.

The identification of several metallic remains associated with the transport and the disposition of the deceased should also be highlighted as they enabled the reconstruction of some wooden coffins.²⁷ However, the absence of metallic items in the vast majority of graves suggests that the placement of the deceased directly on the base of the grave was a recurrent practice. Nevertheless, the transport of the deceased to the necropolis was probably made with a clapboard, being the deceased later transferred to the sepulchral container.²⁸

6. THE ABANDONMENT

The abandonment of the two analysed areas at the Via XVII necropolis seems to have occurred in late sixth and the seventh centuries since no graves with later chronologies have been identified. The necropolis gradually transformed into an agricultural space that accompanied the Via XVII layout, which kept its important

25. Jorge LÓPEZ QUIROGA, *Arqueología del mundo funerario en la Península Ibérica (siglos v — x)*, Ediciones de La Ergástula, Madrid, 2010, p. 19.

26. Isabel SÁNCHEZ RAMOS, “Las necrópolis de Corduba durante la Antigüedad Tardía”, *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 21 (Cordoba, 2005), p. 165-177; Mélanie CUNHA, “As necrópoles de Silveirona (Santo Estêvão, Estremoz) — Do mundo romano à Antigüidade Tardia”, *O Arqueólogo Português. Suplemento 4*, Museu Nacional de Arqueologia, Lisboa, 2008, p. 79.

27. Maria Manuela MARTINS, Manuela DELGADO, “As necrópoles de Bracara Augusta - A. Dados arqueológicos”, *Cadernos de Arqueologia*, Bracara, 1990, p. 135.

28. Mélanie CUNHA, “As necrópoles de Silveirona (Santo Estêvão, Estremoz) — Do mundo romano à Antigüidade Tardia”, *Arqueologie e Historia*, 2 (Braga, 2007), p. 54.

role as a road to the twentieth century and maintained the communication with the city of Chaves.

In parallel, during Late Antiquity the city of *Bracara* witnessed important topographic changes emerging from the construction of the early Christian basilica at the beginning of the fifth century,²⁹ settled on the site where the city Cathedral is currently located and where the episcopal complex was also erected. This area started to aggregate the group of civic, administrative and political activities existing in the city assuming the role that previously belonged to the Roman buildings and spaces as the forum and the theatre.³⁰ Simultaneously, new necropolis emerged located near the basilicas that were constructed in the city outskirts and alongside the main roads of Roman origin. Graves existing on these new necropolis likely included symbols expressing an association with the new religion, such as the cross monogram (☩), interpreted as a schematization of Christ. (Figure 6a)

Early Christian temples emerging in the city outskirts are linked with the existence of new settlement centres as is the case of S. Vicente site connected with Via XVIII and where a funerary gravestone from the seventh century and dedicated to Remismuera was found.³¹ (Figure 6b) Equally S. Vitor, on the Via XVII axis, revealed the existence of inhumation graves exhumed in the year 2000. Other religious buildings seem to sacralise older areas of the Roman necropolis or monuments. This was the case of the S. Pedro de Maximinos church that was located in the Roman amphitheatre site and built nearby the Via XVI/XX necropolis.³² Further away from the city were two important monasteries. One was built in the sixth century in the Dume region under the initiative of S. Martinho, together with a basilica, while the S. Salvador de Montélios monastery was built in the seventh century. Another Late Antiquity settlement existed in the Falperra hill, where a palatial building was constructed with an adjacent basilica dating back to the fifth century and referring to the site where the Suebi kingdom court functioned.³³

29. Luís FONTES, FRANCISCO SANDE LEMOS, MÁRIO DA CRUZ, “Mais velho que a Sé de Braga: intervenção arqueológica na catedral bracarense: notícia preliminar”, *Cadernos de Arqueologia*, 14-15 (Braga, 1997/98), p. 37-164.

30. Manuela MARTINS, Luís FONTES, Cristina VILAS BOAS BRAGA, José BRAGA, Fernanda MAGALHÃES, José SENDAS, *Relatório final dos trabalhos arqueológicos realizados no Quarteirão dos CTT — Avenida da Liberdade*, Universidade do Minho, Braga, 2010, p. 198.

31. FRANCISCO SANDE LEMOS, “Arredores de *Bracara Augusta* Escavações arqueológicas na necrópole de S. Vitor, no contexto da via romana para *Aquae Flaviae*”, *Forum*, 29 (Braga, 2011), p. 9-38; Luís FONTES, Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, Helena CARVALHO, “A cidade de Braga e o seu território nos séculos V-VII”, *Espacios urbanos en el occidente mediterráneo (s.VI-VIII)*. Alfonso GARCIN (ed.), Totelum Visigodo, Toledo, 2010, p. 258-259.

32. Luís FONTES, “O período suévico e visigótico e o papel da igreja na organização do território”, *Minho. Traços de Identidade*, Universidade do Minho, Braga, 2009, p. 272-295.

33. Luís FONTES, *A Igreja sueva de São Martinho de Dume - Arquitectura cristã antiga de Braga e na Antiguidade Tardia do Noroeste de Portugal*, Universidade Nova de Lisboa, Lisboa, 2008, p. 170.

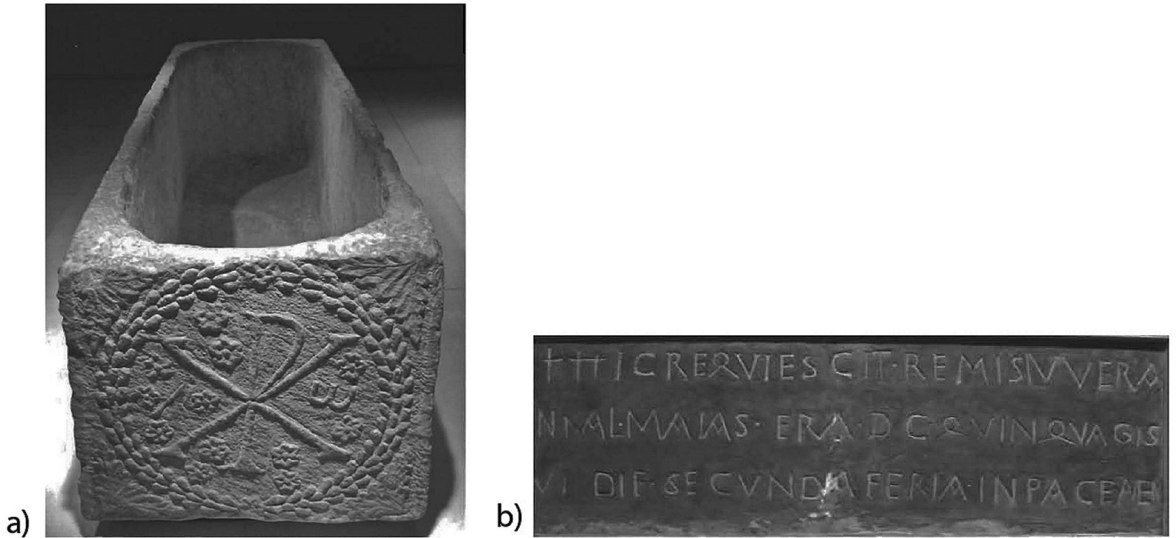

Figure 6. Funerary remains dating back the fifth/sixth — seventh centuries.

FINAL CONSIDERATIONS

Late Antiquity is a period generally characterized by the abandonment of old Roman necropolis areas that were considered pagan sites. The sepulchral spaces of *Bracara Augusta* were not an exception. This is a well-studied phenomenon across several peninsular necropolis, where the new burial areas started to be organized nearby sites revealing strong relationships with Christianity and with the new places of worship that were built on the periphery of cities.³⁴

In Braga, the new sepulchral spaces were now associated with the cult of relics of the saints being located in peripheral areas of the city and not inside the walled space. On the other hand the management of these funerary spaces was now at the hands of a new elite closely related to the religious power. These new places of liturgical and funerary cult, proliferating over the fifth-seventh centuries, change the topography of the surrounding rural areas of the city being associated with a new logic of territorial organization. They were at the base of

---

34. Melánie CUNHA, “As necrópoles de Silveirona (Santo Estêvão, Estremoz) — Do mundo romano à Antiguidade Tardia”, *Arqueologie e Historia*, 2 (Braga, 2007), p. 88-90.

the formation of the episcopal headquarters contributing to the formalization of a new rural landscape structure.³⁵

---

35. Luís FONTES, "A Igreja sueva de São Martinho de Dume - Arquitectura cristã antiga de Braga e na Antiguidade Tardia do Noroeste de Portugal", *Revista de Historia de Arte*, 6 (Lisboa, 2008), p.175; Josep GURT ESPARRAGUERA, Isabel SÁNCHEZ RAMOS, "Topografía cristiana en Hispania durante los siglos v y vi", (Dossier *Tiempo de los "Bárbaros". Pervivencia y Transformación en Galia e Hispania (ss. v-vi d. C.)*), Jorge MORÍN DE PABLOS, Jorge LÓPEZ QUIROGA, Artemio MARTÍNEZ TEJERA (coords.), *Zona Arqueológica*, 11 (Alcalá de Henares, 2010), p. 321-345.

THE HOUSING EVOLUTION OF BRAGA BETWEEN LATE ANTIQUITY AND THE EARLY MIDDLE AGES¹

MANUELA MARTINS
FERNANDA MAGALHÃES
RAQUEL PEÑIN
JORGE RIBEIRO

INTRODUCTION

The study of the domestic architecture evolution in Late Antiquity performs a fairly recent research subject within Hispanic historiography and represents one of the most significant results emerging from urban archaeology that has uncovered a relevant and innovative group of data related with the occupation of cities with Roman foundation between the fourth and eight centuries.

In Braga the excavations conducted since 1976 identified remains of several *domus* that have been the object of systematic research studies in the past decade.² In reality, the vast majority of the city Late Antiquity occupation continued to privilege areas where the previous *domus* of High Empire foundation were located. They were object of important reforms between the late third/early fourth centuries in a time when *Bracara Augusta* was elevated to capital of the new *Callaecia* province and endured an important urban renovation.³

However, the nature of the urban archaeological record, mainly in the areas where the Roman town was overlapped by the medieval and modern cities doesn't

---

1. Paper produced in the framework of the project PTDC/HIS-ARQ/121136/2010 (funded by FCT-COMPETE Programm), PAB2013-16 (Archaeological Project of Braga. Topography, urbanism and architecture).

2. Fernanda MAGALHÃES, *Arquitetura doméstica em Bracara Augusta*, Master Thesis, Universidade do Minho, Braga, 2010; Fernanda MAGALHÃES, "Arquitetura doméstica", *Bracara Augusta, Interconexões*, 1 (Braga, 2013), p. 13-30; Juliana SILVA, *A domus da Zona Arqueológica das Antigas Cavalariças de Braga. Contributo para o estudo da arquitetura doméstica, Bracara Augusta*, Universidade do Minho, Braga (Master Thesis Dissertation), 2013; Ana CATARINA TORRES, *Sequência de ocupação da Zona Arqueológica do Ex. Albergue Distrital. Contributo para a análise evolutiva e funcional de uma unidade doméstica em Bracara Augusta*, Universidade do Minho (Master Thesis Dissertations), Braga, 2014.

3. Manuela MARTINS, "Bracara Augusta a roman town in Northwest of Iberia. Recent archaeological research", *Journal of Roman Archaeology*, 62 (Oxford, 2006), p. 213-222; Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, "Urbanismo e arquitetura de Bracara Augusta: Sociedade, economia e lazer", *Evolução da paisagem urbana: sociedade e economia*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, Braga, 2012, p. 34-67.

Figure 1 - Map of Hispania in the fourth century with reference to *Callaecia* province.

facilitate the interpretation of Late Antiquity constructions, almost invariably represented by very poor and destroyed remains. This fact hinders the understanding of changes occurred on the *domus* areas after the fifth century and prevents the restitution of the new buildings' plans. Despite these circumstances a significant effort has been made in the past years to systematize and interpret data related with the occupation of different city blocks, which starts to result in a renewed knowledge over the architectural transformations of Low Empire *domus* contributing towards a better understanding of the changes occurring in the forthcoming centuries.

In this sense, the interpretation of the Late Antiquity domestic space in Braga and the suggestions made in terms of its evolution are largely dependant on available data analysing of the features of fourth century *domus*. Therefore our approach to the evolution of the domestic architecture in Braga between Late Antiquity and the Early Middle Ages needs to value the Low Empire urban contexts that remain key to understand the different forms of space occupation.

Two types of space occupation seemed to have occurred within the inner city walls. One is clearly associated with the continuous occupation the residential blocks

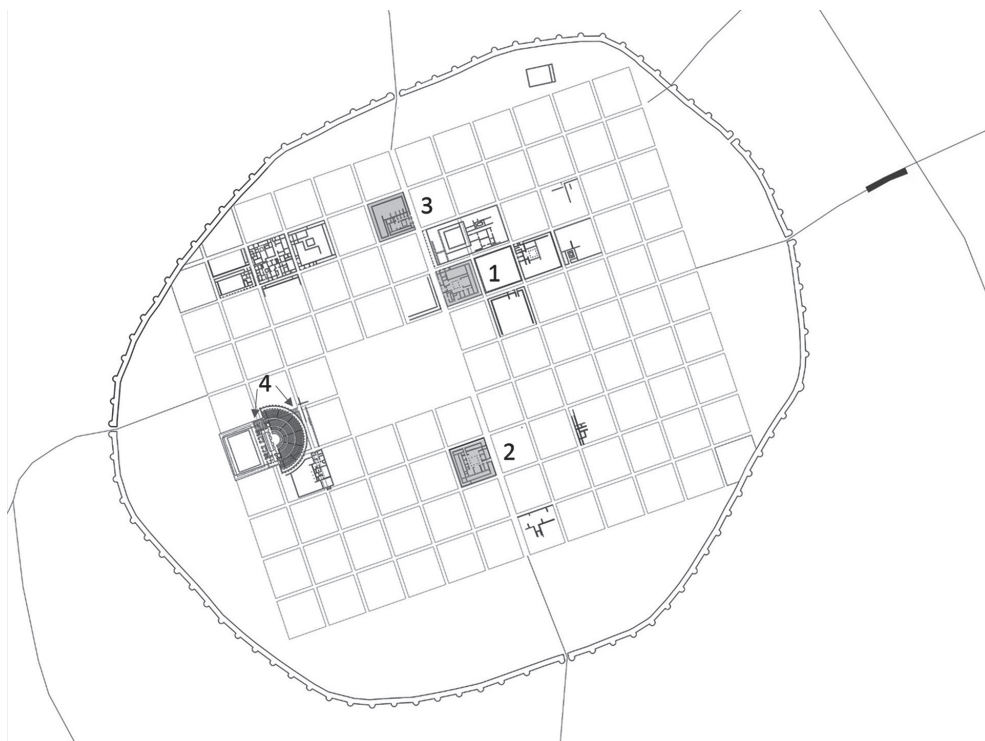

Figure 2 - Urban layout of *Bracara Augusta*. 1. 'Albergue Distrital' *domus*; 2. 'Cavaliças' *domus*; 3. 'Escola Velha da Sé' *domus*; 4. Built units of theater.

where the *domus* existed that kept being structured around the orthogonal layout.⁴ From the fifth century onwards these *domus* lost their status as elite's residences and their spaces witnessed a new internal organization suggestive of the new architectonic expressions that were predominately residential. The second type of occupation is linked with the emergence of new domestic and artisanal constructions organized around areas previously associated with Roman public buildings, although only so far identified around the theatre area. They were characterized by their imminently organic character and by the use of new construction materials and technical solutions.⁵

4. Manuela MARTINS, "Bracara Augusta. Panorama e estado da questão sobre o seu urbanismo", *Do Castro à Cidade. A romanização na Gallaecia e na Hispânia indoeuropea*, Dolores DOPICO CAÍNZOS, Manuel VILLANUEVA ACUÑA, María Pilar RODRÍGUEZ ALVAREZ (coords.). Servizo de Publicacións da Deputación de Lugo, Lugo, 2009, p. 181-211; Manuela MARTINS, Helena CARVALHO, "As transformações do território: Bracara Augusta e o seu cadastro", Colóquio Internacional Las Ciudades del Poder, Lugo Forthcoming.

5. Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Raquel PEÑIN, "Urban changes in Braga in Late Antiquity: the area of the Roman Theater", *Braga and its territory between the fifth and the fifteenth centuries*, Raquel MARTÍNEZ PEÑÍN (coord.), Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2015, p. 11-28.

Taking into consideration the available archaeological data we will approach on the present paper some domestic architectural features of Braga between the fourth and eighth centuries, referred to houses located inside the city walls. They will be contextualized according to data related with urbanism and compared with other peninsular contexts.

1. THE *DOMUS* OF THE CENTURIES IV/V

Although remains from several *domus* have been found in Braga located in different quarters of the Roman city the reality is that only one has been fully excavated. It's the 'Carvalheiras' *domus* built in the late first century⁶ and disarticulated in the second century with the construction of a public *balneum*.⁷ The fragmented character of available data, together with the circumstance that these residences represent the constructed urban spaces that changed the most during their always long occupational timeframe do not facilitate synthetic approaches to be made as each house has their own history and encompassed multiple and gradual transformation sometimes occurring in short periods of time. Thus, we can only refer the features that are recognised as being common and that can be understood from the archaeological record analysis, although the data here presented shouldn't be considered definite as it emerged from sectorial interpretations of the residences' plans.

Albeit the fragmented character of the known *domus* spaces it is possible to acknowledge the persistence of the peristyle residential model mainly also represented by the High Empire *domus* and corresponding to a type of space organization that was typical of the elites' houses located on the Roman western provinces.⁸ In this category, we can safely include the 'ex Albergue Distrital' *domus* (Figure 4.1), the 'Cavaliariças' *domus* (Figure 4.2), the 'Santiago' *domus* and the 'S. Paulo' *domus*, despite the remains from the latter sites being rather scarce, hence preventing its detailed typological classification.

The 'Albergue Distrital' *domus* seems to be the only one presenting an axial spatial organisation already existing at the High Empire period, which enabled a direct visual relationship to be established between the vestibule, located on the

6. Manuela MARTINS, "A zona arqueológica das Carvalheiras. Balanço das escavações e interpretação do conjunto", *Cadernos de Arqueologia*, 14-15 (Braga, 1997-1998), p. 23-45.

7. Manuela MARTINS, José MEIRELES, Maria DO CARMO RIBEIRO, "As termas públicas de Bracara Augusta e o abastecimento de água da cidade romana", *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en época antigua*, Ana COSTA, Lluís PALATIS, David Vivó (coords.) Universitat de Girona, Girona, 2011, p. 69-102.

8. Pierre GROS, *L'Architecture romaine. Du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. Vol. 2: Maisons, palais, villas et tombeaux*, Editions A&J Picard, Paris, 2006, p. 148-196.

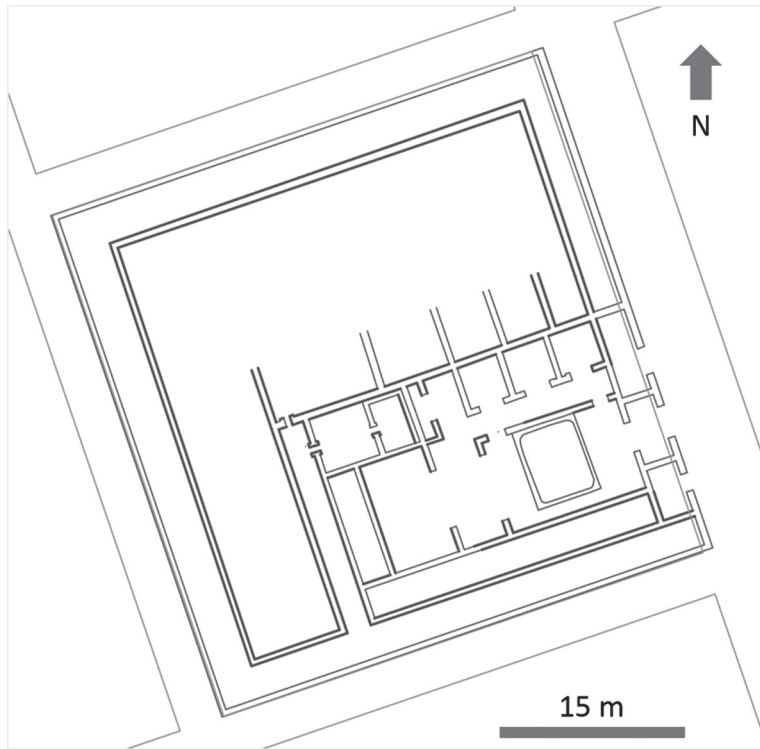

Figure 3 - 'Escola Velha da Sé' domus (centuries IV-V).

eastern part of the house and the main representation room that we presume was located on the western part (Figure 4.1.). The interpretation of the 'Cavaliças' *domus* is more challenging since a northern entrance can only be suggested by the building plan, whereby the position of the main representation room, located eastwards, seems to be visually decentred in relation to the *vestibulum*. However, the *domus* has a centralized structure with different areas distributed around the peristyle space (Figure 4.1). In the 'Escola Velha da Sé' *domus*, from which we only know the southern part it has been impossible to identify a fourth century peristyle, although it existed in the High Empire phase.⁹ In reality, the excavated part of this *domus* revealed a profound restructuration of the internal spaces associated with the installation of a private *balneum* apparently annexed to a representation room that was located in the alignment of the entrance vestibule and contiguous to a space that could be opened however lacking the morphology of a peristyle (Figure 3).

9. Fernanda MAGALHÃES, *Arquitetura doméstica...*, p. 52-54.

The 'Escola Velha da Sé' *domus* revealed one of most typical features in fourth century's houses in Braga characterized by the presence of a *balneum* also occurring in the 'Santiago' *domus* and in other less known houses across the city. Other than the generalization of private bathing structures, the renovations of the late third century / beginning of IV represent a strong investment in the sophistication of houses through extensive decoration programmes as corroborated by the stucco covering the walls and the general use of *opus tessellatum* on the pavements (i.e. 'Escola Velha da Sé' *domus*). This investment is also visible in the ornamentation of the peristyles themselves, as it occurred in the 'Santiago' *domus*, where the peristyle colonnade had marble capitals and bases and a central tank with a mosaic paved with maritime themes.¹⁰ In the 'Cavaliças' *domus*, there was a remodelling of a *viridarium* changed in an open space ornamented by an *opus alexandrinum* pavement. The eastern side of this space with an exedra, suggested the existence of a *nymphaeum* (Figure 5).

The remodelling of houses was at times accompanied by an increase of the overall construction area by integrating the porticos spaces. In addition, there was an integration of the areas normally reserved for the *tabernae*, being possible that the new division recorded in contiguous spaces to the streets were destined to house new shops (Figures 3 and 4). This process is well documented in different *domus* reforms, although the advance of constructions over the porticos has only been registered in some cases. This fact suggests that this was not a natural process in the occupation of the public space but rather an initiative on behalf of some private owners that would have to be authorized and eventually paid to the city.¹¹

Based upon available data we can consider that the urban morphology of the fourth century city maintained the main High Empire features with the streets still straight and the houses settled in the limits of the square blocks structured according with the foundational urban layout. If it is certain that some porticos started to be annexed to the houses and their façades advance up to the street limits it is important to refer that the maintenance of the street network and the square shape of the *domus* did contribute towards the persistence of a relatively uniform urban landscape. Transformations mainly occurred within residences performing an investment in the houses symbolic capital through the increase of wealth signs and the exhibition of power and unequal fortunes on behalf of their owners. Nevertheless, the vast majority of fourth century *domus* inherited the traits of their High Empire predecessors being dominant the peristyle type of house, where in some

---

10. Fernanda MAGALHÃES, *Arquitetura doméstica...*, p. 90-91.

11. Miguel Alba CALZADO, "La vivienda en Emerita durante la Antigüedad Tardía: Propuesta de un modelo para Hispania", *VI Reunion de Arqueologia Cristiana Hispanica. Las ciudades tardoantiguas de Hispania: cristinizacion y topografia*, Jose Maria GURT, Albert RIBERA (eds.), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005, p. 125-126.

cases a wider complexity of space is registered namely through the construction of areas reserved for new thermal and reception rooms. The introduction of these new spaces may explain the need for broader construction areas, although it can be admitted that houses may equally have increased in height as is suggested by the Moreria *domus* 5 (Marbled House) in Mérida.¹²

The vast majority of reforms conducted in the *domus* occurred in the late third/early fourth centuries in a time when the city was promoted to capital of *Callaecia*, a circumstance that justified the permanence within the city of an elite connected with the new political demands emerging from the management of a vast territory. On the other hand, and as a province capital the city naturally performed an attractive location to all those seeking to compete for high administrative positions within the Roman state and expected to ensure, by the end of their careers, the access to the privileged senatorial order that was exempt of high tax rates imposed by fourth century reforms. This context may justify the general remodelling of practically all known *domus* and the great investment that the urban aristocracy conducted on their residences, a process equally acknowledged to have occurred in other Hispanic cities.¹³ This refers to a clear monumentalizing of the domestic space through the construction of private thermal structures, the renovation of stuccos and pavements, the use of marble and the construction of wide reception and banquet rooms. The recurrent investment in architecture and in the elaborated decorative programmes of *domus* seemed to define a common and specific language on behalf of the urban aristocracy¹⁴ reflecting also a new economic and social order associated with the emergence of a more hierarchized society, the one that survived the third century crisis and the subsequent fourth century reforms. This was a society where different types of elites formed after the Diocletian reform were involved in a fierce competition for the highest state administrative positions using their rich residences for the representation of their aspirations for social mobility.¹⁵

In light of available archaeological data it is difficult to establish the end of the present scenario clearly marked by the leading role of the city elites and by the highly favourable context coming from its status as a province capital. The same

12. Miguel Alba CALZADO, "La vivienda en Emerita durante la Antigüedad Tardía: Propuesta de un modelo para Hispania", *VI Reunión de Arqueología Cristiana...*, Jose Maria GURT, Albert RIBERA (eds.), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005 p. 125-126.

13. Arnau PERICH I ROCA, *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles IV- VIII dC)*, Universitat Rovira i Virgili, (PhD Dissertation), Tarragona, 2014.

14. Noel DUVAL, "Les maisons d'Apamée et l'architecture palatiale de l'antiquité tardive", *Apamée de Syrie: bilan des recherches archéologiques, 1973-1979: aspects de l'architecture domestique d'Apamée*, Janine BALTZ (coord.), Centre belge de recherches archéologiques à Apamée de Syrie, Bruxelles, 1984, p. 469-470.

15. Kimberly BOWES, *Houses and Society in the Later Roman Empire*, Duckworth, London, 2010, p. 95-99.

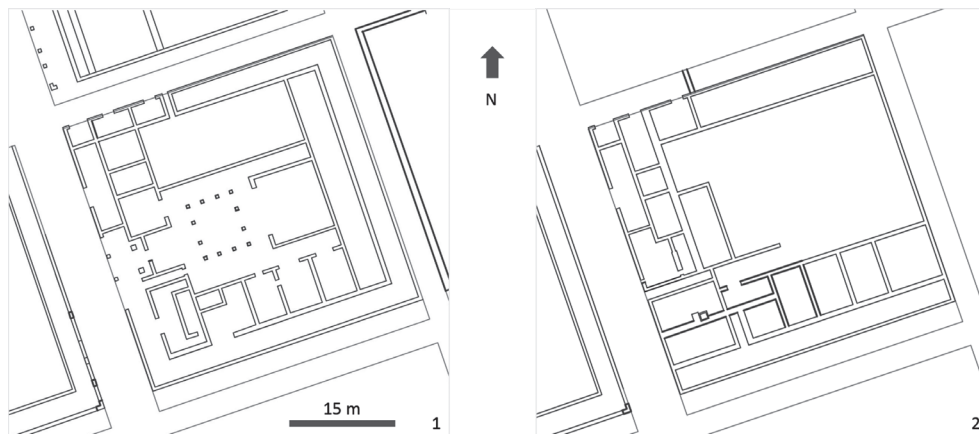

Figure 4 - 1. 'Albergue Distrital' domus (centuries IV-V); 2. Centuries V-VII.

context can also explain the investment in the mid fourth century in the renovation of the public thermal buildings known to have existed in Braga,¹⁶ despite a significant part of the fourth century public investment being directed towards the construction of the city wall surrounding an area of around 40 hectares.¹⁷

42

Archaeology documents that the city economic prosperity seemed to be maintained throughout the fifth century, despite the important political changes emerging from the setting of the Suebi kingdom within the *Callaecia* region.¹⁸ In reality, the economic and social indicators emerging from excavations data revealed a perfect continuity of the urban life also evident through the persistence of long distance trade, the intense artisanal activity, or the maintenance of some necropolis, where the existence of luxurious graves asserted the permanence of part of the elites in the city.¹⁹ We admit that the known fourth century *domus* could still be occupied in the following century and were gradually abandoned and/or altered

16. Manuela MARTINS, *As termas romanas do Alto da Cívidade. Um exemplo de arquitectura pública de Bracara Augusta, Bracara Augusta. Escavações Arqueológicas 1*, Unidade de Arqueologia da Universidade do Minho, Braga, 2005; Manuela MARTINS, Armandino CUNHA, Fernanda MAGALHÃES, Jorge RIBEIRO, Cristina BRAGA, Raquel PEÑIN, "Metamorfoses de um espaço urbano. A sequência de ocupação da Zona Arqueológica de Afonso Henriques, Braga", *Oppidum*, 7 (Braga, 2013), p. 95-111.

17. Francisco LEMOS, José Manuel FREITAS LEITE, Armandino CUNHA, "A muralha romana (Baixo Império) de Bracara Augusta", *Actas del Congreso Internacional Murallas de ciudades romanas en el Occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma*, Antonio RODRIGUEZ COLMENERO, Isabel RODÁ DE LLANZA (coords.), Diputación Provincial de Lugo, Lugo, 2007, p. 329-341.

18. Luís FONTES, Manuela MARTINS, Maria DO CARMO RIBEIRO, Helena CARVALHO, "A cidade de Braga e o seu território nos séculos V-VII", *Actas del Congreso Espacios Urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toletum visigodo, Toledo, 2010, p. 255-262; Pablo Díaz, *El reino suevo (411-585)*, Akal, Madrid, 2011.

19. Cristina BRAGA, *Rituais funerários em Bracara Augusta: o novo núcleo de necrópole da Via XVII*, Universidade do Minho, (Master Thesis Dissertation) Braga, 2010, p. 58; Manuela MARTINS, Luis FONTES, Cristina BRAGA, Jose BRAGA, Fernanda MAGALHÃES, Jose SENDAS, "Relatório final dos trabalhos arqueológicos realizados no Quarteirão

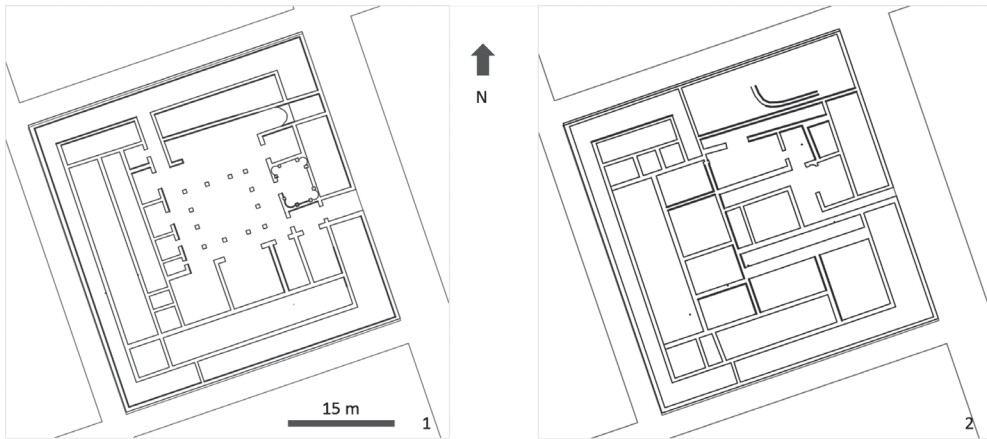

Figure 5 - 1. 'Cavaliças' *domus* (centuries IV-V); 2. Centuries V-VII.

as a consequence of the social transformations operated within the new political and administrative framework of Hispania in the fifth century.²⁰

2. THE END OF THE *DOMUS* AND THE EMERGENCE OF A NEW CONCEPT OF RESIDENCE (CENTURIES V-VI)

Despite all the difficulty in establishing the exact moment when the *domus* were no longer in use as aristocratic residences and a new type of occupation emerged we may consider that this functional and social transformation process probably occurred throughout the fifth century. The reasons behind this process may be varied and articulated with the political changes affecting the fifth century alongside with a new emerging social framework. This new context seemed to have decreased the economic power of the urban elites and their ability in maintaining fully functional luxurious residences being equally not very stimulating for domestic spaces continuing to be used as self-representation and competition scenarios between the elites.

The nature of the fifth and sixth century's archaeological records, conditioned by the precariousness of the new structures erected and by the difficulties in assigning a precise date for the production of fifth-seventh century's ceramics, makes it difficult to chronologically locate the disarticulation process of the *domus*

dos CTT — Avenida da Liberdade". *Trabalhos Arqueológicos da Unidade de Arqueologia da Universidade do Minho*, Unidade de Arqueologia da Universidade do Minho, Braga, 2009.

20. Luís FONTES, "O período suévico e visigótico e o papel da igreja na organização do território", *Minho. Traços de Identidade*, Univesidade do Minho, Braga, 2009, p. 272-295.

spaces and to identify their end as urban aristocratic residences. We believe that this was a gradual process, yet irreversible, that led to significant changes within the urban landscape.

Available data contributing towards the understanding of the *domus* architectural changes seem very conclusive in terms of the general use of previously existing areas with a different functional logic, associated to a clear use of some pre-existing structures, although new walls have been constructed dividing circulation spaces or wide rooms and spaces (Figures 4.2 and 5.2). Those new walls revealed a small construction investment in terms of foundations and present irregular masonry, reusing granite stones and architectural elements that were joined by mortar. The old mosaic pavements tended to disappear giving place to new brick pavements or earthen floors, a process also well documented in Mérida.²¹

We are dealing with construction techniques based on pragmatic solutions, where the general reuse of structures and materials seemed to be a common practice without any clear model of space construction/reconstruction (Figure 5). Adaptations of pre-existing spaces and rooms developed organically both inside and outside often surpassing the construction areas of the quarters. The gradual advance of the new constructions over previously existing streets contributed towards their disappearance, a circumstance that greatly determined key morphological changes within the city.²² If this process entailed the absence of a strong municipal power it also catered for changes to occur within the street network, although there is still no relevant data to generalize this process within the city.

The changes of the plan structure of the *domus* seemed to define a new way of living. Consequently new domestic realities emerges characterized by the abandonment of the peristyle as the house central area. The new residential units were more compacted and exhibited the dominance of square or rectangular rooms functionally poorly differentiated, probably privileging vertical growth, although this circumstance is not yet clear in Braga, but merely suggested by some narrow spaces that may have included staircases. However, this vertical growth process is well documented for Late Antiquity constructions in other peninsular cities, namely in Mérida, where the specialization of the different floor spaces seem to have occurred.²³

21. Miguel ALBA CALZADO, "Los espacios domésticos en la ciudad visigoda de Emerita (ss. v-viii)", *Actas Congreso Internacional 1910-2010: el yacimiento emeritense*, Jose Maria ÁLVAREZ, Pedro MATEOS (eds.) Ayuntamiento de Mérida, Mérida, 2011, p. 521-546.

22. Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, "Em torno da Rua Verde. A evolução urbana de Braga na longa duração", *Evolução da Paisagem Urbana. Transformação morfológica dos Tecidos Históricos*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e Memória, Braga, 2013, p. 11-44.

23. Miguel ALBA CALZADO, "La vivienda en Emerita durante la Antigüedad Tardía: Propuesta de un modelo para Hispania", *VI Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica: les ciutats tardoantigues d'Hispània: cristianització i topografia*,

The changing processes of the *domus* spaces from the fifth century onwards seems to reflect a new political, social and economical framework emerging from the setting of the Suebi kingdom in the *Callaecia* region and with the end of the Roman domain over the region, although the disappearance of the *domus* performed a common fact in other urban contexts of the same period.²⁴

In the beginning of the fifth century missing the careers linked to state management that created a rich aristocracy in Braga the environment supporting the emulation between different aristocratic segments also disappeared. The most ambitious had now the option of abandoning the city, reorienting themselves towards religious positions associated with the new episcopal functions, or compromise with the city's new masters: the Suebi elite. In this context it would be expected that new elite residences emerged associated with both the episcopal power and the new Suebi elites. However, archaeological record is quite silent about any other type of urban elite's residences.

Still unknown are the features of the new episcopal complex in Braga dating back to the early fifth century a time when the first Christian basilica was erected by reusing the structure of a previously existing Roman building, located in the northeast suburban inner-walled area.²⁵ In contrast, the new Suebi elites seemed to clearly privilege the rural settlement, as suggested by the Germanic onomastic associated with the owners of several *villae* and by the archaeological evidence related with the *villa* of 'Dume' and the 'Falperra' palatial complex. In the case of Dume we are dealing with a Roman *villa* that was transformed into a monastery and where a sixth century basilica was erected under the order of S. Martinho de Dume.²⁶ This was a building clearly associated with Suebi monarchy actions and with the conversion to Christianity of the Charrarico King. In the case of 'Falperra', located 3km away from Braga on a hill overlooking the city, we have

---

Jose Maria GURT (coord.), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005, p. 147.

24. Michael KULIKOWSKI, *Late Roman Spain and its cities*, John Hopkins Univesity Press, Baltimore, 2004; Josep GURT, Isabel SÁNCHEZ, "Topografía cristiana en Hispania durante los siglos v y vi", [Dossier "El Tiempo de los «Barbaros». Pervivencia y transformación en Gallia e Hispania (ss. v-vi d. C.)"], *Zona Arqueológica*, 11 (Alcalá de Henares, 2008) p. 331-345; Arnau PERICH I ROCA, *Arquitectura residencial urbana d'època tardoantiga a Hispania (segles iv- viii dC)*, PhD Dissertation, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2014, p. 229.

25. Luís FONTES, FRANCISCO LEMOS, MARIO CRUZ, "Mais velho que a Sé de Braga: intervenção arqueológica na catedral bracarense: notícia preliminar", *Cadernos de Arqueologia*, 14-15 (Braga, 1997/98), p. 137-164.

26. Luís FONTES, "A Igreja Sueva de Dume", *IV Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1995, p. 415-427; Luís FONTES "A Igreja sueva de São Martinho de Dume - Arquitectura cristã antiga de Braga e na Antiguidade Tardia do Noroeste de Portugal", *Revista de História da Arte*, 6 (Lisboa, 2008), p. 163-181.

clear indications related with a construction of a palatial complex with an annexed basilica, which may represent one of the main residences of the Suebi court.²⁷

From available data we may consider that the establishment of the Suebi in the region had an essential rural character leaving the management of the city to the emerging religious elites and to the existing civil powers. In fact, the social structure resulting from the end of the western Empire seemed unaltered, which implies that the old elites compromised with the new power. Certainly that will have disappeared the aristocracy that was dependent on the state linked with administrative and military careers, alongside the competition existing for those positions. The reflection of these facts is expressed in the loss of meaning of self-representation spaces characterizing fourth century *domus* that will determine its transformation into another constructive reality.

As much as it is possible to assert the *domus* spaces were segmented giving place to different houses without any type of construction refinement, largely reusing previous walls and construction materials. Regardless, this doesn't perform an indicator of poverty on behalf of their occupants. In truth and as opposed to the previous period the new social and economic context featuring the fifth-seventh centuries period seemed to be globally less favourable for a competitive emulation between elites focused on their houses. The competition seemed to favour now the investment in new public buildings, be they basilicas or monasteries, which would enable the urban elites to compete in a new scenario more associated with the times logic and the affirmation of positions and powers connected with the church.²⁸ In fact, the reinforcement and the consolidation of the church in Braga between the sixth and seventh centuries due to the actions of São Martinho de Dume and São Frutuoso were accompanied by a construction outbreak of new religious centres, mainly located in the city outskirts documenting evergetic practices of church members.²⁹

The new residential architecture emerging from the *domus* transformations may have been indiscriminately occupied by the members of the urban elite or by other segments of the population, ensuring the continuity of the city occupation that was still densely populated at the time of the Visigoth invasion in 585, which

27. Rigaud DE SOUSA, "A Estação Arqueológica da Falperra. Notas para a sua História", *Arquivo de Beja*, 25-27 (Beja, 1970), p. 57-64; Luís FONTES, "O período suévico e visigótico e o papel da igreja na organização do território", *Minho: Traço de Identidade*, Universidade do Minho, Braga, 2009, p. 134; Manuel REAL, "Portugal: cultura visigoda e cultura moçarabe", *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, 23 (Madrid, 2000), p. 21-75.

28. Luís FONTES, "Powers, Territories and Christian Architecture in Northwest Portugal: An approach to the landscape of Braga between 5th and 11th centuries", *Churches and social power in early medieval Europe*, Michael SHAPLAND, Juan Carlos SÁNCHEZ PARDO (coords.), Brepols, Ivanhawl Farthoming.

29. Luís FONTES, "O reino Suevo e o papel da Igreja na organização do território", *A História no Eixo Atlântico*, Xose SOUTO GONZÁLEZ (coord.), Eixo Atlântico do Noreste Peninsular, Vigo, 1999, p. 134.

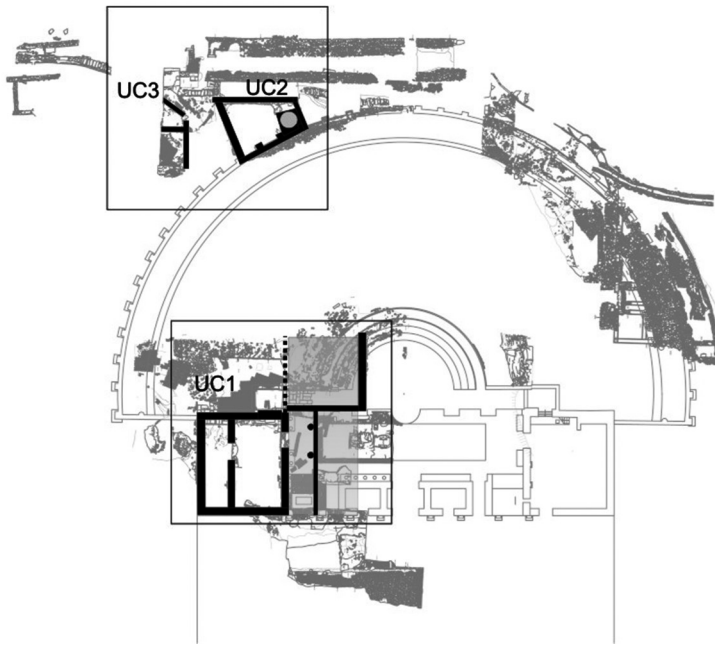

Figure 6 - Plan of the theater with location of the built units of Late Antiquity.

put an end to the Suebi domain. On the other hand, when the Arabs invaded Braga in 711 the city fourth century wall was still fully functioning and the general inner city spaces remained occupied as is documented by archaeology. However, the urban morphology would be very different from the one characterizing the fourth-fifth century's city as a result of the disappearance of the Roman quarter's structure and of the emergence of a new street organization.³⁰

3. NEW RESIDENTIAL SPACES AND NEW ARCHITECTURES (CENTURIES V-VII)

Excavations conducted in the surrounding area of the Roman theatre under study since 2004³¹ enabled the identification of a group of Late Antiquity structures presenting very different features from the ones identified in other city sectors for the same period. In fact, the abandonment and subsequent partial dismantling of

30. Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, "Em torno da Rua Verde, A evolução urbana de Braga na longa duração", *Evolução da paisagem urbana. Transformação morfológica dos tecidos históricos*, Universidade do Minho, Braga, 2013, p. 11-44.

31. Manuela MARTINS, Ricardo MAR, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, "A construção do teatro romano de Bracara Augusta", *História da Construção. Arquiteturas e técnicas Construtivas*, Arnaldo MELO, Maria do Carmo RIBEIRO (coords.), Universidade do Minho, Braga, 2013, p. 41-76.

the theatre together with the decommissioning of the adjoined public thermal building in the early fifth century converted this monumental area of the ancient Roman city into a peripheral one, where residential constructions gradually emerged and reused or overlapped pre-existing Roman infrastructures.³²

As opposed to what happened in other sectors of the city, where an urban structure based on High Empire standards still persisted, the surrounding theatre area met a rather particular urban and constructive dynamic throughout Late Antiquity with the particular dominant feature being its imminently organic character. In reality, the orthogonal foundational layout had been corrupted in this particular sector with the construction of the theatre itself and the annexed thermal complex. Once the major public buildings were no longer in use after the beginning of the fifth century they provided abundant raw materials for new constructions and performed contention structures. Simultaneously, some theatre areas were reoccupied with very different functionalities. We are dealing with an area where new construction processes were practised documenting the emergence of a new urban dynamic in Braga between the fifth and seventh centuries.

Up to present day three built units with Late Antiquity chronology have been identified in this particular city sector. One of them is located in the northern theatre *parascaenium* (BU1), being the remaining two (BU2 and BU3) located in the upper platform nearby the building perimeter wall (Figure 6).

BU1 may be classified as a residential unit occupying the totality of the area corresponding to the northern theatre *parascaenium*. The new construction reused a large part of the structure located in that area, with new walls being erected. One of them closed the previous passage connecting the *aditus* with the *parascaenium*, on the staircase area, overlapping several steps. The other was erected in the space between the central ashlar defining the basilica aisles having integrated part of an arch reused from a previous structure and outlined by an irregular masonry wall that was clogged with mortar.

The formalization of the new built unit also implied the dismantling of the ashlar row defining the southern wing of the *parascaenium* suggesting that the new space extended itself up to this limit integrating part of the *hyposcaenium*. Available data suggests that the new residential area was structured around two continuous areas (1 and 2) with earthen floors. Over the soil on area 1 several architectural elements have been identified presumed to come from the theatre scenic front. Within the same compartment several large dolia fragments were uncovered. On

---

32. Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Raquel PEÑIN, "Urban changes in Braga in Late Antiquity: the area of the Roman Theater", Raquel Martínez Peñin (coord.), *Braga and its territory between the fifth and the fifteenth centuries*, Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 2015, p. 17.

the southern part of area 2 several fragments of shafts were also found and they must have performed the supporting structure of a porch roof.

In the adjacent area to the theatre perimeter wall, on the north-eastern sector, two built units (BU2 and BU3) have been identified revealing distinctive technical and functional features when compared the BU1 case.

The BU2 was represented by a construction with a trapezoidal shape attached to the theatre façade reused as the foundation of its western wall (Figure 6). The building occupied an area with around 67 m², formalized by low walls with around 0.60 meters, maximum height, offering a weak foundational consistency, resting on the ground and composed by irregular blocks of schist joined with clay mortar. These stony basements would support walls constructed with wood and mortar as suggested by the thick coating of yellowish clay mortar covering them, a technique recognized in new construction expressions of domestic and artisanal character within other peninsular cities in Late Antiquity and Early Middle Ages contexts.³³ We know that the BU2 had earthen floors being possible to identify two with around 0.30 meters of thickness. The reduced quantity of *tegulae* fragments suggests the roof was made of perishable materials.

The functionality of this construction is suggested by the presence of a kiln on the southern corner denouncing an artisanal activity. The remains preserved correspond to its circular base with around 2 meters diameter and made of bricks. The cover was not preserved but it was likely made from the same material and covered with clay mortar found in a deposit over the structure ballast. Conducted analysis on the bricks and mortars indicated high levels of lead and tin suggesting the use of this kiln for the fusion of lead and/or bronze materials in order to get new metal.³⁴

The BU3 was only partially excavated being its functionality still unknown. Only three walls were identified defining two different spaces (Figure 6). One was apparently square and was adjacent to another one with a more irregular shape resulting from its adaptation to the wall of the Roman aqueduct. Its construction features were similar to the ones referred to the built unit BU2. The walls have around 0,45 meters and were made with schist slabs. A thick layer of mortar covered the stony basement suggesting the walls used this material to cover some internal wood structure.

33. Agustín AZKARATE GARAI-OLAUN, José BUSTINZA, “Tipologías domésticas y técnicas constructivas en la primitiva Gasteiz (País Vasco) durante los siglos VIII al XII d.C.”, *Arqueología de la Arquitectura*, 9 (Bilbao, 2012), p. 103-128; Arnau PERICH I ROCA, *Arquitectura residencial urbana...*, p. 229.

34. Analyses carried out by Carla MARTINS, whose results will be the subject of forthcoming publication.

The presence of these new constructions of residential and artisanal character clearly appropriating previous public spaces and partially using dismantled pre-existing structures define a new logic of occupation and organizing the peripheral areas inside the city wall. In Late Antiquity the old spaces and buildings associated with leisure lost their purpose, alongside the constructions that defined the infrastructures supplying and evacuating water from the city. This is a well-documented process across other coeval urban contexts³⁵ that also affected the forum areas that started to be occupied with residential, artisanal and funerary functions.³⁶

Available data demonstrates that the wide public buildings in Braga were likely dismantled from the fifth century onwards being the spaces appropriated alongside their respective surrounding areas to erect new residential and artisanal constructions whose common features are its organic nature, a clear logic reuse of previous materials and the use of different construction solutions. In some cases previous spaces and materials were also used and adapted, whereas in others the new materials employed were unknown to the Roman context and to the areas where the *domus* were transformed into new residential units.

The occupation of the inner city wall by new constructions revealing an artisanal function and also clearly connected with subsistence activities, such as milling represented in the BU1, seemed to encompass the installation of new population groups within the urban space. With a relatively humble social origin these groups may have originated in the region or even in the city outskirts with a highlight towards farmers and artisans announcing a movement associated with the protection of a less favoured segment of population that gathered inside the fortified city during the fifth century.

FINAL CONSIDERATIONS

As several other cities of Roman foundation, Braga was occupied throughout Late Antiquity a period during which the city witnessed significant changes affecting its topography and resulting from the fragmentation of the old *domus* and

---

35. Javier ARCE MARTÍNEZ, *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 a.D)*, Marcial Pons Historia, Madrid, 2005, p. 228; Michael KULIKOWSKI, "The urban landscape in Hispania in the fifth century", [Dossier: "El Tiempo de los «Barbaros». Pervivencia y transformación en Gallia e Hispania (ss. v-vi d. C.)"], *Zona Arqueológica*, (Alcalá de Henares, 2008), p. 311-318.

36. Pedro MATEOS, Miguel ALBA CALZADO, "De Emerita Augusta a Marida", *Actas del Simposio Internacional Visigodos y Omeyas: Un debate entre la tardoantigüedad y la Alta Edad Media*, Luis CABALLERO, Pedro MATEOS (eds.) Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2001, p. 143-168; Pedro MATEOS, "Los orígenes de la Cristianización urbana en Hispania", *Actas de la VI Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica*, Jose Maria GURT, Albert RIVERA (coords.), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2005, p. 49-62; Pilar DIARTE, "La evolución de las ciudades romanas en Hispania entre los siglos IV y VI d.C.: los espacios públicos como factor de transformación", *Mainake*, 31 (Málaga, 2009), p. 71-84.

the deactivation of pre-existing public spaces and structures with new building areas emerging.

Available and previously analysed archaeological data demonstrates that in the period between the fifth and seventh centuries the city saw the emergence of new domestic architectures located across different sectors of the city. In the old residential spaces the peristyle *domus* disappear and a new type of house emerged resulting from the fragmentation of the previous built spaces. The new constructions seem to assume a more compacted character and likely developed vertically instead of horizontally. On the other hand in the area located on the western part of the forum, where the most charismatic city public buildings used to be located new types of residential and artisanal constructions emerged between the fifth and seventh centuries. Although available data needed to characterize the evolution of the city domestic architecture is still restricted it is also rather enlightening with regards to the constructive dynamism impacting the city together with the emergence of new architectonic expressions associated with new construction processes and based upon the intense reuse of pre-existing spaces and materials alongside new ones.

The underlying technological processes related with new architectonic expressions emerging in Late Antiquity seems to be articulated with the new political, economical and social context of the early fifth century, equally demonstrated by the economic and constructive dynamism of Braga throughout the Suebi domain, as well as with the persistence of a strong population density within the city wall. Thus, archaeology corroborates that the urban core of *Bracara* endured a dynamic transformation process in Late Antiquity during which the urban layout and the residential space were adapted to the demands of the new political, civil and religious power, to a new lifestyle, but also to new conceptions of households and new urban space use patterns.

Urban and constructive evolution of Braga is also related to the spread of Christianity and with the growing power of the bishops, who left their mark in both the city and the surrounding territory through new prestigious construction projects, such as the episcopal complex located inside the city wall, in the area where the cathedral is currently located and constructed in the early fifth century, or in the several basilicas erected in the city outskirts, alongside the roads and in emblematic sites revealing the Suebi power (i.e. Falperra or Dume).³⁷ However, the close relationship traditionally established between the urban changes and the Christianisation of cities considered as a prime catalyst agent for the evolution

---

37. Luís FONTES, "O período suévico e visigótico e o papel da igreja na organização do território", *Minho. Traços de Identidade*, Universidade do Minho, Braga, 2009, p. 272-295.

of Late Antiquity urbanism³⁸ must be relativized considering the role of the civil elites in the transforming of the urban topography before the affirmation of the episcopal power.³⁹ In reality, the status of urban elites was dramatically altered with the heavy tax burdens imposed on the *ordo decurionum* members and with the loss of economic capacity of the *curiae* that saw their revenue sources greatly diminished after the second half of the third century.⁴⁰ These economic constraints must have clearly influenced the evolution of cities and the overall management of investment that started to be oriented towards the construction of walls, considered by then a priority within the imperial policy.

Braga seemed to have benefited from a sound financial situation throughout the fourth century certainly emerging from its province capital status, which was translated not only in the construction of its robust wall but also in the remodelling works of public buildings, namely thermal infrastructures, that suffered reforms half way through that same century. On the other hand, conducted reforms on the *domus* documented the presence of a wealthy elite in the city, including officials connected with state administration. However, with the end of the Roman domain the city elites inevitably saw its economic capability diminished and had to reorient its investments. This situation fully impacted upon the deactivation of public buildings and their transformation into residential areas, where new constructive expressions emerged from the fifth century onwards. Simultaneously, and across other residential areas the *domus* were disarticulated and transformed into several houses advancing over the streets breaking the previous urban layout. Therefore, when the church power asserted itself over the civil power during the fifth century the city was already the object of topographical changes that would be consolidated in the forthcoming centuries giving origin to the Early Middle Ages urban morphology owing very little to the ancient Roman one.

---

38. Josep GURT, Isabel SÁNCHEZ, "Topografía cristiana en Hispania durante los siglos v y vi", [Dossier "El Tiempo de los «Barbaros». Pervivencia y transformación en Gallia e Hispania (ss. v-vi d. C.)", *Zona, Arqueológica*, 11 (Alcalá de Henares, 2008), p. 331-345.

39. Michael KULIKOWSKI, *Late Roman Spain and its cities*, John Hopkins University Press, Baltimore, 2004; Michael KULIKOWSKI "The Late Roman City in Spain", *Die Stadt in der Spätantike. Niedergang oder Wandel?*, Jens Uwe KRAUSE, Christian WITSCHHELL (coords.) Steiner, Stuttgart, 2006, p. 129-149; Pilar DIARTE "The creation of Christian urban landscapes in Hispania: a rather late development", *The Theodosian Age (A.D. 379-455). Power, place, belief and learning at the end of the Western Empire*, Rosa GARCIA-GASCO, Sergio GONZÁLEZ, David HERNÁNDEZ (eds.) Archaeopress, Oxford, 2013, p. 37-43; Arnau PERICH I ROCA, *Arquitectura residencial urbana...*, p. 57.

40. Arnold JONES, *The Later Roman Empire (284-602)*, Blackwell, Baltimore, 1964, p. 732.

CHARACTERIZATION OF LATE ANTIQUE AND EARLY MEDIEVAL POTTERY PRODUCTION OF THE CITY OF BRAGA AND ITS TERRITORY¹

RAQUEL MARTÍNEZ PEÑÍN
MANUELA MARTINS

INTRODUCTION

The fundamental goal we set ourselves when developing this study is to try to characterize, both technically and formally, ceramics made in the city of Braga and its territory from the initial moments of the Late Antiquity to the Middle Ages.

Thus, we will focus on analyzing some own productions that appear attached to the phases of late antique occupation —ceramics of red engobes and late gray—, as well as in the early medieval containers identified in different archaeological interventions practiced in the Braga environment. Concretely, we will analyze the material from various excavations conducted recently at the Theatre in the solar number 20/28 and 36/56 from the Afonso Henriques Street and the former District Hostel as well as the church of São Martinho de Dume.

1. SPATIAL AND TEMPORAL FRAMEWORK

In his origin history, the foundation of the city of Braga date back to the Augustan period and archaeological remains identified in the various excavations conducted so far have concluded that this is a perfectly planned city and has a urban project since its founding.²

---

1. This work is part of the research project entitled “Landscapes change. Bracara Augusta and its territory (I-VII centuries)”, which is directed by Professor Manuela Martins and is funded by the structural funds of the EU and the MCTES of Portugal (Ref. PTDC/HIS-ARQ/121136/2010) and PAB2013-16 (Projeto Arqueológico de Braga. Topografia, Urbanismo e Arquitetura) ruled by Unit of Archaeology of Minho University.

2. Manuela MARTINS, *Bracara Augusta. Cidade romana*, Unidade de Arqueologia, Braga, 2000; Manuela MARTINS, “Bracara Augusta. Panorama e estado da questão sobre seu urbanismo”. *Do Castro à Cidade. A romanização na Gallaecia e na Hispânia Indoeuropea*, Dolores DOPICO CAÍNZOS, Manuel VILLANUEVA ACUÑA, Pilar RODRÍGUEZ ÁLVAREZ (coords.), Diputación de Lugo, Lugo, 2009, p. 181-211; Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, “Em torno da Rua Verde. A evolução urbana de Braga na longa duração”, *Evolução da paisagem urbana. Transformação morfológica dos tecidos históricos*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2013, p. 11-44; Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “A Arqueologia urbana em Braga e a descoberta do teatro de Bracara Augusta”. *Forum*, 40 (Braga, 2006), p. 9-30; Manuela MARTINS,

From then it will be provided with a number of public buildings —forum, theater, amphitheater, baths.³ Also it already has two main axes of communication: the *cardo maximo* extending in the N / NNW-S / SSE direction and the *decumanus* in the O / OSO-E / ENE direction. It was also identified a number of necropolis located along the major roads that surround the city, as part of the sanitation network built below the *cardo maximo*.⁴

At the end of the first century, early second century a major construction program and monumentalization of the city started, documented in the archaeological record with the discovery of remains belonging to public buildings such as the baths of Alto da Cidade,⁵ the theater⁶ the amphitheater and a presumable *macellum* (Figure 1)⁷

Also the excavations in different areas of the city allowed to locate several high imperial *domus*. Some have arcaded areas overlooking the street, whose lower

Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, *Urbanismo e arquitectura de Bracara Augusta. Sociedade, economia e lazer, Evolução da paisagem urbana. Sociedade e economia*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2012, p. 29-67; Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Raquel MARTÍNEZ PEÑÍN, “Metamorfoses de um espaço urbano. A sequência de ocupação da Zona Arqueológica da R. Afonso Henriques Nº 42 a 56, em Braga”, *Oppidum*, 7 (Braga, 2014), p. 42-53.

3. Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, “Urbanismo e arquitectura de Bracara Augusta. Sociedade, economia e lazer”, *Evolução da paisagem urbana. Sociedade e economia*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2012, p. 29-67; Manuela MARTINS, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “A Arqueologia urbana em Braga e a descoberta do teatro de Bracara Augusta”, *Forum*, 40 (Braga, 2006), p. 9-30; Manuela MARTINS, Ricardo MAR, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “The Roman theatre of Bracara Augusta”, *Actas del XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, in press; Manuela MARTINS, Ricardo MAR, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “A construção do teatro romano de Bracara Augusta”, *III Colóquio Internacional História da Construção. Arquiteturas e técnicas Construtivas*, in press; Manuela MARTINS, *As termas romanas do Alto da Cidade. Um exemplo de arquitectura pública em Bracara Augusta*, Unidade de Arqueologia, Universidade do Minho, Braga 2005; Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, José MEIRELES, “As termas públicas de Bracara Augusta e o abastecimento de água da cidade romana”, *Águas Sacrae. Água y sacralidad en época antigua*, Ana COSTA, Lluís PALAHÍ, David VIVÓ (coords.), Universitat de Girona, Girona, 2011, p. 69-102.

4. Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, “Em torno da Rua Verde. A evolução urbana de Braga na longa duração”, *Evolução da paisagem urbana. Transformação morfológica dos tecidos históricos*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2013, p. 11-44.

5. Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, “Gestão e uso da água em Bracara Augusta. Uma abordagem preliminar”. *Caminhos da Água. Paisagens e usos na longa duração*, Manuela MARTINS, Isabel VAZ, Isabel DEL VAL (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2010, p. 9-52; Manuela MARTINS, José MEIRELES, Maria do Carmo RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, “A água e o património cultural da região de Braga”, *FORUM*, 46 (Braga, 2011), p. 5-36; Manuela MARTINS, José MEIRELES, Maria do Carmo RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, Cristina BRAGA, “The water in the city of Braga from Roman Times to the Modern Age”, *Water shapes. Strategie di valorizzazione del patrimonio culturale legato all’acqua*, Heleni PORFYRIOU, Laura GENOVESE (coords.), Palombi, Roma, 2012, p. 65-82.

6. Manuela MARTINS, Ricardo MAR, Jorge RIBEIRO, Fernanda MAGALHÃES, “The Roman theatre of Bracara Augusta”, *Actas del XVIII Congreso Internacional de Arqueología Clásica*, 2013, in press.

7. Luís FONTES, Francisco LEMOS, Mario CRUZ, “Mais velho que a Sé de Braga. Intervenção arqueológica na catedral bracarense: noticia preliminares”, *Cadernos de Arqueologia*, 14-15 (Braga, 1997), p. 142-143.

Figure 1: Mesh of the high imperial city.

parts were devoted to retail spaces. In addition, field works have confirmed the presence, in some cases, of private baths.⁸

At the end of the third century and early fourth century, *Bracara Augusta* registred some growth, associated with its conversion into capital of the new province of *Gallaecia* created by Diocletian. However, the most significant change is the erection of a powerful wall with building characteristics similar to those of the same dates, built in Lugo, Astorga, León and Gijón. (Figure 2).

From the fourth century the city became an episcopal see, which favors the appearance of both new public buildings, like remodeled residential blocks suited for the population that is enjoying a positive economic environment.⁹ (Figure 2)

During Late Antiquity happens the establishment of the Suevic dominance in this territory, becoming Braga in the capital of the kingdom. From this moment, proliferate Christian cult buildings located within the late Roman fortified enclosure

8. Manuela MARTINS, *Bracara Augusta. Cidade romana*, Unidade de Arqueologia, Universidade do Minho, Braga, 2000; Manuela MARTINS, “Bracara Augusta. Panorama e estado da questão sobre seu urbanismo”, *Do Castro à Cidade. A romanização na Gallaecia e na Hispânia Indoeuropea*, Dolores DOPICO CAÍNZOS, Manuel VILLANUEVA ACUÑA, Pilar RODRÍGUEZ ÁLVAREZ (coords.), Diputación de Lugo, Lugo, 2009, p. 181-211; Fernanda MAGALHÃES, *Arquitectura doméstica em Bracara Augusta Master Thesis*, University of Minho, 2010; Fernanda MAGALHÃES, “Arquitectura doméstica em Bracara Augusta”, *Interconexões*, 1 (Braga, 2013), p. 13-30; Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, “Em torno da Rua Verde. A evolução urbana de Braga na longa duração”, *Evolução da paisagem urbana. Transformação morfológica dos tecidos históricos*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2013, p. 11-44.

9. Luís FONTES, Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, Helena CARVALHO, “A cidade de Braga e seu território nos séculos v-vii”, *Actas del Congreso Espacios Urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. vi-viii)*, Toletum Visigodo, Toledo, 2010, p. 255-262; Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, “Em torno da Rua Verde. A evolução urbana de Braga na longa duração”, *Evolução da paisagem urbana. Transformação morfológica dos tecidos históricos*, Maria do Carmo RIBEIRO, Arnaldo MELO (coords.), Centro de Investigação Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Braga, 2013, p. 11-44.

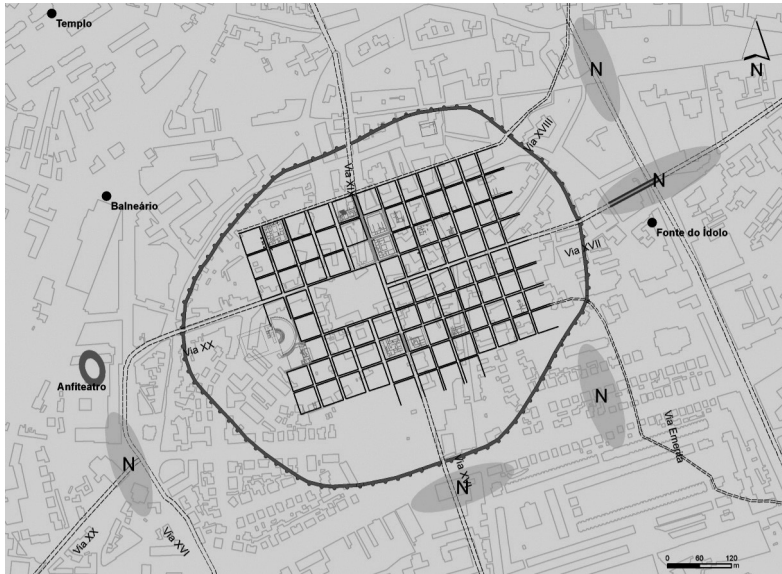

Figure 2: Mesh of the low empire and Late Antiquity city.

(Cathedral) and suburban areas (São Victor, São Vicente and São Pedro). From this same period dates the construction of the palace complex of Falperra, associated with the Swabian court and located in the vicinity of the ancient Roman city.¹⁰

At the same time, begins the construction of a number of monasteries in the surrounding area of the city, among which are those of São Martinho de Dume and São Frutuoso of Montélios. The first is built reusing existing buildings of the villa in this enclave dating from the high imperial time.¹¹

In the middle years of the sixth century, the Swabian monarch Charraico built a primitive basilica in this space, located below the current parish church. This is dedicated to Saint Martin of Tours, while it rises to episcopal see, relying shortly afterwards near it a monastery.¹²

10. Luís FONTES, Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, Helena CARVALHO, “A cidade de Braga e seu território nos séculos v-vii”, *Actas del Congreso Espacios Urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. VI-VIII)*, Toletum Visigodo, Toledo, 2010, p. 255-262.

11. Luís FONTES, *A Basílica Sueva de Dume e Túmulo Dito de São Martinho*, Unidade de Arqueologia, Universidade do Minho, Braga, 2006.

12. Luís FONTES, *A Basílica Sueva de Dume e Túmulo Dito de São Martinho*, Unidade de Arqueologia, Universidade do Minho, Braga, 2006; Luís FONTES, “Braga e o norte de Portugal em torno a 711”, *Zona Arqueológica*, 15, (Braga, 2011), p. 313-334; Luís FONTES, “O norte de Portugal ente os séculos VIII e X: balanço e perspectivas de investigação”, *Visigodos y omeyas VI. Asturias entre visigodos y mozárabes*, Luis CABALLERO, Pedro MATEOS, Cesar GARCÍA DE CASTRO (coords.), Centro de Investigaçao Transdisciplinar Cultura, Espaço e memoria, Madrid, 2012, p. 443-474; Luís FONTES, “Das Suebische Königreich auf der Iberischen Halbinsel”, *Archäologie in Deutschland. Die Sueben*, 5 (Heidelberg, 2014), p. 32-35.

During the last quarter of the sixth century a political change of vital importance to this region occurs: the Swabian kingdom with its capital at the helm, will be under Visigothic rule. During the sixth and seventh centuries, archaeology shows that many of the spaces within the city walls of Braga are still inhabited. Indeed, there is a reuse of most of the existing public areas, like the theater, whose structures are reused and transformed in an area of presumably artisan use.¹³

The Early Medieval period begins, begins with building of a new walled city in the northwest quadrant of the low empire core. Within its small space is the primal Romanesque cathedral, which became the epicenter of political and religious power of the city. This marks the beginning of a strong alteration of inherited urban fabric of the Roman period, both the streets and housing existing structures. In this period the transformations experienced by the former pre-Romanesque building of pre-Christian temple settled on the Romanesque cathedral fall.¹⁴

As for the surround area of the city, the excavations in the archaeological zone of São Martinho de Dume have highlighted the importance managed to reach the monastery between the seventh and ninth centuries, in effect becoming an important center of religious and culture dissemination of the Christian West.¹⁵ After the construction of the church and the transformation of the city into a monastery in the sixth century appear to have been no major renovations here. A continued occupation is evident until at least the last quarter of the ninth century, when the Galician Monastery Mondoñedo eventually became an episcopal see of these territories, including São Martinho de Dume which would be rebuilt as a parish church.¹⁶

13. LUÍS FONTES, Manuela MARTINS, Maria do Carmo RIBEIRO, Helena CARVALHO, "A cidade de Braga e seu território nos séculos v-vii", *Actas del Congreso Espacios Urbanos en el Occidente Mediterráneo (s. vi-viii)*, Toletum Visigodo, Toledo, 2010, p. 255-262; LUÍS FONTES, "O norte de Portugal ente os séculos VIII e X: balanço e perspectivas de investigação", *Visigodos y omeyas vi. Asturias entre visigodos y mozarabes*, Luis CABALLERO, Pedro MATEOS, Cesar GARCÍA de CASTRO (coords.), Centro de Investigación Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Madrid, 2012, p. 443-474.

14. LUÍS FONTES, FRANCISCO LEMOS, Mario CRUZ, "Mais velho que a Sé de Braga. Intervenção arqueológica na catedral bracarense: notícia preliminar", *Cadernos de Arqueologia*, 14-15, (Braga, 1997), p. 142-143.

15. LUÍS FONTES, *A Basílica Suevo de Dume e Túmulo Dito de São Martinho*, Unidade de Arqueologia, Universidade do Minho, Braga, 2006.

16. LUÍS FONTES, "Escavações arqueológicas na antiga igreja de Dume, Notícia preliminar da campanha de 1989", *Actas Congresso Internacional IX Centenário da Dedicção da Sé de Braga, I*, Universidade Católica Portuguesa, Faculdade de Teologia, Braga, 1990, p. 147-169; LUÍS FONTES, "A igreja suevo de São Martinho de Dume: arquitectura cristã antiga de Braga e na antiguidade tardia do noroeste de Portugal", *Revista História da Arte*, 6 (Braga, 2008), p. 163-182; LUÍS FONTES, "O Período Suevo e Visigótico e o Papel da Igreja na Organização do Território", *Minho. Traços de Identidade*, Paulo PEREIRA (coord.), Universidade do Minho, Braga, 2009, p. 272-295; LUÍS FONTES, "Braga e o norte de Portugal em torno a 711", *Zona Arqueológica*, 15 (Braga, 2011), p. 313-334; LUÍS FONTES, "O norte de Portugal ente os séculos VIII e X: balanço e perspectivas de investigação", *Visigodos y omeyas VI. Asturias entre visigodos y mozarabes*, Luis CABALLERO, Pedro MATEOS, Cesar GARCÍA de CASTRO (coords.), Centro de Investigación Transdisciplinar Cultura, Espaço e memória, Madrid, 2012, p. 443-474.

2. STUDY OF THE CERAMIC MATERIAL

This study focuses on the analysis of pottery found in archaeological interventions in different areas of the city of Braga and its territory in recent years, such as: solar numbers of 20/28 and number 42/56 of Afonso Henriques street, the former District Hostel and the Theatre and also the church of São Martinho de Dume.

In this regard, we note that the classification of clays is based solely on macroscopic examination of registry pastes. In this way, we aim to know more precisely the various local productions of late antique and early medieval pieces found in these enclaves in order to try to see if there are similarities with those already studied in other archaeological sites in Braga and its surrounding area.¹⁷ To do this, we have a significant amount of ceramic containers of that period, perfectly stratified and that highlight the importance that this village had along the entire Late Antiquity and the early Middle Ages.

Finally, we must add that the presence of these containers associated with a clarifying stratigraphic sequence will allow us to date much more precisely the contexts in which they appear attached.

3. CHARACTERIZATION OF THE CERAMIC MATERIAL

As regards the later productions, first, we must differentiate between those that have a foreign origin as the Gallic forms (DSP), African (ARSW) Phocian (Late Roman C) and Hispanic (TSHT) from those of actual local processing — red engobes and late gray.

On the import side, very few are original types of DSP, which so far, have been located in Braga and its surrounding area. We can only refer the presence of a Rigoir 1A plate fragment, another of a Rigoir 3B cup and, finally, a Rigoir 6C cup. From a chronological point of view, these imported parts are manufactured during the fifth century.

Copies of ARSW (Hayes 58A, Hayes 59, Hayes 59A, Hayes 59B, Hayes 61, Hayes 76, Hayes 91, among others) are frequently in the excavations of the city and its surrounding area. The chronology of these ranges from the final moments of the fourth century to the late sixth century.

Late Roman C ceramic productions are less frequent, but some fragments of Hayes 3 and Hayes 8 types have been found, developed between the fifth and sixth centuries.

---

17. Alexandra GASPAR, "Contribuição para o estudo das cerâmicas cinzertas dos séculos v-vi d. C. de Braga", Universidade de Minho (Master Thesis Dissertation), Braga, 2000.

In regards to the TSHT containers they usually appear in the archaeological excavations of Braga such as: fonts Palol 1, Palol 2, Palol 3 and 4 and cups Palol 8 Palol 9/11, Ritt 8, Drag. 15/17 or Drag. 37T, among others. These are made for a rather broad space of time, ranging from the fourth century to the late sixth century.

On the other hand, we should mention the presence of a considerable number of ceramics copied from the imported ceramic types previously referred. There are two productions of local character dating from late periods; First the known red engobes and, secondly, the late gray. The former are characterized by light-colored pastes, which have few degreasing and small size. They are modeled using fast turning, and mostly undergo cooking processes of oxidative type. Are characterized by having engobes of various shades of red appearing covering both the inner and outer parts. It is also common that they possess smoothed surfaces.

In the case of the late red engobes studied so far, in the city of Braga and its territory we find that they mimic imported *sigillata* ceramics such as ARSW and TSHT, along with some form of DSP. This production dates from the final moments of the fourth century and the middle of the fifth century.

The raw materials from which the late gray are made are very unsettled clays including non-plastic inclusions rather scarce and of small size. From a technical point of view the pieces are modeled using fast wheel and have both inside and outside smoothed walls. The cooking was subjected to reducing environments, which makes that the surfaces are colored greyish and blackish. Morphologically most mimic types of DSP, ARSW, Late Roman C and TSHT. These are containers whose original productions are made between the final moments of the fourth century and the sixth century.

We also find common parts, with a broader chronology (v-vii centuries). These are made with less unsettled pastes than before, where tempers are more plentiful and of a larger size. Technically, the pieces are modeled alternating the fast and slow wheels and are characterized by very irregular funds and the inner and outer surfaces smoothed, although in a much more crudely way than the previous case. As regards the cooking, reducing also predominate but the alternate also make an appearance.

Finally, we should mention the presence of early medieval ceramics that are made with little decanted clays where degreasing abound. They are modeled by a mixed technique, combining the use of slow and fast wheels. Moreover, the cooking atmospheres that are mostly subjected reducing and presumably were performed on very rudimentary furnaces.

4. STUDY OF THE CERAMIC PRODUCTIONS OF BRAGA AND ITS TERRITORY

Late imitation productions

In Late Antiquity takes place the proliferation of local productions that emulate ceramic pieces of great quality with a foreign origin, a phenomenon which is becoming very common in the Iberian Peninsula from the fifth century.¹⁸

In the late Gallic ceramics case we should note that, as discussed previously, very few original copies are known in the city and its territory. What is clear is that, at this time, they are being imitated in Braga. So far, there is only one documented red engobe piece which mimics the form Rigoir 3B. This is a copy that was located in the later levels of the Theatre. (Figure 3.1)

In our study area, most forms of DSP that are found resemble to types such as Rigoir 5A, 5B, 6B cups (Figure 3. 2-4) and the Rigoir 3B, 16, 18 or 22 bowls (Figure 3. 5-8). From a chronological point of view the originals of these are made throughout the fifth century.¹⁹

At the same time, we found red engobe containers that mimic pieces of ARSW of the Hayes 52 types produced between the fourth and fifth centuries (Figure 3. 9). Another of the most common forms of this production are the Hayes 59B dishes, dated to between 320 and 420 (Figure 3. 10). Alongside these,

18. Luis Carlos JUAN TOVAR, José Francisco BLANCO GARCÍA, "Cerámica común tardorromana, imitación de sigillata en la provincia de Segovia. Aproximación al estudio de las producciones cerámicas del siglo V en la Meseta Norte y su transición al mundo hispano-visigodo", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (Madrid, 1997), p. 171-220; Luis Carlos JUAN TOVAR, "Las cerámicas imitación de sigillata en el occidente de la Península Ibérica durante el siglo v d. C.", *Cerámicas hispanorromanas II. Producciones regionales*, Darío BERNAL, Albert RIBERA (coords.), Universidad de Cádiz, Cádiz, 2012, p. 97-129; Luis Carlos JUAN TOVAR, "Las cerámicas imitación de sigillata en la Meseta norte durante el siglo v. Nuevos testimonios y precisiones cronológicas", *In durii romanitas: estudio sobre la presencia romana en el valle del Duero en homenaje a Javier Cortes Álvarez de Miranda*, Carmelo FERNÁNDEZ, Ramon BOHIGAS (coords.), Diputación Provincial de Palencia, Palencia, 2012, p. 365-372; Luis Carlos JUAN TOVAR, Juan SANGUINO VÁZQUEZ, Pilar OÑATE BAZTÁN, "Un conjunto tardorromano excepcional en Cubas de la Sagra (Madrid): cerámica I". *Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Darío BERNAL, Luis Carlos JUAN TOVAR, Macarena BUSTAMANTE, Jose DíAZ, Antonio SÁEZ (coords.), Universidad de Cádiz, Cádiz, 2013, p. 159-175.

19. Jacqueline RIGOR, "Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées", *Galia*, 26 (Paris, 1968), p. 177-244 Miguel BELTRÁN, *Guía de la cerámica romana. Zaragoza*, Ediciones Pórtico, Zaragoza, 1990, p. 155-160; Claude RAYNAUD, «DSP Dérivée de sigillée paléochétienne», *Lattara 6. Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale (VIIe s. av. N. è. - VIIe s. de n. è.)*, Michel PY (coord.), l'Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, Lattes, 1993, p. 410-418; Yvens RIGOR, «DSP: Une vaisselle méridionale», *Terres de Durance: céramiques de l'Antiquité aux temps modernes*, Musée Digne et de Gap, Digne, 1995, p. 27-40; Michel BONIFAY, Yvens RIGOR, *Fouilles à Marseille. Les mobiliers (Ier-VIIe siècle ap. J.-C.)*, Errance-Adam, Paris, 1998; Yvens RIGOR, «Les Dérivées-des-Sigillées Paléochrétiennes», *La Ceramica in Italia: VI-VII secolo*, Lucia SAGUÍ (coord.), Edizioni All'insegna del Giglio, Florence, 1998, p. 101-107; Yvens RIGOR, Jean-Pierre PELLETIER, Michel POGUET, "Les Dérivées-des-Sigillées Paléochrétiennes de Saint-Pierre de Vence (Eyguières, B.-du-Rh.)", *Revue archéologique de Narbonnaise*, 34 (Paris, 2001), p. 33-40; Adolfo FERNÁNDEZ, "Aportaciones al estudio de la terra sigillata gálica del grupo atlántico de Vigo (Galicia, España)", *Actes du Congrès de Langres*, (2007), p. 331-340.

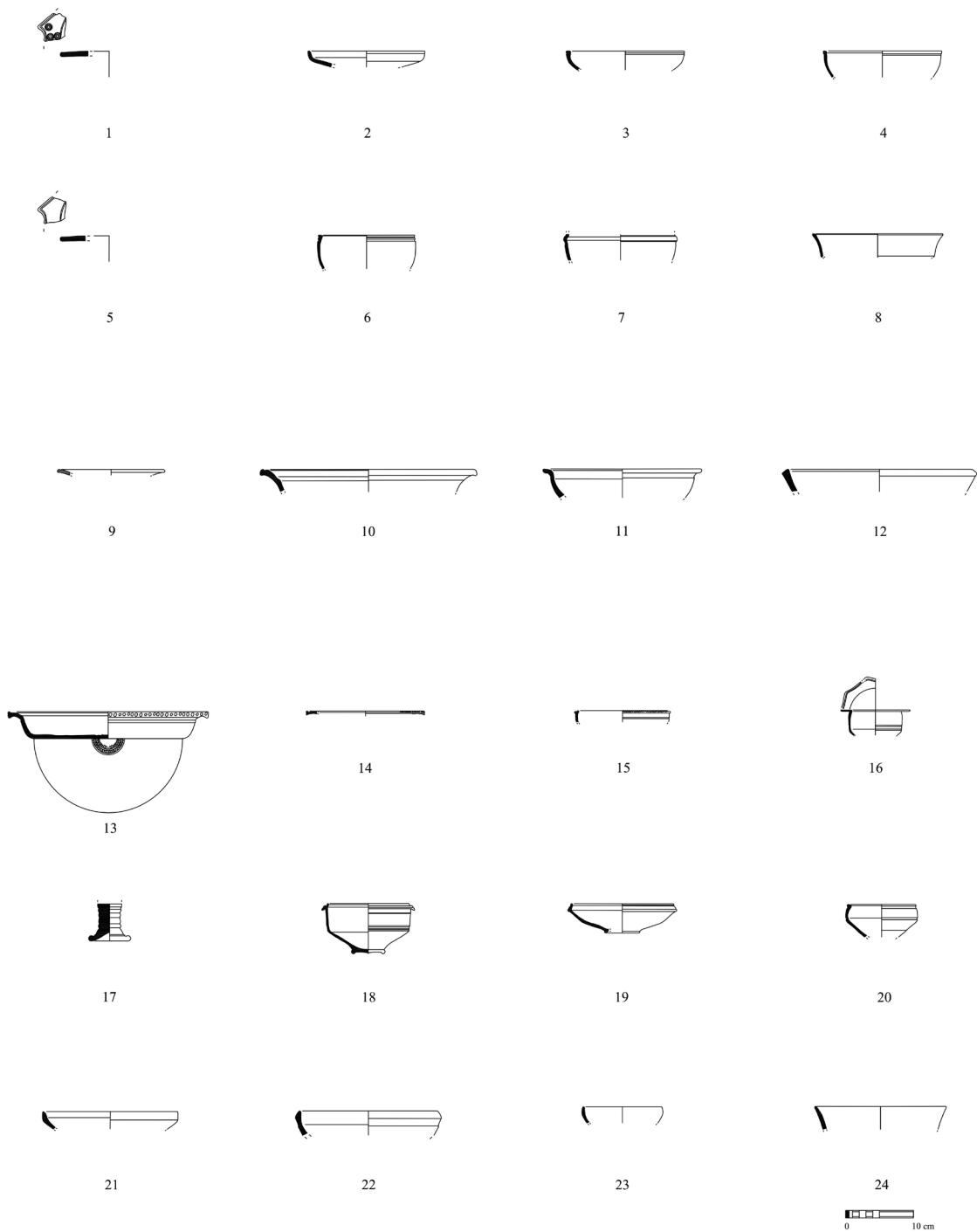

Figure 3: Late ceramic imitations.

also appear 67/71 bowls (Figure 3. 11), manufactured in the period between the years 360 and 470.

In turn, there are located emulations of ARSW both in red englobes, as in late gray. In fact, there are very frequent imitations in red engobe and late gray forms like Hayes 61A dishes, made between 325 and 400, and Hayes 61B, whose originals date between 400 and 450 (Figure 3. 12). We must also mention the dishes that resemble Hayes 76 type also produced in both productions and are manufactured between the second quarter and the third quarter of fifth century (Figure 3. 13).

Furthermore, one of the most copied types are the late gray cups that repeat the ARSW Hayes 73 form (Picture 3. 14), with originals dated in the fifth century. At the same time, other variants are identified as foreign productions like the Hayes 12/102 bowls made between the third quarter and the end of the fifth century (Figure 3. 15) or imitations of Hayes 97 that are made between 490 and 550 (Figure 3. 16).

Also are identified copies of other pieces of ARSW little traded on the mainland such as the feet of the Hayes 170 cups. The originals of this type are made between the second half of the fifth century and throughout the sixth century (Figure 3. 17).

In turn we found imitations in local production traditionally known as late gray of Late Roman C. The most common form of these is the Hayes 8 bowl, whose original dates from the second half of the fifth century and the sixth century (Figure 3. 18). Also make an appearance several variants of phorian Hayes type 3 produced between the fifth and late sixth century (Figure 3. 19).

Finally, we must refer to the presence of copies of THST in red engobe and late gray, as in the case of the 9/11 Palol bowls (Figure 3. 20) the Paz 82A (Figure 3. 21) and the Paz 83B bowls (Figure 3. 22). In this regard, we have to add that, both the originals in THST as the red engobe imitations of this are very abundant throughout Braga, but were not known until now copies in late gray. These date from the second and third quarter of the fifth century. Other types of THST which are, in turn, imitated in both Braga's late productions are Ritt. 8 (Figure 3. 23) and Drag. 37T bowls (Figure 3. 24).

Late common productions

As for the common productions, whose chronology goes between the fifth and seventh centuries, we have identified a limited repertoire of forms only in late gray ceramics, such as: the pitchers, pots or plates, among others.

Undoubtedly, the most abundant type is the pitcher (Figure 4. 1). Next is the form called jar that morphologically has rounded lip, straight neck and globular body tending (Figure 4. 2). After the jars quantitatively are the pots (Figure 4. 3). We must also mention the presence of a significant number of bowls, mostly ovoid, although some of them have a strong hull about half of the body (Figure 4. 4). Alongside these, we recorded the presence of a series of high feet cups (Figure 4. 5). The dishes are containers generally with everted rim, rounded and straight lips or with outer tab (Figure 4. 6). Another type present in this city and its territory are pans that are characterized by two handles of rectangular section (Figure 4. 7).

Regarding the other forms, first, we will refer to the discoidal pieces, which were made with reused ceramic. They are flat ceramic pieces with rounded form. Although with an indefinite functionality its small size makes us think what was their use, among others, such as gambling chips (Figure 4. 8). Also appear some specimens identified as possible spindle whorl, which are characterized by a hole in its center. Although we can not ensure its use, the parallels known mainly medieval, suggest a textile utility character associated with manual spinning (Figure 4. 9).

Early Medieval ceramics

First, we must consider that, typologically, there is very little variety, predominating, especially the closed shapes. The reduced formal number may be related to the fact that many of the pieces have had a polyfunctional use and, at the same time is very likely that it would have wooden tableware completing the ceramic repertoire.

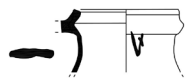
Furthermore, it is common to locate pieces with evident traces of repair made by stapling system. To make these holes a perforator was drilling two holes, one on either side of the break. Then a staple fit into them while it was pressed to make it secure. After that clay was placed over the fracture and allowed to dry.

From the formal point of view, the most abundant type are the jars having narrow and high collars, beveled lips, globular bodies designed to handle one or two tabs that start from the edge itself (Figure 5. 1).

Then there is the medium size pots with edges that have huge similarities with those of common late gray productions. But high medieval have more varied -thickened, rounded, beveled lips, exterior tab, inner tab — (Figure 5. 2).

A number of discoidal pieces of different sizes are also identified. The fact that the walls are polished indicates that were performed after firing, using the waste for other ceramic containers. Although with an indefinite functionality, the smaller ones could serve, among other uses, to cover containers with narrow mouth, made of materials that are not conserved or as gambling chips. The pieces

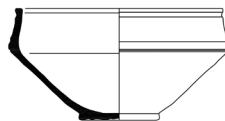
1

2

3

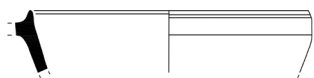
4

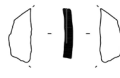
5

6

7

8

9

Figure 4: Late common pieces.

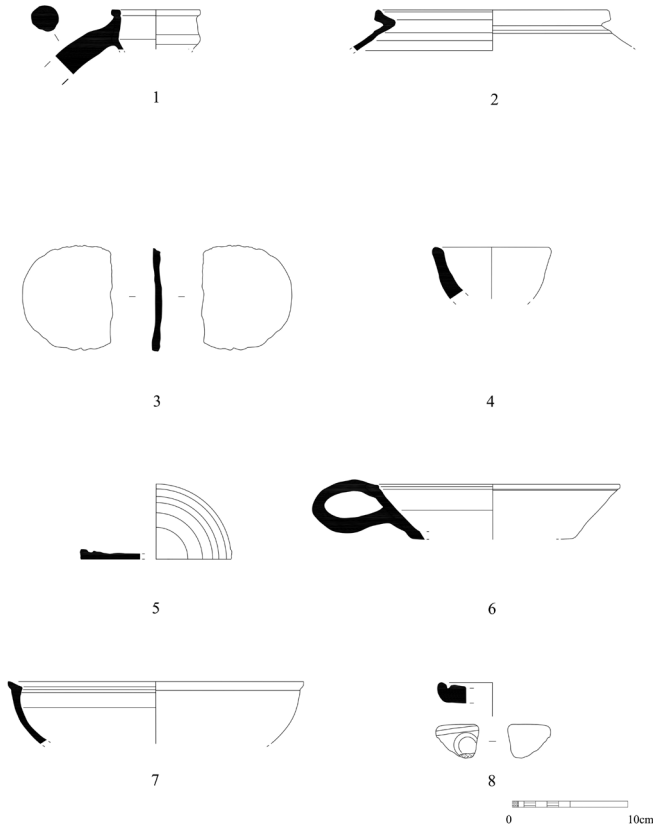

Figure 5: Early medieval ceramics.

with larger diameters could be employed as one of the lids alluded —pots, pans, among others (Figure 5. 3).

Were also identified several crucibles fragments, used to melt materials at very high temperatures. These have an ovoid shape, concave base and although his mouth is not retained, they possibly would be trilobal to facilitate the discharge of its contents. Have adhered to the outer wall of the container remains of what appears to be metal concretions. These data reveals sufficient information to suggest the existence of some metal production (Figure 5. 4).

Typologically several lids of flat base and rounded beveled lip are located. They are characterized by having a vertical handle appendix in the middle. Given its size, they should be used to cover both small and medium size containers.

Regarding the dishes they have flared rim and rounded to slightly beveled inside lip, presumably to accommodate a lid. Furthermore, we should refer the presence of flared edge and hemispheric body bowls. The lips are usually straight, rounded or beveled inside to also place a lid (Figure 5. 5). As for the pots (pans) they have flared edges, thick lips, slightly curved and flat base body. These have two handles of rectangular section born from the height of the rim to go to rest halfway through the body (Figure 5. 6). The platters (sleepers) are very similar to the plates, although slightly bigger. They present gray paste and reducing cooking, while possessing everted rims, rounded lips and flat bottoms (Figure 5. 7).

Finally, we found part of a possible small size mold, with light gray paste and reducing burning, whose use could be related to metal casting and modeling. It also could be used as matrix to decorate pottery and even foods like bread (Figure 5. 8).

CONCLUSIONS

This study highlights the important role played by the city of Braga and its territory since the Roman period to the Middle Ages. The archaeological remains analyzed from different archaeological sites, confirm the idea that this area had a continuous occupation throughout that long period of time.

On the hand, the location of late materials imported with its imitations manufactured locally, demonstrate the existence of trade during the Late Antiquity. It is very probable, in this aspect, that the proliferation of imitations registered a consequence of the inability of foreign productions to meet local demand. The difficult political, social and economic situation of these moments could retract the trade flows of these products, taking Braga's artisans to fill that gap with a demand that still existed.

Within the *sigillata* ceramics imported are highlighted by its abundance the ARSW, TSHT and Late Roman C productions. Although numerically less abundant, there are also some examples of DSP. All these foreign productions are reflected in the emergence of local imitations known as red engobes and late gray. Also of the late period have been located a number of common ceramics of lower quality.

In other matters, the study area is home to an appreciable volume of high medieval material, circumstance that has helped significantly to know more precise information about the productions of this period. In fact, the knowledge we have, to date, of these containers is very fragmentary, given the difficulty in fully identify urban contexts.

The early medieval containers, mostly from Dume appear attached to the levels corresponding to the last moments of using this space as a monastery in the late ninth century. The ceramics of the Early Middle Ages located present clear formal similarities with common gray of the previous period.

APORTACIÓ SOBRE LA FUNDACIÓ DE CIUTATS EN LA MARCA SUPERIOR D'AL-ÀNDALUS: CALATAIUD

MANEL FEIJÓ

Al llarg de la dècada dels anys 80 del passat segle xx, l'investigador Juan Souto va dedicar part de la seva recerca a tractar diversos elements relacionats amb el conjunt fortificat islàmic de Calataiud, situat a l'actual província de Saragossa. Especialment rellevant pel tema que aquí presentem va resultar l'article publicat l'any 1989,¹ on es desenvolupava un seguiment i revisió d'aquelles fonts documentals que feien referència a l'aspecte fundacional d'aquest enclavament islàmic, tot posant en qüestió la interpretació que se'n feia dels textos i la seva posterior adopció per part de la historiografia posterior. Un conjunt de dades, provinents de diferents perspectives (històriques, arquitectòniques o arqueològiques) permeten a dia d'avui reforçar de manera sòlida els pressupòsits esgrimits en el seu moment per Souto. Encetarem aquesta contribució per portar a la memòria la revisió i les corresponents objeccions que aquest investigador va plantejar envers la corrent historiogràfica tradicional.

En bona mesura, la identificació i interpretació de la fundació de Calataiud s'origina a partir del seu propi topònim, a partir del qual i amb ple acord amb la seva fesomia constructiva es fa evident l'adequació del primer terme que l'identifica, *qa'la*, amb la seva traducció immediata de construcció o element fortificat, a la qual s'adjunta un onomàstic, en aquest cas *Ayyub*. Ens trobem, per tant, davant d'una fortificació que pertany o ha estat administrada, dirigida per o encomanada a un personatge, el *sahib* o governador, amb aquest nom: el Qalat d'Ayyub. Aquest onomàstic va ser interpretat per Joaquín Vallvé com una possible arabització d'un nom preexistent,² el qual posteriorment Elías Terés³ va identificar amb el nom hebreu Job, d'àmplia difusió en el món islàmic però tanmateix present entre la població cristiana.⁴ La literatura musulmana conté un bon nombre de recopilaci-

1. Juan Antonio SOUTO, "Sobre la génesis de la Calataiud islámica", *Aragón en la Edad Media* 8, Zaragoza, 1989, p. 675-696.

2. Joaquín VALLVÉ. *La división territorial de la España musulmana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1986, p. 234

3. Elías TERÉS, "Materiales para el estudio de la toponimia hispanoárabe (Reflejada por las Fuentes latino-romances)", *Angel de Estudios Árabes*, 1 (Madrid, 1990), p. 142-143.

4. Respecte a aquestes i altres possibles derivacions onomàstiques, vegeu Juan Antonio SOUTO, "Sobre la génesis de la ...", p. 682, nota 36.

ons de llinatges i estudis de caràcter genealògic i resulta evident que conèixer la biografia o bé l'ascendència o descendència d'aquest personatge permetria amb un més alt grau de fiabilitat situar el context d'aquest personatge i la seva vinculació amb l'etapa fundacional de Calataiud, que suposadament se li atribueix. I va ser precisament a aquest objectiu a què es va dedicar, en una data tan primerenca com el segle XIII, Rodrigo Ximénez de Rada, arquebisbe de Toledo i home d'estat a més d'historiador. Ximénez de Rada va identificar el nostre personatge amb Ayyub b. Habib al-Lajmí, qui va ser governador (valí) d'al-Andalus l'any 716, tot seguit per tant de l'arribada dels contingents musulmans a la península ibèrica. Val a dir que el mateix historiador ens adverteix d'un aspecte a destacar, quan indica que aquesta identificació es confirma no tant per la documentació conservada sinó per l'establiment de la tradició.⁵

Així es referma una tradició historiogràfica destinada a perdurar al llarg dels segles. Diversos autors posteriors varen acceptar i seguir fermament aquest presupòsit de Ximénez de Rada, entre els quals podem citar per la seva influència historiogràfica posterior, a Jerónimo Zurita, el qual —convé assenyalar— indica clarament la seva única font de referència, que no és altre que la tradició, sostinguda per l'arquebisbe de Toledo.⁶ Però serà a les acaballes del segle XVIII quan apareixen posicions clarament discrepants amb aquesta hipòtesi, tal com fa Juan Francisco Masdeu l'any 1794.⁷ Gairebé mig segle després esdevindrà una aportació fonamental per tal de millorar la nostra aproximació al tema de la fundació de Calataiud. És el moment en què l'historiador Reinhart Dozy presenta el testimoni de l'historiador cordovès del segle XI Ibn Hayyan, contingut en el volum III del seu *Muqtabis* (encara inèdit aleshores), on situa la fundació d'aquesta ciutat-fortalesa en el context del govern de l'emir Muhammad I, en ple segle IX, i en relació amb el llinatge dels àrabs tugíbides.⁸ La traducció espanyola d'aquest text àrab proposada per Juan Souto és la següent:

5. "Regnauerat autem tribus annis et Ayub, eo quad erat in secta Mahometi prudentissimus, in regni solio subrogarunt. Et ab isto dicitur Calatayub fuisse hedificata, et iste curiam Arabum ab Hispali transtulit et Cordube instaurabit" (Rodrigo XIMÉNEZ DE RADA, *Historia arabum*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1974: 17-18).

6. "Fue poblado este lugar según se escribe en la Historia de los Árabes en el mismo tiempo que los moros se apoderaron de España, y su poblador fue Ayub", Jerónimo ZURITA, *Anales de Aragón*, Libro I, cap. XLV, Ángel CAÑELLES (ed.), Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1967, p.148). p. 45.

7. "De los arquitectos de aquella edad no tenemos más noticias si no las pocas que se sacan de algunas lápidas, pues nuestros historiadores no cuidaron de nombrarlos, y si de alguno dixeran el nombre, fue inventado por ellos mismos para afianzar alguna fábula; como sucede, por ejemplo, en la fundación de Calataiud, atribuida desde los tiempos de Rodrigo Ximénez por la semejanza de los nombres del moro Ayud ó Haiub, que fue virrey en Andalucía en el año de setecientos y diez y siete", Juan Francisco MASDEU, *Historia crítica de España y de la cultura española*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1974, p.151.

8. Reinhart Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen Âge*. Oriented Press, Amsterdam, 1965.

“El emir Muhammad b. Abdarramán fue el primero en hacer señores-clientes a estos Tuyibíes, destacados en la Marca Superior, cuando le causaron problemas los Banu Qasi, rebeldes en ella. Preparó contra ellos a estos Tuyibíes [...] y dispuso como vivienda para ellos la ciudad de Calataiud, en esa marca. La [re]construyó para ellos, la fortificó e introdujo en ella a su caudillo [se refiere a ‘Abd al-‘Aziz al-Tuyibí]...Esto tuvo lugar en el año 261 (16 de octubre 874-5 octubre 875)”.⁹

A aquest testimoni hem d’afegir la publicació, ja en 1966, de textos d’un altre autor àrab, Al-Udrí, també actiu durant el segle XI, on es fa referència als territoris de l’anomenada Marca Superior (on se situa Calataiud), en termes molt similars als emprats per Ibn Hayyan.¹⁰ Aquests dos autors, al seu torn, es basen en testimonis previs oferts pel geògraf andalusí Al-Razí (854-925/935). No obstant, aquesta nova aportació que relaciona la fundació de la ciutat amb el govern de Muhammad I no gaudirà d’una notable repercussió entre els investigadors espanyols, i tot i que el *Muqtabis* s’editarà ja el 1937. Serà només a partir de la dècada dels anys 80 quan una nova generació d’arabistes adopti i defensi amb més solidesa les noves evidències documentals.¹¹

Abans de continuar, creiem que realitzar una breu descripció del context geogràfic de l’enclavament de Calataiud afavorirà la comprensió dels esdeveniments referits pels dos autors àrabs. Aquest indret es troba situat en un punt de la depressió que formen els rius Henares i Jalón, afluents de l’Ebre i els cursos dels quals transcorren en sentit oposat, tot establint una via de comunicació directa entre la vall de l’Ebre i l’interior de la península tot travessant el Sistema Ibèric. Com a complement d’aquest enllaç de comunicacions trobem la depressió —situada de forma paral·lela a les serralades del Sistema Ibèric— que recorren els cursos dels rius Jiloca i Túria, que comuniquen els passos cap a la costa de llevant amb el nord, tot seguint la vall del riu Duero. Calataiud es situa en una foia d’uns 100 kilòmetres de longitud per uns 20 d’amplada emmarcada entre les serralades d’Ateca a l'oest i de Vicor i de La Virgen a l'est. Aquesta zona concreta de la vall mitja de l’Ebre gaudeix per tant, a més dels seus fèrtils voltants que contrasten amb l’aridesa habitual a la resta de territoris veïns, d’una posició privilegiada en relació amb les vies de comunicació.

No ens ha d’estranyar, en aquest sentit, l’interès que les diferents comunitats humanes han mostrat per habitar l’indret al llarg de la història. Deixant ara de banda els nuclis de poblament prehistòric, en aquesta zona de la vall de l’Ebre

9. Juan Antonio Souto, “Sobre la génesis...”, p.680.

10. Fernando de la Granja, “La Marca Superior a la obra de el-Udrí”, *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, 8 (Saragossa, 1966), p. 447-545.

11. Un seguiment més exhaustiu respecte a les obres i autors d’aquest període a Juan Antonio Souto, “Sobre la génesis de la Calataiud islàmica”, *Aragón en la Edad Media* 8 (Saragossa, 1996), p. 679-682.

hom coneix la localització de diferents establiments celtibèrics, la disposició dels quals es veurà afectada i condicionada –tal com succeeix en molts altres indrets peninsulars– quan tingui lloc l'arribada de la civilització romana. Per tal de no ampliar en excés el context geogràfic, farem esment del nucli celtibèric identificat sota la mateixa Calataiud així com els de Valdeherrera i Bilbilis (la futura ciutat romana) en el seu entorn immediat. D'aquests centres poc en resta durant l'època de l'Antiguitat Tardana, tot i que es coneixen algunes troballes (principalment, objectes d'abillament d'època visigoda) aparegudes pels voltants, però en qualsevol cas res a veure amb l'existència d'un nucli pròpiament urbà de dimensions considerables com serà el cas de la Calataiud islàmica.

Al mateix temps, els esdeveniments que tenen lloc a mitjans del segle ix esmentats per Ibn Hayyan i Al-Udrí cal considerar-los a partir d'una base més àmplia, no limitada a uns fenòmens locals sinó en el context general dels processos de conquesta i domini de la península ibèrica per part de l'Islam, encara que semblin massa allunyats en el temps. Perquè, en efecte, quines van ser les modalitats a través de les quals els musulmans s'assentaren a l'antiga Hispània? Com van ser els mecanismes d'interactuació amb la població indígena? El principal obstacle per respondre amb prou nitidesa a aquesta qüestió fonamental és el que plantegen les fonts documentals que fan referència a aquests episodis. De fet, l'únic document hispà que en fa és l'anomenada *Crònica del 754*,¹² mentre que la resta ja pertany als segles ix i, sobretot, x, ja siguin de procedència islàmica o cristiana. Pel que aquí ens interessa, de les fonts islàmiques podem extraure algunes observacions interessants. Per exemple, la importància que s'hi acostuma a atorgar al procediment mitjançant el qual es va efectiva la dominació del territori,¹³ és a dir, si van ser conquerits per la força militar o bé per mitjà d'un pacte de capitulació amb la població indígena hispana, distinció capital donat que, en última instància, implicava l'aplicació als diferents territoris d'un estatut jurídic particular i ben diferenciat. Així, les terres conquerides a partir de la força de les armes (*anwat* és el concepte utilitzat en aquest cas per les fonts àrabs) eren considerades com a botí de guerra dels conqueridors i passaven a constituir un patrimoni indivisible no d'un particular sinó de la comunitat musulmana en el seu conjunt, és a dir, a fi de comptes, de l'Estat, que passava a ser el directe administrador i es reservava, en qualsevol cas, el dret a percebre la cinquena part d'una possible concessió, arrendament i dels productes que en derivessin. Per altra banda, a les terres on s'assolia un tractat o

12. Jose Eduardo LÓPEZ PEREIRA, "Crónica mozárabe del 754", *Anubar*, Saragossa, 1980.

13. Per les qüestions referides a les condicions del primer establiment islàmic a la Península, vegeu Eduardo MANZANO MORENO, "Árabes, bereberes e indígenas: al-Andalus en su primer período de formación", *L'Incastellamento. Actas de la reuniones de Girona (26-27 de noviembre 1992) y Roma (5-7 mayo 1994)*, Miquel BARCELÓ y Pierre TOUBERT (coords.), École Française de Rome, Roma, 1998, p. 157-177.

pacte de capitulació (concepte de *subh*), la població indígena conservava els seus drets sobre la terra, restant només obligats al pagament d'un tribut estipulat en el mateix pacte. Val a dir, no obstant, que aquesta doctrina jurídica s'estableix molt temps després de l'època de les grans conquestes islàmiques i la seva finalitat no era una altra que justificar, de manera retroactiva, la pretensió de l'Estat central de controlar de manera més efectiva els diferents territoris.

Però és un fet que aquests pactes amb la població indígena van existir, i fins i tot conservem alguna evidència documental d'aquests acords entre conqueridors àrabs i algunes figures de l'aristocràcia hispana de l'època visigoda. Un exemple prou conegut és el protagonitzat pel dux Teodomir, un probable aristòcrata terratinent del sud-est peninsular, o també el portat a terme pels fills del rei Witiza amb els nous dominadors. Un altre cas ha estat referit en diferents ocasions, ara en el context concret de la Marca Superior d'al-Andalus i els territoris de la vall de l'Ebre. Es tracta del llinatge dels Banu Qasi, les accions dels quals estan estretament vinculats amb el nucli fortificat de Calataiud al llarg del segle ix. A aquest llinatge, se li suposa un origen en un altre membre de l'aristocràcia visigoda, l'anomenat compte Casius.¹⁴ Però novament ens trobem enfront dels problemes oferts per les fonts documentals, ja que no tan sols les notícies que se'ns han conservat aporten escassa informació envers el personatge sinó que a més només es refereixen a ell en èpoques posteriors i sempre indirectament, de manera que els protagonistes són sempre els seus descendents i les seves accions; i és indubtable l'important protagonisme assolit per aquest clan dels Banu Qasi a partir del segle ix a la vall de l'Ebre. A partir de l'estudi de Jesús Lorenzo, el que es pot evidenciar és que és aquest segon factor (l'auge del clan) el que motiva l'assimilació del nou grup amb un d'aquests nobles destacats del temps de la conquesta (com Teodomir o els fills de Witiza), cosa que engrandiria la noblesa de l'estirp gràcies al component d'antiguitat genealògica. De fet, és destacable que cap dels dos autors que testifiquen aquests esdeveniments faci menció d'aquest suposat avantpassat. Podem trobar-nos davant de l'establiment de pactes en un moment més tardà de la conquesta, si bé ara més que un episodi de capitulació podria tractar-se de l'establiment d'una relació de clientelisme entre l'Estat islàmic i grups indígenes amb cert poder i control del territori.

I què ens diuen els textos àrabs respecte a aquest llinatge dels Banu Qasi? A mitjans d'aquest segle trobem als Banu Qasi exercint la seva autoritat en els territoris de la Marca Superior. En destaca la figura de Musa Ibn Musa, personatge

14. Informació detallada respecte aquest personatge i les seves mencions a les fonts escrites, tant islàmiques com cristianes: Jesús LORENZO JIMÉNEZ, "Algunas consideraciones acerca del Conde Casio", *Studia Historica. Historia Medieval*, 27 (Salamanca, 2009), p. 173-180.

que arribarà a ser nomenat valí de Saragossa per l'emir Abd al-Rahman II l'any 842. Però les pretensions de Musa no s'aturen aquí; els intents d'ampliació dels seus dominis es materialitzen l'any 862-863, quan es produeix l'ofensiva contra les terres sota control del governador de Guadalajara (anomenat Izraq ibn Mantil ibn Salim) amb el propòsit evident d'accedir a les poblacions de la Marca Mitja, encarant-se directament amb l'emirat de Còrdova. Evidentment, la via d'accés més adient era la configurada de manera natural per les valls de l'Henares i el Jalón, que abans hem descrit. El projecte de Musa no té un final exitós (de fet, el propi Musa mor durant la campanya). Però el que aquí ens interessa és que tot apunta a aquest intent d'expansió de Musa com el fet decisiu que motivà la conseqüent acció de l'emir Muhammad I: l'obstrucció d'aquesta via d'accés des de la Marca Superior. Per això, es procedeix a l'establiment d'un nou enclavament defensiu i de control. I el punt escollit és alhora el més septentrional possible i el més estret, aquell situat en el punt on el Jalón s'endinsa i obre una via a través del Sistema Ibèric. Aquesta és la notícia que recull el geògraf Ahmad al-Razí i que ens transmeten Ibn Hayyan i Al-Udrí posteriorment. És la concessió per part de l'emir de l'enclavament de Calataiud a un altre llinatge, el clan militaritzat dels Tuyibíes, de procedència iemenita i amb bones relacions amb el poder central cordovès. Amb posterioritat, el poder d'aquest llinatge s'ampliarà a altres zones de la Marca Superior i fins i tot arribaran a substituir els Banu Qasi com a governadors de la seva capital, *Saraqusta*, i on acabaran convertint-se en la primera dinastia de la taifa de Saragossa al segle XI.

74

Aquest és, per tant, el context i les motivacions que es presenten en el moment de portar a terme la construcció de la fortificació de Calataiud. Però, cal preguntar-se, existia algun tipus de nucli poblacional anterior a aquesta construcció, encara que fos de menor envergadura i amb una finalitat diferent de la militar? En aquest sentit, Agustín Sanmiguel ha aportat interessants arguments en defensa de la presència d'aquest establiment previ.¹⁵ Aquest autor va poder distingir en un dels sectors de la fortificació l'aparició d'elements heterogenis respecte a la resta del conjunt, com poden ser la utilització de carreus de pedra calcària (a la resta l'element emprat és la tova); la utilització de fusta entre fileres de pedra per tal d'augmentar l'estabilitat; i la delimitació del sector mitjançant una excavació artificial, la qual no hagués tingut sentit si ja existís la gran obra de fortificació de tot el recinte. Tot i reconèixer la importància d'aquests aspectes, en una publicació posterior, Souto ja va advertir que les diferències constructives adduïdes per Sanmiguel podien explicar-se a partir de la utilització d'aquest sector en època baixmedieval, tant pel

15. Agustín SANMIGUEL, "El posible emplazamiento del núcleo imaginario de Calataiud", *Segundo Encuentro de Estudios Bilbilitanos*, Centro de Estudios Bilbilitanos, Calataiud, 1989, vol. 5, p. 149-162.

que fa a la utilització dels carreus com a la delimitació constructiva, donat que la seva destinació com a zona de residència noble els faria ben adients.

Pel que fa a les fases constructives de la resta de l'edificació islàmica, se n'han pogut documentar dues. Lluny de realitzar una anàlisi exhaustiva d'aquests aspectes,¹⁶ destacarem d'acord amb la finalitat d'aquesta contribució que la primera fase, d'època fundacional, aporta una possible cronologia absoluta a partir de la documentació d'un arc de ferradura que, segons les seves mides i composició, presenta uns clars paral·lels amb el prou conegut arc de la porta de Sant Esteve de la mesquita de Còrdova,¹⁷ el qual està datat epigràficament en l'any 241 de l'Hègira (corresponent als anys 855-856), de manera que coincideix a la perfecció amb la notícia i context recollits per Ibn Hayyan i Al-Udrí en relació amb l'establiment dels tuyibíes i, a més —i aquesta és una dada significativa— amb la confirmació de la col·laboració per part del poder central cordovès en les tasques de construcció, d'acord amb els interessos estratègics de l'emir Muhammad I.

Un altre aspecte important que cal tenir present és la molt recent excavació i documentació d'una necròpolis de ritus islàmic a molt escassa distància del recinte fortificat de Calataiud. Un conjunt funerari que se superposa a la antiga ciutat celtibèrica de Valdeherrera que abans hem esmentat. Les datacions radio-carbòniques practicades a les restes òssies d'aquest jaciment apunten, novament, a dates que s'avenen bé amb els testimonis aportats per la documentació històrica i literària andalusí. Per finalitzar, i si ampliem la visió a una panoràmica comarcal, cal fer menció de l'estudi d'Agustín Sanmiguel de l'any 1998, on es porta a terme un seguiment del conjunt de restes arquitectòniques que encara avui dia perduren (en millor o pitjor estat de conservació, isolades o formant part de construccions posteriors, i amb finalitat militar o no) a la comarca de Calataiud. És cert que l'argument *ex silentio* sempre cal tractar-lo amb prudència, però no podem deixar de referir que cap de les evidències arquitectòniques o arqueològiques documentades permet testimoniar cap tipus d'establiment de caràcter islàmic abans de finals del segle IX com a data molt primerenca, donat que la majoria pertanyen a èpoques encara més avançades.¹⁸

A partir de tot el que hem presentat, i mentre no s'aportin noves i contundents evidències envers el contrari, la fundació del recinte fortificat de Calataiud

16. Un estudi complet des del punt de vista arquitectònic de tot el conjunt a Juan Antonio Souto. *El conjunto fortificado de Calataiud*, Instituto de Estudios Islámicos y del Oriente Próximo, Saragossa, 2005.

17. Descripció i anàlisi detallada de l'arc i altres elements arquitectònics a Juan Antonio Souto, "Notas acerca de dos elementos islámicos en el conjunto fortificado de Calataiud", *Primer Encuentro de Estudios Bilbilitanos*, Centro de Estudios Bilbilitanos, Calataiud, 1983, vol. I, p. 279-291.

18. Agustín SANMIGUEL, *Torres de ascendencia islámica en las comarcas de Calataiud y Daroca*, Centro de Estudios Bilbilitanos, Catalayud, 1998.

ha d'entendre's d'acord amb el context històric i els esdeveniments militars que ens han transmès els autors andalusins, sense que a dia d'avui sigui possible constatar cap tipus d'evidència ni documental ni material ni arqueològica que permeti retrotraure un establiment ocupacional previ amb les condicions, dimensions i envergadura similars. Els models i característiques de l'establiment humà en àmbits rurals durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana requereixen encara d'un major aprofundiment per part dels actuals investigadors, però si bé no hem de descartar la presència de petits enclavaments —ja sigui amb unes o altres característiques específiques— al llarg i ample del territori aquí estudiat, sembla que en cap cas podem assimilar-los a la magnitud que el projecte de fortificació de Calataiud representa i que, al seu temps, implicarà l'organització i explotació dels seus territoris des de la perspectiva d'un poder centralitzat. Només aleshores s'encetaran a la comarca de Calataiud altres iniciatives, per exemple de caire arquitectònic, que permetrien contemplar una més pregonera islamització d'aquestes contrades.

EL CASTELLOT DEL BOLVIR. UN VILATGE D'ÈPOCA MEDIEVAL (SEGLES X-XII)

ADRIÀ CUBO
ORIOI MERCADAL
JORDI MORERA
ORIOI OLESTI
JOAN OLLER

INTRODUCCIÓ

El jaciment arqueològic d'El Castellot està situat al sud-est del municipi de Bolvir (la Cerdanya) i emplaçat a la part més septentrional d'un petit altiplà anomenat La Corona, ocupa una superfície aproximada d'uns 6.000 m². Els diferents treballs arqueològics efectuats des de l'any 2006 fins l'actualitat ens han permès identificar dos grans períodes històrics: la primera ocupació del lloc, que es produí en època ceretano-ibèrica, s'inicia entre la primera meitat del segle iv aC i la fi del segle II aC, moment en què s'hi establí un *oppidum*. A l'entorn de l'any 200 aC, l'assentament va patir un seguit de reformes estructurals que ens permeten diferenciar dues fases evolutives dins del primer horitzó.¹ El segon gran moment d'ocupació del Castellot, el qual ateny al present article, correspon a l'època alt medieval i més concretament als segles X-XII.² (Figura 1)

La ubicació estratègica d'aquest conjunt arqueològic, tant en època antiga com medieval, ens permet parlar de la importància que aquest jaciment va exercir en el control territorial de la vall del Segre al seu pas per la Cerdanya. En aquest sentit, el jaciment se situa en una terrassa enlairada i avançada respecte la plana

---

1. D'aquesta fase destaca la gran remodelació que s'efectuà al sector meridional del tram defensiu del poblat ibèric, per tal de reforçar l'entrada de l'assentament antic i dotar de major solidesa el conjunt; un tram de la muralla es desmuntà i s'hi construïren dues torres i un baluard.

2. Aquesta fase del jaciment ha estat presentada succintament en diverses publicacions: Jordi MORERA, Oriol MERCADAL, Oriol OLESTI, Cira CRESPO, "El Castellot de Bolvir (La Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval", *Tribuna d'Arqueologia*, Generalitat de Catalunya, Barcelona (2010), p. 297-329; Jordi MORERA, Cira CRESPO, Oriol MERCADAL, Oriol OLESTI, Eduard SÁNCHEZ, "El Castellot de Bolvir (La Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval, Campanyes 2008 i 2009", *X Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, Arbúcies* (2010), p. 147-157; Jordi MORERA, Joan OLLER, Oriol MERCADAL, Oriol OLESTI, Eduard SÁNCHEZ, "El Castellot de Bolvir (La Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval. Campanyes 2010 i 2011", *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Girona, 2012, p. 125-133.

Figura 1. Situació actual del jaciment del Castellot. Institut Cartogràfic de Catalunya, 2012.

ceretana. Aquesta situació privilegiada permetia el control de les vies de comunicació, tant fluvials com terrestres, de la vall del Segre, així com un control visual de la plana cerdana.

A dia d'avui, i malgrat haver excavat només una cinquena part del jaciment, la importància històrica i patrimonial del Castellot creix progressivament en conèixer molts pocs poblats d'època comtal —i menys encara recercats— a la Catalunya pirinenca. Tanmateix, la superfície excavada ens permet començar a definir les característiques d'aquest assentament medieval. De manera general, la pràctica arqueològica ens aporta informació molt valuosa per conèixer les formes de poblament medieval en el Pirineu³ i ens haurà de permetre aprofundir en l'organització territorial del comtat de Cerdanya.⁴ En l'actual estat de la investigació no podem

3. En aquest sentit tenim altres exemples d'assentaments excavats, com el vilatge medieval de Santa Creu de Llagunes, Jordi ROIG, "Santa Creu de Llagunes (Soriguera, Pallars Sobirà): un vilatge ramader d'època medieval al Pirineu", *I Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Igualada, 2002, p. 617-632; i el convent dels Monjos: Jordi GIBERT, Christian FOLCH, "La primera campanya d'excavacions al jaciment del convent del Monjos (Planols, el Ripollès)", *X Jornades d'Arqueologia Girona part II*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Tarragona, 2012, p. 895-899.

4. En aquest sentit, remetem al lector interessat en l'organització del territori cerdà en època medieval al text, ja clàssic, del professor Ramon MARTÍ ("Territoris en transició al Pirineu medieval", *Actes del 3r Curs d'Arqueologia d'Andorra*, Andorra la Vella, 1995, p. 36-86), que analitza a fons l'evolució de l'organització del territori pirinenc des de la tardoantiguitat fins al segle XI. Més recentment, ha aparegut publicat un article relacionat amb la

Figura 2. Planta del jaciment del Castellot. En gris estructures medievals.

precisar amb exactitud l'origen d'aquest vilatge, per bé que sembla factible centrar-lo en un moment indeterminat de la desena centúria. Les estructures exhumades ens permeten definir El Castellot com un assentament fortificat definit per un perímetre emmurallat, identificat de forma contínua al sud i a l'est, i una població agrupada en el seu interior. A partir de les característiques constructives de les edificacions podem parlar d'una aparent uniformitat i contemporaneïtat de la majoria d'estructures tretes a la llum, alhora que observem una certa trama urbanística i diversitat funcional. Així, identifiquem uns espais de residència estructurats a partir d'uns carrers o espais oberts que permeten la circulació interna. Així, identifiquem uns espais de residència estructurats a partir d'uns carrers o espais oberts que organitzen la circulació interna de l'assentament. En aquest sentit, ha estat possible identificar un seguit d'unitats domèstiques agrupades al sud de l'assentament i adossades a la muralla ibèrica, i uns primers àmbits domèstics al sud-oest del poblat, a tocar del talús del jaciment. En aquest últim cas però, el perímetre emmurallat no s'ha trobat

ponència l'organització eclesiàstica a la Cerdanya: Oriol MERCADAL, Sara ALIAGA, Carme SUBIRANAS, Oriol OLESTI, "L'organització eclesiàstica de la Cerritania entre la fi de l'antiguitat i l'alta edat mitjana", *Esglésies rurals a Catalunya entre l'antiguitat i l'edat mitjana (segles v-x)*; Taula rodona, *Esparreguera-Montserrat, 25-27 d'octubre de 2007*; Oriol ACHÓN, Paolo DE VINGO, Toni JUÁNEZ, Julia MIQUEL, Joan PIRAR (eds.), Aslay, Bolònia, 2011, p. 41-66.

—o resta molt malmès i incert—. Per contra, resulta remarcable l'existència d'una estructura defensiva, probablement un cos turriforme de planta quadrada. (Figura 2)

1. L'ARQUITECTURA MILITAR

L'existència més que probable d'un circuit emmurallat que envolta per complet el poblat és una de les hipòtesis plantejades en base a l'excavació en extensió duta a terme fins ara i a alguns sondeigs puntuals efectuats al llarg del seu perímetre. Fins ara, creiem que podem identificar clarament la muralla oriental del vilatge medieval, on localitzem un mur de més d'un metre d'ample construït amb paraments de pseudo *opus spicatum*.⁵ Menys clara però de forma i funció lògica, la muralla meridional sembla tenir el seu origen en la del període antic. Val a dir que aquí no hem localitzat la traçada medieval, de manera que resulta factible pensar que el tancament ibèric fou aprofitat en època medieval, tot realçant les parts més malmeses; a més, bona part de les unitats domèstiques d'aquest període s'adossen parcialment a aquesta muralla antiga. Tant la muralla com l'edifici turriforme comparteixen uns mateixos paràmetres constructius i alhora contraposats a les característiques dels que conformen els espais domèstics.

L'edifici turriforme

Situat a l'extrem sud-oest, un edifici singular per les seves característiques tipològiques i funcionals s'ha identificat com una probable torre o espai turriforme de caire defensiu. La seva ubicació li proporciona un domini visual de la part més occidental de la plana cerdana, des de l'anomenat estret d'Isòvol. En base a tot això, considerem l'estructura com un edifici fortificat amb funcions de vigilància del territori circumdant.⁶ La fàbrica constructiva no difereix de la resta d'estructures del vilatge medieval més que en el gruix dels seus murs —1,2 m d'amplada—, el doble que els dels espais domèstics. Aquests murs conformen una estança quadrada de 6,3 m per 6,1 m, amb una superfície interna de 38 m², totalment diàfana i exempta de compartimentacions internes, i amb la porta d'accés a la seva part oriental. Aquesta era definida per una obertura de 1,25 m d'amplada, amb un marxapeu fet de grans lloses de pissarra. Les parets foren aixecades amb un doble

5. En aquest sentit hem de mencionar que no es tractava d'un *opus spicatum* canònic, ja que el parament no era regular en tota la traçada, i tal vegada s'hauria de parlar de pseudo *opus spicatum*. Concepte, per altra banda, que seguirem utilitzant al llarg del present article.

6. Un cas semblant al nostre, pel que respecta a la seva funcionalitat, podria ser la torre circular que trobem situada a l'extrem nord-oriental del vilatge de Santa Creu de Llagunes. Aquesta amida 4,65 m de diàmetre amb uns paraments de grans pedres lleugerament retocades i col·locades en filades irregulars lligades amb morter de calç. L'arqueòleg que l'excavà no dubta en qualificar l'estructura com una torre de vigilància situada dins el poblat. Jordi Roig, "Santa Creu de Llagunes (Soriguera, Pallars Sobirà): un vilatge ramader d'època medieval al Pirineu", *2n Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Sant Cugat del Vallés, vol. 2, p. 617-633.

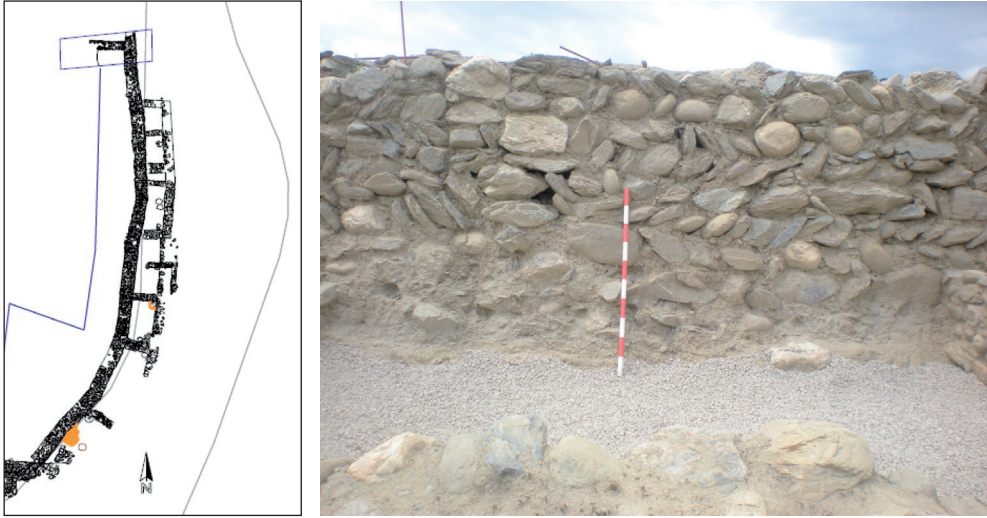

Figura 3. A l'esquerra planta de la muralla medieval de llevant. A la dreta fotografia de detall de la muralla, on es poden observar els seus paraments.

parament de pedres de mida petita i mitjana lligades amb argila i disposades en *opus spicatum*; l'interior era reblert amb pedres i argiles. S'encastaven en el terreny, penetrant en el substrat geològic entre 15 cm i 20 cm. A l'interior de la construcció, i a banda del potent estrat d'enderroc, es localitzà un únic ferm de circulació realitzat a partir de terra batuda.

La muralla

A la zona de llevant del Castellot, en el transcurs de la campanya de 2011 es pogué documentar una gran estructura murària amb una orientació nord-sud, d'uns 38 metres de llargada i d'una amplada de 1,25 metres. Per les seves característiques tipològiques i la seva ubicació, que ressegueix el límit topogràfic del petit altiplà, cal pensar que formava part de la muralla perimetral del poblat. A partir de l'excavació de la part externa del mur hem constatat que fou construït mitjançant la tècnica de l'*opus spicatum*, a l'igual que la resta d'estructures medievals. Sembla lògic pensar que la construcció de la muralla fou planificada col·lectivament, no només per la pròpia finalitat defensiva del conjunt, sinó perquè també s'ha documentat un seguit de canals de desguàs que permetien l'alliberament d'aigües pluvials de l'interior. (Figura 3)

2. LES UNITATS DOMÈSTIQUES

Pel que fa a aquest període històric, han estat excavades onze unitats domèstiques de les quals totes excepte una són monohabitacionals. Els espais d'habita-

ció presenten unes característiques constructives molt similars, tant pel que fa a les dimensions i les distribucions internes com pel tipus de tècnica constructiva utilitzada. Majoritàriament, els murs foren construïts seguint la tècnica de l'*opus spicatum*: presenten un doble parament de còdols i lloses de pissarra de mida petita i mitjana, lligats amb argila, i un rebliment a manera de morter fet de pedres petites, esquerdills i fang. La seva amplada varia entre els 65 cm i els 85 cm, i la superfície interna d'aquestes habitatges oscil·la entre els 18 m² i els 32 m².

En alguns casos les parets es fonamenten en el substrat geològic, tallant l'estratigrafia antiga, mentre que en d'altres ho fan en els estrats antròpics antics. No obstant, la seva construcció no parteix mai d'estructures precedents, sinó que són aixecats totalment *ex novo*. De fet, hem pogut comprovar com la majoria d'aquestes unitats segueixen un mateix patró constructiu basat en l'alçat d'un mòdul rectangular, el qual posteriorment fou compartimentat en dos àmbits. L'explicació d'això és possible que tingui a veure amb els propis mòduls rectangulars inherents al mètode constructiu.

L'única estança que difereix de la resta és l'anomenat àmbit C, format per dues habitacions intercomunicades per una porta i amb una sola llar de foc, situada a l'habitació posterior. A més, a l'exterior d'aquesta unitat hom documentà un espai porxat just al davant del portal d'entrada.

L'estratigrafia interior d'aquest àmbits domèstics ens permet reconstruir l'abandonament del sector. Generalment, es documenta un importat estrat d'enderroc que cobreix un de terra, el qual podria correspondre a la caiguda de la coberta vegetal i a les parets de tàpia —fet contrastat per la localització d'algunes lloses de pissarra planes just per damunt dels nivells de circulació—, les quals podrien haver fixat la coberta. Per sota d'aquests estrats apareixen els nivells de circulació, de terra batuda, en la majoria dels quals vàrem localitzar llars de foc, forats de pal, banquetes corregudes i altres elements de funcionalitat diversa o incerta.

De moment, els elements que ens permeten veure les activitats que es podien haver dut a terme en aquestes unitats domèstiques són pocs. De fet, únicament podem parlar de la localització de les diverses llars de foc localitzades a l'interior de cada una de les estances i del material ceràmic aparegut⁷. En aquest sentit, les estructures de combustió s'han de relacionar amb usos culinaris i com a punt de calor per escalfar les estances i aliments. Per altra banda, en l'interior d'alguns dels àmbits han aparegut diverses estructures, que creiem que s'han d'interpretar com a

7. Pel que fa a la majoria de les ceràmiques recuperades d'època medieval, podem dir que aquestes en la seva gran majoria corresponen a olles de cocció reduïda, en la que s'ha pogut constatar que algunes d'elles podien presentar decoració de cordons aplicats amb pessigades o d'incisions concèntriques en espiga, d'acanaladura o en "V", sempre a la part inferior del coll.

petits bancs d'obra i obradors. Una troballa excepcional, vinculada a l'oci —almenys en la seva funció primigènia—, és un petit tauler de joc trobat en l'àmbit B.

A l'exterior de les estances existeixen alguns espais interpretats com de circulació, que comunicarien els diferents edificis i finques. La totalitat de les unitats domèstiques del sud (E, F, G, H, I, J, i K) tenien la porta oberta en el mur nord i donaven a un espai sense construir. Al sud-oest, entre els àmbits B, C, E i l'edifici turriforme es localitza un segon espai obert, sense cap tipus d'estructura d'època medieval, el qual també actuaria de pas entre un sector i l'altre. Aquí, una rasa longitudinal, d'uns 4 metres d'amplada i una fondària d'entre 50 i 70 cm, situada entre la torre i l'àmbit E, i que s'inicia just al davant de la porta de la torre i s'allarga uns 14 m respecte d'aquesta, la vam interpretar com una zona d'extracció de material destinat a la construcció dels edificis medievals; posteriorment, es féu servir com a zona de pas.

Les unitats domèstiques del sector sud-oest

Al nord del quadrant sudoccidental hem documentat quatre àmbits anomenats A, B, C i D. Els tres primers estan adossats i formen part d'una mateixa construcció, mentre que el D és exempt, separat dels altres uns 3 m.⁸ Els murs que conformen els àmbits A, B i C presenten idèntiques característiques constructives. Són aixecats en pseudo *opus spicatum*, presenten un doble parament de blocs de pedres de mida petita i mitjana lligats amb argila, i un reompliment intern de pedres menors, esquerdills i fang. Els murs tenen una amplada que varia entre els 70 i els 80 cm i conserven una altura màxima de 50 cm. Per a la seva construcció, es realitzà una rasa de fonamentació d'entre 10 i 15 cm de potència, que no es separava més de 10 cm del mur.

La construcció de les tres primeres estances seguí un procediment un xic complex i que en certa manera s'escapa a la lògica constructiva de les finques monohabitacionals. Primerament, es van bastir dos grans cossos rectangulars de 10,25 m de longitud, disposats en paral·lel al límit topogràfic de la terrassa i adossats un a l'altre. Posteriorment, es varià l'esquelet d'aquests àmbits rectangulars mitjançant una divisió interna de les estances a partir de la construcció de dos murs que compartimentava cadascun en dues estances. Hem de pensar, en base a això, que aquesta segona fase constructiva es realitzà enllaçadament a l'esquema original dels dos àmbits allargassats, atès que tots els nivells estratigràfics de l'interior s'entregaven als murs de compartimentació. D'aquest procés en resultaren dos espais monohabitacionals (els àmbits A, i B), un en cada mòdul rectangular, i un tercer àmbit format per dues habitacions, l'àmbit C, cadascuna en un cos

8. Val a dir que de l'àmbit D només hem excavat la meitat, ja que queda parcialment amagat en el tall que delimita l'àrea.

Figura 4. Els àmbits A, B, C i D de la part sud-oest del jaciment.

rectangular diferent i intercomunicades per una porta que conserva un marxapeu de grans lloses de pissarra.

84

L'àmbit A, situat al nord-oest, presenta una amplada de 5 metres i una llargada de 5,77 metres, tot conformant una superfície interna d'uns 28 m². No s'identificà la potencial entrada de l'habitació; tanmateix, podria estar situada en el mur septentrional —a confirmar quan es completi l'excavació—, o bé podria ser que la cota de l'entrada estigués un xic més elevada respecte de la de circulació, amb el que s'hauria perdut per complet.

Estratigràficament, aquest és l'únic àmbit on es localitzaren dos nivells de circulació, signe inequívoc d'una certa evolució estructural de l'estança. El primer es relacionava amb una llar de foc, realitzada a partir d'una caixa de lloses, i un banc corregut adossat a una de les parets, mentre que el segon amortitzava totes aquestes estructures domèstiques.

El segon àmbit (B), situat a l'est de l'anterior, presenta una planta quadrangular de 4,4 m per 4,7 m el que conforma una superfície interna de quasi 20 m². De la mateixa forma que en el cas anterior, no s'ha documentat cap element d'accés a la habitació, si bé resta per documentar extensament el mur de tancament nord. (Figura 4)

En la seqüència estratigràfica interior i per sota dels nivells d'enderroc es localitzà un únic ferm, relacionat amb una altra llar de foc; també i com és habitual en època medieval, realitzada a partir d'una caixa de lloses de pissarra. A

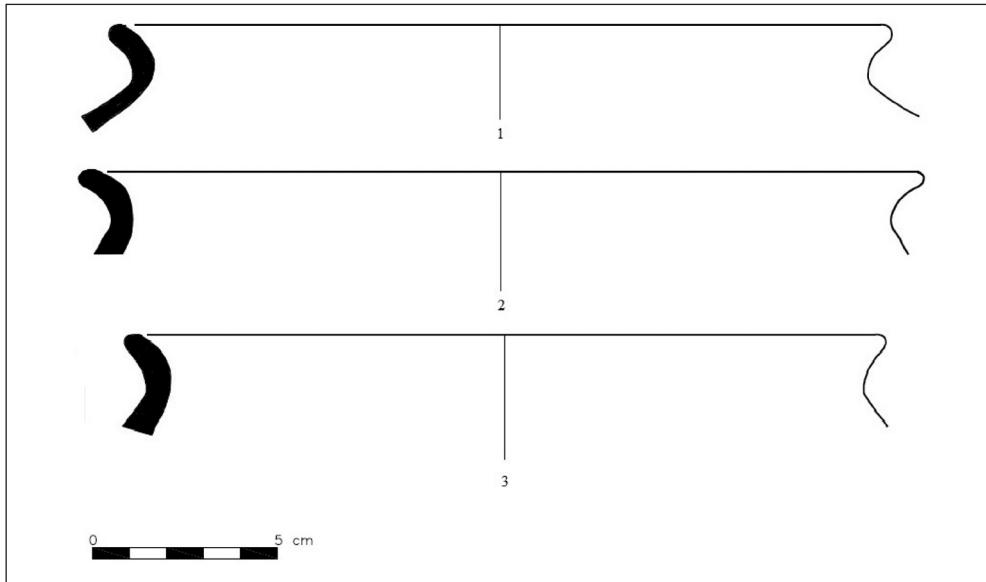

Figura 5. Formes ceràmiques documentades en els nivells de circulació de l'àmbit C i els nivells residuals de la llar de foc U.E. 171 del mateix àmbit. 1: Vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta, amb poca presència de desgreixant, de color gris al cor de la peça. Tant l'exterior com l'interior de la peça és de color gris. (U.E. 170). 2: Vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb presència de desgreixant gran poc abundant, de color negre i gris al cor de la peça. (U.E. 170). 3: Vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb presència de grans de desgreixant, de color gris. L'exterior de la peça presenta una tonalitat gris fosc, a l'interior el color és gris clar. (U.E. 27).

tocar de la llar va aparèixer el fragment de pissarra que integra el tauler de joc i la inscripció esgrafiada a la que ens referirem més endavant.

Finalment, l'últim àmbit (C), corresponia a una unitat domèstica formada per les dues habitacions restants, ubicades a la part meridional dels dos mòduls rectangulars. La primera de les estances, la situada més a l'est, té una planta quadrangular de 5,15 m per 4,3 m, amb una superfície interna de 23,5 m². Al centre del mur est trobem el forat de la porta d'accés, amb una solera de 2,4 metres d'amplada feta de lloses de pissarra col·locades horitzontalment. A l'exterior es van localitzar tres forats alineats, que vam interpretar com a forats de pal relacionats amb algun tipus d'estructura porxada. L'estança posterior també presentava una planta pseudo quadrangular, de 5 x 6 metres, conformant una superfície interna de 30 m². L'obertura d'accés —amb una amplada de 1,2 m— que comunicava les dues estances també estava centrada i igualment tenia un marxapeu fet de lloses de pissarra. A l'interior es localitzà una llar de foc, de tipologia parella a les anteriors i també ubicada en una de les cantonades. I d'altra banda, a l'extrem enfrontat a aquesta, s'identificà una estructura semicircular, de 1,65 m de diàmetre, delimitada per un seguit de còdols incrustats en el terreny. La manca d'elements arqueològics a l'in-

Figura 6. Unitats domèstiques de la part meridional del vilatge.

terior (nivells cendrosos, materials ceràmics...) no ens permet, per ara, atorgar-li una funcionalitat concreta. (Figura 5)

Les unitats domèstiques de la part meridional

Al sud de l'assentament trobem set unitats domèstiques rectangulars (E, F, G, H, I, J i K) adossades a la muralla d'època ibèrica i disposades en una bateria. Aquests àmbits no es comunicaven internament entre ells, i per tant, formaven estances individuals sense cap tipus de connexió directa, més enllà de compartir un mateix sistema constructiu, configurant un bloc disposat en sentit est-oest. El procés de bastiment té el seu origen en la construcció d'uns mòduls rectangulars, posteriorment compartimentats en dos àmbits. Les diferents unitats domèstiques excavades s'organitzaren en quatre mòduls, però descartem la possibilitat que la compartimentació d'aquestes construccions allargassades respongui a diferents fases d'ocupació. En aquest sentit, no ha estat detectat cap indicatiu estratigràfic que ens permeti parlar de reformes, reparacions dels terres o nivells de circulació, etc. Les relacions físiques intrínseques semblen indicar que foren construïts més o menys simultàniament i seguint una direcció oest—est, de manera que no es documenta cap evolució constructiva.

En els casos en què ha estat possible documentar-ho, els àmbits disposen d'una porta situada al tancament nord i en paral·lel a la muralla. Aquestes obertures per-

metrien la circulació entre l'espai públic exterior i l'interior de les estances. Només a cinc de les habitacions s'ha pogut localitzar l'obertura d'accés, i és probable que existís un marxapeu de lloses de pissarra a tots ells, però que no s'ha conservat.

De manera general, les habitacions presenten una planta rectangular o quadrangular. Els murs eren fets amb blocs de pedra lligats amb terra⁹ tot formant paraments de pseudo *opus spicatum*. Aquests murs, d'entre 75 cm i 85 cm d'amplada, o bé es fonamenten al damunt del subsòl geològic — i el retallen en alguns casos—, o bé ho fan sobre els estrats d'època antiga.

Aquestes unitats domèstiques presenten una superfície interna que oscil·la entre els 18 m² i els 37 m². Cal advertir, però, que alguns d'aquests habitatges han arribat fins els nostres dies en un estat d'arrasament molt important. En alguns casos es conservava poca estratigrafia a l'interior d'aquests àmbits. En altres casos, en canvi, s'ha conservat les restes dels enderrocs, els quals ens permeten reconstruir l'abandonament de forma clara. Per altra banda, només s'han documentat llars de foc als àmbits E, F, J i K.

En iniciar l'explicació de les unitats domèstiques ubicades a la part meridional de l'assentament seguirem la seqüència temporal en la que foren construïts. (Figura 6)

Àmbits E i F

Els àmbits E i F resten definits dins d'un mòdul rectangular de 15 metres de llargada i separats per un mur de compartimentació. Aquest primer espai, situat més a ponent de la part meridional del vilatge, fou el primer construït en aquesta zona. El seu mur nord conforma la façana d'ambdues estances. Tanmateix, el mur principal és el llevant, element clau a partir del qual s'aixecà la resta de paraments. Així, aquests mur presenta adossat un d'aquests mòduls rectangulars a cada costat i la seva longitud supera en 40 cm el límit definit pels murs de septentrió o façanes.

L'àmbit E presenta una planta rectangular de 9 metres de llarg per 4 m d'ample i una superfície interna de 37,5 m². Els murs de septentrió i ponent estan lligats entre ells, i la seva amplada d'uns 75.5 cm resulta diferent de la del mur de llevant, de 65.0 cm, el qual actua com a envà de compartimentació del mòdul en dos àmbits. Aquests murs, que conserven una potència d'uns 80 cm, gairebé fonamenten en el subsòl geològic. El mur sud —que només presenta una sola cara vista, la interna— té una llargada de 9,6 m i una amplada desigual d'entre 50 i 65 cm.

Pel que fa a l'estratigrafia interior, un cop extret l'enderroc, nivells que no sobrepassaven els 10 cm de potència, es localitzà el nivell d'ús. Hi havia una llar

9. La majoria d'estructures medievals, malgrat presentar un parament de pseudo *opus spicatum*, tenien una base de còdols de mida mitjana que formava les primeres rengleres de la fonamentació.

de foc, ubicada a l'angle sudo-est, formada per una solera de dues lloses de pissarra col·locades horitzontalment, i probablement conformaren una caixa pètria.

L'àmbit F, el segon dels espais del mòdul rectangular, és situat a l'est de l'àmbit anterior. L'estança, amb una planta entre quadrangular i trapezoïdal, té una llargada de 5,1 m i una amplada que oscil·la entre els 4,2 m i 4,5 metres; en resulta una superfície interna de 22 m². Aquest àmbit es va construir tot practicant un rebaix de 40 cm i els murs es fonamentaren ben a prop del substrat geològic, tallant la superfície preexistent. Al centre del mur de façana es documentà una obertura de 1,1 m que correspon a l'accés a aquesta unitat domèstica. Malauradament, el marxapeu de l'entrada no es conservà. Si bé, els murs perimetrals eren de tipologia parella al descrit fins ara, tant per composició com per dimensions, el mur de tancament sud només presenta una cara vista, la interna. Aquest mur, de traçada lleugerament sinuosa, una amplada de 65 cm i una llargada de 5,05 m, tenia a la part central una zona de 70 cm d'amplada sense blocs de pedra i un nivell de terra argilosa premsada s'iniciava uns 40 cm per sobre del nivell d'ús. No pensem que es tracti d'un espai de porta situat a la part posterior de l'estança, ja que allà hi havia el clos del poblat, sinó que més aviat podria correspondre a una mena d'armari o de postada encastada al mur.

A partir de la seqüència estratigràfica interior van poder determinar que l'estança hauria estat bastida amb un sòcol petri i un realçament amb tàpia. I tal vegada, la porta estigué emmarcada per uns brancals fets amb blocs de pedra. La coberta deuria ser de materials periples i fixada amb lloses de pissarra.

També en aquest cas, damunt del terra de freqüentació vam documentar una pel·lícula cendrosa corresponent a l'última encesa de la llar de foc, la qual també era feta a partir d'una caixa de lloses, i es lliurava a l'extrem nordoriental. Quant al mobiliari intern, a l'angle nordoccidental poguérem identificar un petit obrador. Era una estructura paral·lelepípeda, d'un metre i mig de llargada per 70 cm d'amplada, amb uns paraments fets de grans i mitjans blocs de pedra i reblert amb terra i pedruscall. D'altra banda, al sector meridional de l'estança aparegué una banqueta adossada a la paret de migdia, la qual era formada a partir d'una successió de blocs de pedra disposats un al costat de l'altre i sense lligam entre ells.

Àmbits G i H

Els àmbits G i H queden encabits dins d'un altre cos rectangular allargassat. Aquest també s'adossava a la paret de ponent, de la que ja hem parlat, la qual considerem paret mestra a la que s'adossen els dos mòduls rectangulars de banda i banda. Aquest espai amida 12 m de llargada i 4,5 metres d'amplada. L'excavació d'ambdues estances ens va permetre observar que havien patit un elevat grau d'arrasament, i per tant es conservava molt poca estratigrafia.

L'àmbit G, situat a la part oest, és de planta rectangular i presenta una llargada de 6,9 m i una amplada de 4,5 m, tot conformant una superfície interna de 32 m². A la part sud no es va poder localitzar el mur de tancament; tanmateix, creiem que o bé es situava per sobre dels elements defensius d'època antiga o bé consistia en un cos adossat al clos murat perimetral, amb el que el tancament correspondria a la mateixa muralla.

En el mur nord es documentà l'obertura d'entrada a l'habitació. Tenia una amplada de 1,4 m i restava una mica desplaçada vers llevant, rematada amb un marxapeu de lloses de pissarra disposades horitzontalment. A la part baixa de cadascun dels brancals de la porta van aparèixer dos forats que segurament serviren per encastar-hi una fusta transversal, amb la finalitat de fixar-hi la porta.

La unitat domèstica H, el segon dels àmbits que conformaven el mòdul, presentava una superfície interna de 20 m² i era una estança quadrangular de 4,5 m de costat. De la mateixa manera que en l'àmbit anterior, tampoc vam localitzar el mur de tancament meridional.

Els murs que la conformen presenten els mateixos paràmetres constructius descrits fins ara, amb un doble parament de pseudo *opus spicatum*. La fonamentació del mur de tancament oest es trobava gairebé en el subsòl geològic tanmateix, la potència dels altres murs era desigual. Així, el septentrional, tot i començar a ponent amb una fondària que arribava al substrat natural, després perdia potència estratigràfica progressivament, de tal forma que a l'angle que formava amb el mur de llevant només conservava una única filada i lògicament, es fonamentava a sobre d'estrats antròpics. Finalment, el mur de llevant també es disposava al damunt dels estrats antròpics antics i només conserva una filada.

La porta d'aquest àmbit domèstic es trobava, com passa en tots els habitatges de la part meridional de l'assentament, en el mur de septentrí, per bé que aquí la trobem una mica desplaçada vers l'oest. Tenia una amplada de 1,20 metres, amb el marxapeu format per lloses de pissarra col·locades horitzontalment. L'estratigrafia interior, com és lògic pensar atesa la poca potència conservada pel que fa als murs, era gairebé inexistent i no vam localitzar elements del mobiliari intern o relacionats amb els usos i les activitats que s'hi desenvoluparen en ell.

Àmbits I i J

Finalment, l'últim dels mòduls compartimentats de la part meridional del vilatge és el que conformen les unitats domèstiques I i J. Aquest mòdul, també de 12 metres de llargada, s'entregava a l'anterior, marcant una clara relació temporal.

L'àmbit I presenta una planta lleugerament rectangular, de 5 m de llargada per 4,5 m d'amplada, amb una superfície interna resultant de 24,7 m². La paret

meridional d'aquest espai, tal i com succeeix en alguns dels casos anteriors, no s'ha conservat. La poca potència estratigràfica d'aquesta unitat domèstica queda ben escenificada per la pròpia conservació dels murs, dels que només es preserva una filada i en alguns casos fins i tot se n'ha perdut el rastre. Aquesta manca de potència estructural fa que no s'hagi conservat l'obertura de la porta, però creiem que hauria estat en el seu mur septentrional. Quant a l'interior de l'estança tan sols podem destacar la localització d'una estructura a l'angle nordoccidental. És de planta rectangular, de 120 cm per 90 cm, i de la qual només es conserva l'última filada; podria correspondre a una taula o a un petit obrador.

La segona de les unitats domèstiques d'aquest mòdul (àmbit J) està situada a l'est de l'anterior. Presenta una planta rectangular de 5,7 metres de llargada per 4,2 metres d'amplada, conformant una superfície interna de 22,6 m². Com succeï amb totes les estances del barri meridional, en aquesta finca tampoc es localitzà el mur de tancament sud. L'habitació, i en conjunt tot el mòdul, havia patit un alt grau d'arrasament, fet que només ens va permetre documentar l'última de les filades dels murs.

No es localitzà amb claredat l'entrada de l'àmbit, tot i que creiem que es podia haver emplaçat a la paret septentrional en l'angle que formava amb la paret de llevant.

A l'interior i molt superficialment, es va localitzar una estesa de terra amb una certa compactació en superfície que corresponia al nivell d'ús de l'habitació. Associades al ferm es documentaren les restes, molt malmeses, d'una llar de foc. De manera excepcional pel que fa a la norma que segueix el jaciment, aquesta no estava ubicada a un angle, sinó que es localitzà adossada a la muralla de migdia, un xic desplaçada vers l'oest respecte de l'eix de simetria de l'estança. Al voltant de la solera de pissarra restava una pel·lícula cendrosa just al damunt del nivell de circulació. Finalment, les cendres colmataven un petit retall cònic de 10 cm de diàmetre i 10 cm de fondària ubicat just davant de la llar, a uns 30 cm. Pensem que podia haver contingut un petit suport relacionat amb la mateixa llar, tal vegada per subjectar algun dels elements constitutius.

Àmbit K

Aquesta és l'última de les unitats domèstiques construïdes al sector meridional, ubicada a la part més oriental de la bateria de cases que hem explicat fins ara. Els seus murs perimetrals defineixen un espai de planta rectangular d'uns 26,2 m² de superfície interna. A diferència dels que succeeix amb la resta de mòduls de la part de migdia del vilatge, aquest no estava compartimentat i estructuralment difereix de la resta.

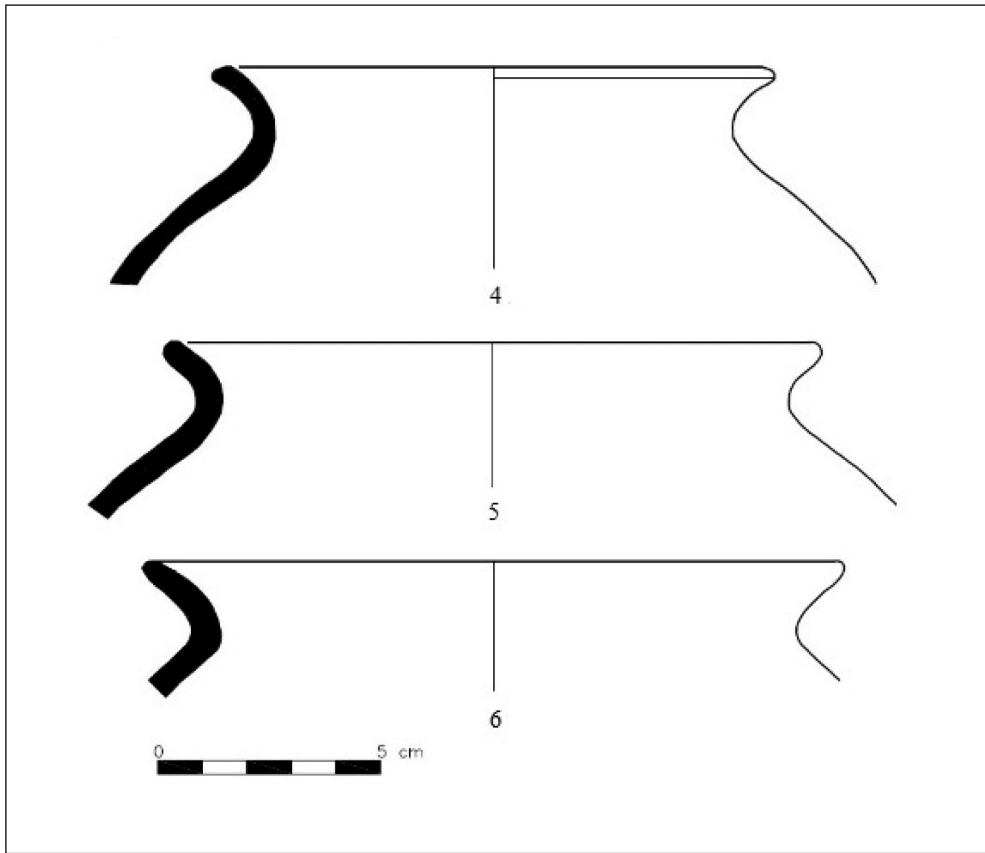

Figura 7. Formes ceràmiques documentades en els nivells de circulació d'algunes de les unitats domèstiques de la zona de migdia. 4: Vora d'olla amb el llavi lleugerament bisellat, de cocció reduïda. L'exterior de la peça presenta una tonalitat negra. (U.E. 509). 5: Vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb presència de desgreixant, de color gris. Tant a l'interior com a l'exterior de la peça presenta una tonalitat de color gris clar. (U.E. 521) (Nivell d'ús de l'àmbit K). 6: Vora d'olla amb el llavi arrodonit, pasta compacta amb presència de desgreixant, de color gris. Tant a l'interior com l'exterior de la peça presenta una tonalitat de color gris clar. (U.E. 521) (U.E. 521) (Nivell d'ús de l'àmbit K).

Per a la construcció d'aquest mòdul es va rebaixar substancialment el terreny, entre 40 cm i 60 cm. El mur de ponent només conservava una sola filada de pedres i es fonamentava en estrats iberoromans. Per altra banda, els murs de septentrió i llevant estaven lligats entre ells, retallaven tota l'estratigrafia antiga i gairebé es fonamentaven en el terreny geològic; d'ells se'n conserven uns 70 cm de potència. Aquests dos murs presenten un parament de pseudo *opus spicatum* i el nord es recolza en el de ponent. Conseqüentment, l'àmbit K s'hauria construït posteriorment al mòdul que formen els àmbits I i J, i s'adossa clarament a ell.

La porta, que està al mur nord, està una mica desplaçada vers l'oest. Aquest mesura una mica més de 7 m de llargada i presenta una obertura de 1,1 m en la qual manquen les grans lloses horitzontals del marxapeu. A l'exterior d'aquesta unitat domèstica vam documentar dos murs inconnexos i perpendiculars entre ells. El primer segueix una direcció nord-sud i parteix de la cantonada occidental. En certa manera, és la continuació del mur de ponent, ja que presenta la mateixa orientació i traça. Es conserva una llargada de 5,1 m, amb una amplada de 60.5 cm. La segona de les estructures exteriors se separava 4,8 m del mur septentrional de l'àmbit K, del que resulta paral·lel. Conserva uns 5 m de llargada, amb una amplada variable d'entre 40 cm i 50 cm. D'ambdós murs només restava l'última filada i tallaven elements i nivells d'època antiga. A l'espai intern només vam poder excavar un nivell d'enderroc, molt desigual pel que fa a la seva conservació. Aquest podria definir una avantsala de l'àmbit K, de la mateixa llargada que aquesta, i d'uns 30.5 m² de superfície interna.

Tornant a l'àmbit K, per sota dels irregulars nivells d'enderroc s'identificà un de més horitzontal i compactat, just al damunt hi havien lloses de pissarra disposades planes i distribuïdes aleatòriament, les quals podrien formar part de l'entramat de la coberta. El nivell de circulació estava relacionat amb una llar de foc situada a l'angle nord-occidental, just al costat de l'entrada. La llar, com habitualment, era en cista i amb solera de lloses de pissarra. Associada amb aquesta i en el nivell de circulació vàrem documentar una pel·lícula cendrosa que al voltant de l'estructura es feia més gruixuda, fins assolir els 4 cm de potència màxima. (Figura 7)

3. LA PISSARRA AMB EL TAULER DE JOC I LA INSCRIPCIÓ ESGRAFIADA

La troballa d'un fragment de pissarra dins d'un dels àmbits del Castellot, ens permet aportar noves dades, d'una banda sobre els tauler de joc en època medieval i, per altra banda, sobre les inscripcions esgrafiades a la Cerdanya. En la peça en qüestió apareix representat part d'un tauler de joc i a l'interior d'una de les caselles hom pot observar una petita inscripció esgrafiada. Aquesta pissarra es pot incloure en un marc general, almenys d'àmbit pirinenc, en la que la troballa d'aquest tipus de taulers de joc ja no és un fet aïllat. En aquest sentit, no només han aparegut lloses de pissarra amb incisions, que podem relacionar amb taulers de joc, sinó que s'han recuperat lloses amb una tipologia molt variada de figures i temàtiques. La troballa d'aquestes pissarres se centra en enclavaments de tipus senyorial o eclesiàstic. Exemple d'això són els exemplars procedents dels jaciments

Figura 8. El teuler de joc sobre pissarra.

andorrans del Roc d'Enclar¹⁰ i la fortificació de la Margineda,¹¹ ambdós localitzats en el municipi de Santa Coloma, i els cerdans de l'església de Santa Maria de Talló (Bellver de Cerdanya),¹² el despoblat alt medieval d'El Tejó (Ger),¹³ el castell de Llivia¹⁴ i el propi poblat fortificat d'El Castellet de Bolvir.

10. En el jaciment del Roc d'Enclar s'han trobat diverses pissarres gravades, considerades algunes d'elles com a taulers de joc de mida petita. La identificació, amb algunes excepcions, ha estat possible gràcies a l'existència de traços lineals en l'anvers de les peces. De forma general, el gruix d'aquestes pissarres oscil·la entre els 0,5 cm i 1 cm.

Per altra banda, un segon grup de materials arqueològics apareguts en aquest jaciment, i relacionable amb aquests taulers de joc, és un conjunt de petites peces retallades sobre diferents materials i de mida molt variable, que han estat considerades com les fitxes d'aquests taulers de joc. Gisela RIPOLL, Antonio MARTÍN, "Els jocs", Roc d'Enclar. *Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Xavier LLOVERA, Josep Maria BOSCH, Maria Àngels RUF, Cristina YÁREZ, Xavier SALÓ, Antoni VILA, (coords.), Servei de Recerca Històrica, Andorra, 1997, p. 155-165.

11. Durant el desenvolupament dels treballs arqueològics al jaciment de la Roureda de la Margineda, situada no massa lluny del Roc d'Enclar, en diferents sectors del jaciment es localitzà una sèrie de peces de pissarra gravades de dimensions variables. Ens interessa destacar-ne dues: un taulell de joc gravat tant a l'anvers com al revers, i un fragment de pissarra amb dues inscripcions, a banda i banda de la llosa. Marc SUREDA, Miquel del Sants GROS "Una llosa amb inscripció procedent de la Margineda (Andorra)", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 19 (Barcelona, 2011), p. 213-215.

12. Fragment de palimpsest que podria correspondre a la tapa d'una lipsanoteca i caixa de relíquies, procedent de l'excavació dirigida per Sara Aliaga el 1994 a l'interior del temple, segons Anscari Manuel Mundó (1995).

13. Vegeu Jordi BOLÒS, "Castell i vilatge de La Roca de Vil·lec", *Catalunya Romànica*, Antoni Pladevall (dir.), Enciclopèdia catalana, Barcelona, 1995, vol. 7, p. 146-147, 193-194.

14. L'any 1994 s'iniciaren els primers treballs arqueològics sistemàtics i continuats al castell del Llivia. A partir d'aquell moment, les diferents intervencions arqueològiques han posat al descobert les diverses ocupacions i fases constructives del turó on actualment trobem les restes restaurades de la fortalesa. Sara ALIAGA, Gemma

La pissarra trobada al Castellot està fragmentada per tots els seus costats i a dia d'avui és una llosa plana de forma subquadrangular, de 20 cm de costat. A la meitat esquerra s'ha conservat part d'un tauler de joc esgrafià, del qual només s'han preservat set caselles, quadrades, d'uns 4 cm de costat. Algunes estaven marcades amb una "X", per tal de definir les caselles blanques d'un possible joc de les dames. Si prenem com a paral·lel els jocs apareguts al castell de Llívia, aquestes taulers solien tenir entre vint-i-quatre i trenta-sis caselles segons el tipus de joc. D'altra banda, en una de les caselles de la part inferior dreta del tauler es localitzà una inscripció que passem a descriure a continuació. (Figura 8)

La inscripció

Fins fa relativament poc temps, les inscripcions sobre pissarra es centraven sobretot en la zona de la Meseta castellana —a les províncies d'Àvila, Salamanca i Segòvia—, i al nord de Càceres. La cronologia d'aquestes s'ha situat al voltant del segle VII, i fins i tot en algun cas als darrers decennis del s. VI. No obstant, no és el nostre objectiu explicar les pissarres visigòtiques, ja que tant geogràficament com cronològica s'allunyen del nostre cas, sinó donar constància d'aquestes com a suport d'escriptura. Durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, la pissarra fou un tipus de suport d'escriptura alternatiu a altres de cost econòmic més elevat i amb una preparació del propi suport molt més laboriós, com el pergami o el paper.¹⁵ La pissarra, en aquests contextos, és una material que s'utilitza a les activitats quotidianes, atès el seu caràcter pràctic allà on els afloraments naturals són abundants; de manera que era un material fàcil de ser utilitzat en qualsevol moment, no tant sols com a material constructiu, sinó també com a suport d'escriptura. Per tant, no ens ha d'estranyar la troballa del tauler de joc i la inscripció del Castellot, jaciment on la pissarra abunda tant en la construcció dels murs com en l'alçat de les llars de foc, per ser properes a bons llossers —que s'emprarien al llarg dels segles i fins ben entrat el segle XX.

Sobretot d'ençà els anys noranta d'aquell segle, al Pirineu han aparegut diverses inscripcions d'època medieval sobre pissarra, malgrat que hi hagin troballes

CABALLÉ, Carme SUBIRANAS, "El castell de Llívia (La Cerdanya): resultats de les intervencions arqueològiques (1995-2000)", *Ceretània. Quaderns d'Estudis Ceretans*, 3 (Girona, 2001), p. 191-199; Sara ALIAGA, Gemma CABALLÉ, Carme SUBIRANAS, "Intervencions arqueològiques al castell de Llívia (Campanyes 2000-2001). Darreres interpretacions", *2n Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval, Sant Cugat del Vallès, 2002, vol. 2. p. 680-685. Aquestes excavacions van permetre recuperar més d'una trentena de pissarres gravades. La majoria d'aquestes es poden relacionar amb taulers de joc, tot i que hi ha d'altres amb gravats figuratius (representacions de castells, de guerrers, etc.). Pierre CAMPMAJÓ, "Les plaques en schiste gravées du château de Llívia: quelques exemples de jeux au Moyen-Age", *Ceretania. Quadern d'Estudis Cerdans*, 3 (Puigcerdà, 2001), p. 205-238; Pierre CAMPMAJÓ, *Ces pierres qui nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) des Ibères à l'époque Contemporaine*, Traboucaire, Canet, 2012.

15. Isabel VELÁZQUEZ, "Inscripció sobre pissarra", *Roc d'Enclar. Transformacions...*, p. 418-422.

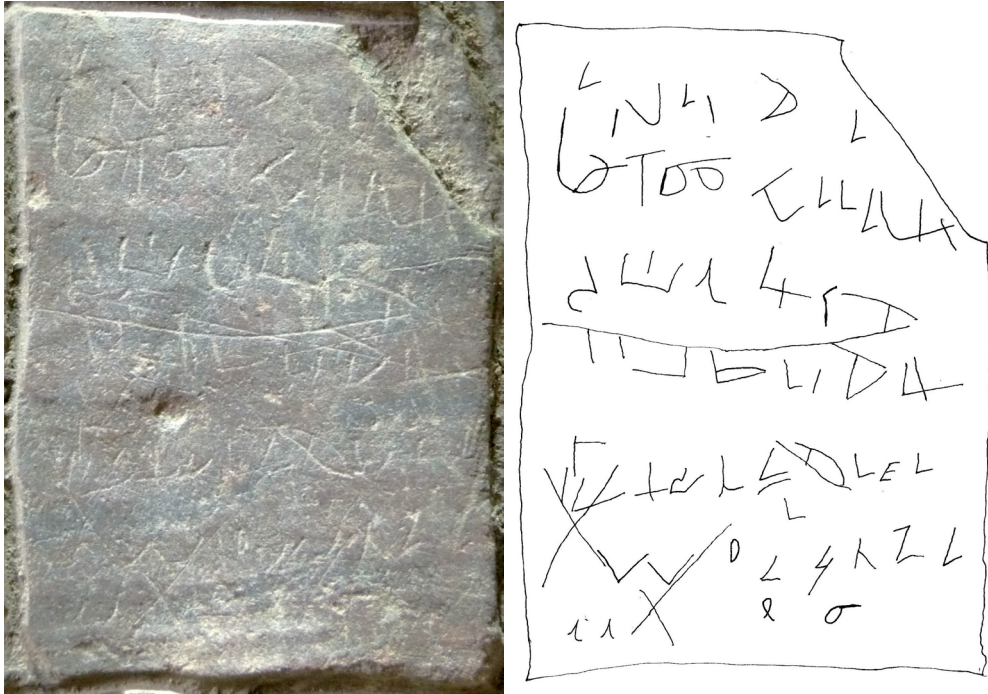

Figura 9. A la dreta imatge de la inscripció del Castellot.
A l'esquerra, proposta interpretativa de les grafies observables.

anteriors. Així, algunes de les primeres corresponen a localitzacions fetes per Pere Campmajó i el seu equip en alguns edificis o jaciments,¹⁶ una altra fou la localitzada a Santa Maria de Talló,¹⁷ posteriorment tenim notícia de les trobades al Roc d'Enclar, el jaciment de la Margineda¹⁸ i en darrer terme la que analitzem aquí. És probable que la majoria d'aquestes tinguin una cronologia més tardana que les d'època visigòtica esmentades, com semblen indicar-ho alguns contextos estratigràfics o els caràcters o escenes que integren. Nosaltres tenim la sort que la pissarra del Castellot va aparèixer en un nivell de circulació associat al moment d'abandonament del poblat, que podem datar a la segona meitat del segle xi.

La nostra inscripció està gravada dins d'una casella del tauler de joc —pel que presumiblement seria posterior al gravat d'aquest— i mostra, com a mínim, sis línies d'escriptura. La lectura i posterior interpretació del text és extremada-

16. Vegeu la recent publicació de la seva tesi doctoral: Pierre CAMPMAJÓ, *Ces pierres qui nous parlent, les gravures rupestres de Cerdagne, Pyrénées-Orientales, de la fin de l'âge du fer à l'époque contemporaine: corpus, approches chronologique, spatiale et culturelle*, Trabucaire, Canet, 2012.

17. En el decurs de la prospecció dirigida el 1994 per Sara Aliaga a la capçalera del temple.

18. Marc SUREDA, Miquel DEL SANT'S GROS, "Una llosa amb inscripció procedent de la Margineda (Andorra)", *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 19 (Barcelona, 2011), p. 213-215.

ment difícil, ja que ens trobem davant d'una escriptura petita i molt probablement fragmentada.¹⁹ I tampoc no estem en disposició d'afirmar amb seguretat que la inscripció s'efectuà quan el tauler de joc es mantenia sencer o, contràriament, un cop ja s'havia trencat i aleshores el van aprofitar per a un altre fi. El primer pas fet ha estat transcriure les grafies i després intentar interpretar-les partir d'ampliacions fotogràfiques. En aquest sentit, el poc detall observable sobre les diferents lletres dificulta molt la seva identificació, cosa que de moment no ens permet fer una transcripció fidedigna. Bàsicament només podem palesar, ara per ara, l'existència d'unes lletres més grans i més marcades que altres. (Figura 9)

PRIMERES CONCLUSIONS I PROPERES OBJECTIUS DE LA NOSTRA RECERCA

Les intervencions arqueològiques dutes a terme al llarg dels darrers anys al Castellot de Bolvir ens han aportat noves dades sobre les formes del poblament alt medieval al Pirineu. A nivell estructural, podem considerar aquest jaciment un vilatge emmurallat on la majoria de les unitats documentades són espais domèstics que parteixen d'un mateix patró constructiu, a partir de l'alçat d'un mòdul inicial de planta rectangular, el qual fou posteriorment compartimentat en dos àmbits no connectats entre si. Fins ara, hem excavat onze unitats domèstiques d'època medieval, de les quals totes excepte una són monohabitacionals. Els seus murs, d'una amplada d'entre 60 cm i 85 cm, van ser aixecats amb la tècnica de l'*opus spicatum*; presenten majoritàriament un doble parament de còdols i lloses de mida petita i mitjana lligats amb argila, reblert a l'interior amb pedres menors, esquerdills i fang.

En relació al localitzat a l'interior de les finques, en destaquen les llars de foc, les quals solen ser aixecades en forma de cista amb una solera de lloses de pissarra, i gairebé sempre es troben ubicades en un dels angles de l'àmbit en qüestió. A diferència del que succeeix amb els dubtosos orígens d'aquest assentament medieval, que de manera provisional situem al voltant del segle X, el registre arqueològic ens ha permès situar millor el seu abandonament, entre la segona meitat del segle XI i principis del segle XII.²⁰ D'altra banda, els pocs objectes recuperats i la manca de nivells d'incendi i/o destrucció ens permeten assenyalar un abandonament gradual del poblat. Generalment hom documenta un importat estrat d'enderroc, que cobreix un de terres, el qual segurament correspon a la caiguda de la coberta vegetal i les parets de tàpia, ja que la localització de lloses de pissarra disposades planes just

19. Actualment, seguim treballant sobre aquesta inscripció amb la col·laboració del Dr. Jesús Alturo, catedràtic de paleografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

20. Quant a la datació radiocarbònica obtinguda, el resultat presenta una forquilla cronològica al voltant de la segona meitat del segle XI. La mostra analitzada corresponia al rebuig de cendres d'una llar de foc del sector sudoccidental (àmbit C). Aquesta datació és confirmada, en la mesura que ho permet, pel material arqueològic procedent dels nivells d'abandonament.

per sobre dels nivells de circulació ens podria indicar que haurien format part de la fixació de l'entramat de la coberta de les habitacions. Per sota d'aquests nivells ja apareixen els nivells de circulació, normalment associats a una llar de foc.

Per la seva part, les fonts escrites que fan referència al topònim de Bolvir a la primera documentació comtal remunten a textos del segle x. La primera menció de Bolvir la trobem en el testament del comte Miró, germà de Guifré el Pilós. Aquest document, datat l'any 925, ens permet situar la *villa Bulver* en l'òrbita dels comtes cerdans.²¹ D'altra banda, la recerca sobre el registre escrit ens ha dut a trobar un seguit de documents falsos que situarien Bolvir sota el poder i com a propietat del monestir de Sant Miquel de Cuixà.²²

En relació a la hipòtesi d'un possible desplaçament de població com a causa de l'abandonament del Castellot, tenim a favor diversos aspectes. En primer lloc, que el l'actual temple parroquial de Bolvir presenta una cronologia força tardana

21. Fragment del testament del comte Miró II on apareix mencionada la villa de Bolvir: "[...] *ad filia mea Goltregoto facite scripturam in comitatu cerdanie de alode meo que dicunt villanova, vel in ejus termine. Ad filia mea Sesenanda facite scripturam de hoc quod habeo inuritam.....ad sor.....filia.....indo facite scripturam de hoc quod compravi de.....abbate in villa bulver vel in ejus termine dum vixerit teneat in sua potestate post obitum suum remaneat in potestate de fil..... legitimos.* (Próspero de BOFARRULL, "Los condes de Barcelona vindicados, y cronología y genealogía de los reyes de España, Fundación Conde de Barcelona, Barcelona 1988, vol. I, p. 88-90). Aquest testament és un document en el que seguim treballant. No obstant, és un text molt mutilat, i que podria presentar alguns dubtes sobre la seva autenticitat.

22. La seqüència d'aquests documents s'inicia amb una suposada confirmació dels béns del monestir per part del comte Sunifred II l'any 938. El propi Ramon d'Abadal ja el considera un fals. Tot seguit trobem quatre documents (preceptes de reis carolingis o butlles papals) en la que el monestir es fa confirmar totes les seves possessions, entre elles Bolvir i l'església de Santa Cecília i un *poio* (que podria fer referència a la Corona o al Castellot, tot i que sempre s'ha relacionat amb l'avui anomenat puig de Bolvir):

1. El comte Sunifred [de Cerdanya- Conflent] dona al cenobi de Sant Germà i Sant Miquel de Cuixà, confirma tots els béns del monestir, entre ells la villa de Bolvir i l'església de Santa Cecília, l'any 938. "*Villam Vulverri cum terminis et affrontationibus, pratis, pascuis, silvis, garricis, viaeductibus et reductibus, et cum ecclesia Sanctae Ceciliae, cum decimis et primiciis et oblationibus fidelium [...]* Pere PONSICH, Ramon ORDEIG, *Catalunya Carolíngia, G.E. els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2006, p. 521-522.

2. Precepte del rei Lotari confirmant les possessions del monestir de Cuixà l'any 958. "[...] *in comitatu Sardaniense, [...] in Volvir, ecclesia Sancte Ceciliae cum decimis et primiciis et cum ipso poio, et habet terminus uno i atre flumen Segure, de alia in terminio de Sagana, de tertia in Fontanaria sive in terminio de villa Euviles, de quarta ecclesia sancti Martini [...]*. Ramon ABADAL, *Catalunya Carolíngia. Els diplomes carolingis a Catalunya, vol. II*, 2 vols. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1955, p. 94-98.

3. El papa Joan XIII, a petició del comte Oliba II [de Cerdanya. —Conflent] i de l'abat Genís de Cuixà, confirma, tal com ho feren els seus antecessors i els reis francs, els béns i la immunitat del monestir de Sant Miquel i Sant Germa de Cuixà l'any 968. "[...] *Item in comitatu Cerdaniensi [...] cum alode et ecclesiam Sancti Iacobi; Bulvir cum ecclesia Sancte Cecelie et cum ipso poio, parochia Sancti Thome que est in Ventegolia cum decimis et primitiis suis [...]*. Pere PONSICH, Ramon ORDUIG, *Catalunya Carolíngia, G. E. els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fonollet*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2006, p. 389-392.

4. El papa Sergi IV, en una pretesa butlla papal de l'any 1011, confirma totes les possessions del monestir de Cuixà entre elles: "*alodem de villam Vulverri, cum ecclesia Sancte Ceciliae, cum decimis et primitiis, et ejusdem villae alodem, cum servis et ancillis et omnibus rebus ad eundem locum pertinentibus, cum terminis et finibus tam ecclesia quam alodem*" Ramon ABADAL, *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 1954, p. 192-193.

dins de l'edat mitjana, atès que pertany al darrer romànic i, per tant, cal situar-lo a la fi del s. XII o inici del XIII, malgrat integrar algunes filades d'*opus spicatum*, potser anteriors en el temps al parament de carreus. En el mateix sentit, durant els s. XIII i XIV es constata l'existència d'una fortificació, de la qual ara en resta una torre molt modificada, que donaria nom al barri d'Amunt o del Castell. El 1233 una concòrdia entre Nunó Sanç, senyor de Rosselló i Cerdanya, i Roger Bernat II, comte de Foix, establia enderrocar la “nova” força de Bolvir (*“Item dicimus quod munitio sive forcia noviter facta apud Bolvir”*), adjectiu aquell que ens dóna a entendre una recent construcció i potser la substitució per una d'anterior. D'altra banda, alguns autors relacionen un document del 1035, on es cita el pont de Bar, amb diverses fortificacions cerdanes que controlaven el camí medieval; entre elles, la del puig de Bolvir, el que voldria dir que a inicis del s. XI ja existia una plaça forta en algun indret del municipi (segurament o bé a l'anomenat puig d'avui en dia —per sota d'ell hi ha el raval del castell— o bé a la Corona, on trobem el nostre).

En aquest sentit, podem parlar d'un bon nombre d'exemples de nuclis avui pertanyents a l'Alt Urgell, la Cerdanya i el Capcir on es produí un desplaçament de l'església parroquial i/o el castell altmedieval, el qual anà acompanyat (o no) de desplaçament de l'hàbitat; entre ells, els que segueixen:

El *castrum* i el poblat de la roca de Víllec es situen en un esperó rocós, disposat de forma esglaonada i amb les diverses unitats domèstiques disperses, defensat per algunes estructures (torres i una possible muralla); en alguns dels seus murs també s'emprà la tècnica de l'*opus spicatum*. Cap al segle XII es podria haver abandonat de forma progressiva i la seva població s'hauria desplaçat a l'indret de l'actual poble de Víllec, on trobem l'església romànica del s. XII de Sant Martí.

A l'inici de l'edat mitjana Talló, situat al bell mig de les vies de pas i dels circuits comercials era, sens dubte, el nucli principal de l'actual Batllia i cap del segon *pagus* més important —després del de Llívia—. Alguns autors també relacionen el “puig de Talló” dels documents altmedievals, on segurament hauria estat el castell d'igual nom, amb l'actual turó de Bellver de Cerdanya. Però amb la fundació d'aquesta vila a inicis del s. XIII, la població de Talló s'hauria traslladat a Bellver, en ser-li atorgats els successius privilegis reials i ser fortificat el seu nucli.

La *Villavetere* esmentada després de Santa Maria de Talló a l'ACCU, es troba a la vall de l'Inglà. Del despoblat de Vilavedra —que vol dir “vila vella”—, en resten alguns murs emboscats i les ruïnes de l'església parroquial. Les restes d'aquesta, dedicada a Sant Martí i Sant Serní, es daten entre els segles X i XIV, però en el moment de la decadència del nucli, part de la seva població s'hauria desplaçat al fons de vall, moment en què l'església de Vilavedra passà a ser sufragània del temple romànic de Sant Serni de Coborriu de Talló, consagrat el 1137.

Un altre exemple de desplaçament poblacional medieval el tenim en la pròpia Puigcerdà. Així, al cim del seu turó hauria hagut un incipient nucli de població

(Monerdà) amb un castell del segle x-xi, però a la fi del segle xii el rei Alfons I adquirí un terreny situat al terme de Rigolisa per tal d'eixamplar-lo i el 1178, per utilitat i conveniència de tota la Cerdanya, mudà la població de la vila d'Ix al Montcerdà i demanà al bisbe d'Urgell que li assignés un lloc on construir l'església de Santa Maria.

Pel que fa a Llívia, les fonts escrites alt medievals són molt primerenques, dels segles vii i viii, mostren l'existència d'una fortificació enturonada (*castrum, oppidum*) al puig del Castell i l'any 835 existia un vilatge amb església parroquial (Santa Maria del Puig). Les restes del recinte jussà i les estructures dels segles ix-x localitzades dessota del fortí dels segles xiii-xv ho palesen. Tant es podria tractar d'una construcció militar com més probablement pertànyer al nucli habitacional precedent. Ara bé, almenys entre els segles v i vii sabem que també hi hagué una certa ocupació al peu del puig; però malgrat semblar que aquest indret no s'abandonés mai del tot, el 1257, Jaume I atorgà un privilegi o carta de població en el qual permetia construir al mateix, amb la condició de mantenir les defenses i les cases de dalt. Posteriorment, entre els s'hauria aixecat l'imponent recinte sobirà o fortí del castell avui excavat i restaurat. Per la seva part, a la vila de baix, l'església parroquial de Santa Maria es troba integrada en un clos fortificat amb torres als vèrtex, que sembla reproduir el model de dalt del puig.

La primera citació coneguda del lloc d'Ovansa és del 965, al testament del comte Sunifred de Cerdanya, quan fou llegada a l'abadia d'Arles. Avui l'únic visible és "la Castellassa", una torre de planta quadrada, molt malmesa, probablement datable del segle xii o xiii. Mercès als privilegis concedits als seus habitants, aquests passarien a poblar la nova vila de Montlluís, que integra una ciutadella militar d'època moderna —amb la finalitat de la fortalesa fou el de defensar la frontera recentment fixada pel tractat dels Pirineus (1659-1660)—, i on antigament, hi hagué un hospital. L'actual mas de Vilalta es localitza a prop de l'enclavament de Llívia i integrat al caos granític de Targasona. Quelcom allunyat d'aquest trobem l'arruïnada església de Sant Vicenç, romànica del segle xii, així com algunes restes de l'antic poble alt medieval, el qual sabem que existí, com a mínim, des del 1163, sense haver variat el seu nom (*parrochia Sancti Vicentii de Villa alta*). És una mostra més de desplaçament, per bé que ja en època moderna segurament.

Pel que fa a la utilització de l'*opus spicatum* com a mètode de construcció de paraments, aquesta s'implementà en el territori cerdà a partir de la tardoantiguitat, però ho féu sobretot des de l'època alt medieval. I a més, tenim bons exemples en els diversos àmbits de l'arquitectura —eclesiàstic, militar, agrícola i domèstic— i en cronologies ben diverses —que assoleixen el segle xx pràcticament—. Així, al jaciment romà de les Colomines de Llívia, un primerenc parament d'aquest tipus data del segle v, mentre d'altres exemples es situen ja en els segles ix, com el de la cel·la de Sant Esteve i Sant Hilari d'Umfred —un dels més acurats—, els de la

primera ocupació del castell de Llívia,²³ els basaments primigenis i/o els paraments preromànics de les esglésies de Santa Eulàlia d'Estoll²⁴ i Santa Eugènia de Saga, i sobretot a partir del segle XI, un cert nombre d'exemples com Sant Andreu de Vilallobent i Sant Miquel de Soriguerola,²⁵ Sant Esteve d'Ancs o de les Pereres, Sant Feliu de Castellvell (Llo) o un fragment de parament de la veïna Santa Cecília de Bolvir. Altres de ben propers són el conjunt del despoblat d'El Tejó, datat a partir del segle XIII, i la seva rodalia, on apreciem que una estructura de punt rodó i diversos murs de l'assentament segueixen aquesta tècnica constructiva, i la paret d'un mas a tocar de la capella del cenobi medieval de Sant Pere de Ger. En darrer terme, pel que fa als castells, l'*spicatum* el tenim present a l'interior del de Llívia, als diversos murs del *castrum* o *rocha* de Villec, a una torre del Castellnou i a la torre i capella del Castellvell, ambdós conjunts pertanyents a Llo, i a la torre de cal Cavaller d'Enveig, conjunts aquests datats entre els segles IX i XIII —per bé que preferentment ho facin entre els segles X i XI—. Alguns especialistes creuen que aquesta tècnica experimentà un auge en els segles XI i XIII.²⁶

Finalment, uns altres elements sobre els que podem suportar la nostra hipòtesi cronològica són la ceràmica recuperada, malgrat ser força exigua. Aquesta correspon a olles i tapadores, a més d'uns petits vasos, és majoritàriament grisa, de cocció reductora —tot i haver alguna d'oxidant—, i no presenta ni el tipus de pastes ni d'acabats propis dels segles XIII-IV. D'altra tampoc no es documenten al Castellot les produccions carolíngies de brunyits externs fets sobre atuells de cuita oxidant, que ens apropiarien als segles VIII-X. Dades aquestes que ens tornen a situar en la cronologia proposada de segle X-XII. Entre els objectes, destaca l'esmentat tauler gravat sobre pissarra, potser del segle X. Aquesta pràctica lúdica ja existia en època romana, però fou durant l'edat mitjana que les dames, els escacs o el tric-trac trobaren el seu apogeu.²⁷

Quant a la datació radiocarbònica, obtinguda a partir d'una mostra de carbó de l'estrat que cobria la llar UE 171, donà una forquilla cronològica de 1025-.168 cal AD.

La suma de tots aquests factors ens porta a concloure que l'ocupació medieval s'hauria desenvolupat entre els segles X i XII —a manca d'una major precisió ara per

23. Sara ALIAGA, Gemma CABALLÉ, Carme SUBIRANAS, "El castell de Llívia...", p. 680-685.

24. Elisa SEGUÉS, *Informe de la intervenció arqueològica a l'església de Santa Eulàlia d'Estoll (Fontanals de Cerdanya, Cerdanya)*, Inèdit, 2006.

25. Enric VENTOSA, "San Andreu de Vilallobent", "Sant Miquel de Saniquerola", *Catalunya Romànica*, Antoni PLADEVALL (dir.), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1995. p. 223-224 i 236.

26. Enric VENTOSA, "Velles esglésies de Cerdanya: origen, descripció i característiques", *Urgellia*, 13 (Seu d'Urgell, 1997), p. 439-552, 495-622.

27. Pierre CAMPMAJÓ, *Ces pierres qui nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées orientales) des Ibères à l'époque Contemporaine*, Trabucaire, Perpinyà, 2012.

ara—, i que tant pels pocs objectes recuperats com per la manca de nivells d'incendi i/o de destrucció, l'abandonament s'hauria produït de forma progressiva i pacífica.

L'objectiu principal d'aquest article ha estat presentar de forma integral les diverses estructures que fins ara conformen l'assentament alt medieval del Castellot i plantejar unes primeres hipòtesis en relació al seu poblament. No obstant, serà la completa excavació en extensió de l'assentament, així com l'anàlisi acurada de tot el registre els que ens hauran de permetre crear un discurs històric coherent a partir del qual poder explicar el rol d'aquest en l'estructuració del territori cerdà en època comtal. Per altre costat, haurem d'aportar una explicació històrica prou satisfactòria per tal d'explicar les raons que va motivar l'abandonament del poblat, probablement en el transcurs del segle XII, ja que fins ara no s'ha detectat cap nivell d'incendi ni altre tipus d'indici que ens dugui a pensar en un fet traumàtic per a la seva població.

LA MARGINACIÓN DE LA ARQUITECTURA SUSTRACTIVA MEDIEVAL EN EL TERRITORIO HISPANO

VANESSA JIMENO

La arquitectura abarca toda consideración del ambiente físico que rodea la vida humana; no podemos quedarnos al margen en tanto que formamos parte de la civilización, porque la arquitectura es el conjunto de modificaciones y alteraciones producidas en la superficie de la tierra para satisfacer cualquier necesidad humana, exceptuando el desierto. (William Morris, *The prospects of Architecture in Civilization*, Londres, 1881).

Dentro de los distintos procedimientos constructivos que el ser humano ha utilizado a lo largo de la historia para establecer su lugar de habitación, sus espacios de culto o sus zonas de enterramiento, el de naturaleza sustractiva ha sido aplicado con gran profusión,¹ siendo a partir de la Tardo-antigüedad, y durante gran parte de la Edad Media, cuando el hábitat excavado presenta una clara evolución y alcanza su máximo apogeo en la Península Ibérica.² Los encargados de este amplio desarrollo no sólo fueron aquellos eremitas que encontraban idóneo este ambiente para la práctica de sus ejercicios espirituales, sino también los numerosos núcleos de población civil que, en algunos casos, bien pretendían una búsqueda de protección, bien respondían al fenómeno repoblacional.³

Por otra parte, si bien podemos adjetivar de numerosos los espacios excavados en el territorio hispano durante los siglos medievales que han sobrevivido al paso

---

1. Opinión compartida por Luis Alberto MONREAL JIMENO, "Arquitectura religiosa de oquedades en los siglos anteriores al Románico", *VII Semana de Estudios Medievales*, José Ignacio DE LA IGLESIA DUARTE (coord.), Instituto de Estudios Riojanos, Nájera, 1997, p. 241.

2. Carlos Lamalfa explica con claridad este hecho en Carlos LAMALFA DÍAZ, "Iglesias y habitáculos rupestres de la cabecera del Ebro", *I Curso de la Cultura Medieval*, Francisco Javier MINGORANCE Y RICART (coord.), Fundación Santa María La Real, Aguilar de Campoo, 1989, p. 260-262.

3. No debemos olvidar que, en muchos casos, fueron las circunstancias sociopolíticas en las que se estaban inmersos los diferentes territorios peninsulares en los que se excavaron estas cavidades las que condicionaron su creación. En este sentido, Gomez Carrasco afirma que "estamos acostumbrados por la historiografía contemporánea a entender el uso de las cavidades rupestres, en época antigua y medieval, como un fenómeno derivado de prácticas funerarias, cenobíticas o ascéticas, olvidándonos en la investigación material (la Arqueología) o documental (la Historia) de las verdaderas categorías etnológicas y paleoantropológicas que lo motivan". José Gabriel GÓMEZ CARRASCO, "La cueva como vivienda en el alto Éufrates sirio: apuntes para su investigación", *Antigüedad y Cristianismo*, 15 (Murcia, 1998), p. 417-426.

Figura 1. Vista del estado actual del conjunto de cuevas excavadas en la localidad de Villacontilde (León).

Foto: Vanessa Jimeno.

del tiempo, en su mayoría presentan un lamentable estado de conservación debido a su ubicación en suelos blandos, tales como arcillas o arenas, fácilmente erosionables ante los agentes físicos y antrópicos (Figura 1). No obstante, uno de los factores más importantes que ha incrementado esta situación ha sido la inadvertencia de estos lugares y el desconocimiento secular que ha existido y existe hacia ellos. La condición de inferioridad que a lo largo de la historia de las investigaciones ha sufrido la arquitectura por sustracción frente a la arquitectura por adición es manifiesta, como queda demostrado en la escasa e insuficiente bibliografía especializada, de exclusividad arqueológica en la mayor parte de los casos.⁴ Su consideración como ambientes marginales junto con el escaso interés que, desde el punto de vista espacial, ha despertado dentro de la comunidad científica,⁵ condujo a que algunos

4. Sólo son dos las tesis realizadas a finales de la década de los años 80 las que tocan de manera directa la arquitectura excavada de época medieval en la Península Ibérica. Véase Agustín AZKÁRATE GARAI-OLAUN, *Arqueología cristiana de la Antigüedad Tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*, Diputación Foral de Álava, Vitoria-Gasteiz, 1988; y también: Luis Alberto MONREAL, *Eremitorios rupestres altomedievales. El alto valle del Ebro*, Universidad de Deusto, Bilbao, 1989. El resto de los estudios publicados se realizan bajo la forma de artículos o libros de no demasiada envergadura en los que, en algunos casos, se llega a rozar el carácter divulgativo. Como ejemplo de ello podemos citar a Gonzalo ALCALDE CRESPO, *Iglesias rupestres. Olleros de Pisuerga y otras de su entorno*, Edilesa, León, 2007.

5. Desde finales del siglo XIX hasta la segunda mitad del siglo XX, el interés por estas cavidades excavadas radicaba en el análisis de las manifestaciones parietales practicadas en sus muros, dedicando a la arquitectura tan sólo una somera descripción. Para más información véase, Vanessa JIMENO, "Los estudios sobre la arquitectura excavada

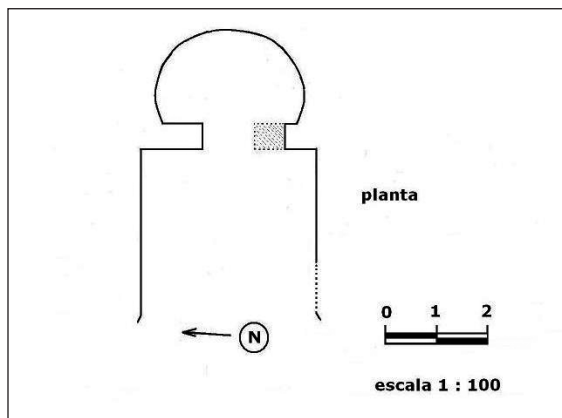

Figura 2. Planta de la iglesia excavada de San Martín en Villamoros de las Regueras (León).
Dibujo: Vanessa Jimeno.

autores establecieran una gran diferencia entre ambas, sin vacilar en denominar a la aditiva como “Arquitectura con «A» mayúscula”.⁶ Sin embargo, un análisis detallado demuestra que la importancia histórica y artística que revisten estas cavidades es equiparable a la que ostenta la arquitectura por adición ya que, al menos para el caso de los espacios litúrgicos, comparten modelos en cuanto a planimetría o tipología absidal se refiere⁷ (Figura 2). Además, la condición arquitectónica que poseen es indiscutible debido a que cualquier procedimiento constructivo persigue un mismo objetivo: “la creación de un espacio”.⁸ “No se puede prescindir de la consideración del espacio como parte esencial de la arquitectura”,⁹ por lo que no podemos establecer una jerarquía arquitectónica en función de la existencia o no de volúmenes exteriores. De esta manera, en palabras de Bruno Zevi, “la interpretación espacial (...) es suficiente como instrumento crítico para juzgar una obra de arquitectura”.¹⁰

medieval hispana como testimonio de la evolución ideológica sobre el medievo”, *Perspective contemporane asupra lumii medievale (Perspectives contemporaines sur le monde médiéval)*, Laura CÎȚU, Laura BĂDESCU (coords.), Tiparg, Pitesti, 2009, p. 236-241.

6. Marvin TRACHTENBERG, Isabelle HYMAN, *Arquitectura, de la prehistoria a la postmodernidad. La tradición occidental*, Akal, Madrid, 1990, p. 42.

7. Un ejemplo de ello es la iglesia excavada de San Martín en Villamoros de las Regueras (León), donde las similitudes que presenta con respecto a algunos espacios religiosos construidos durante la Tardo-antigüedad y la Alta Edad Media son manifiestas. Véase Vanessa JIMENO, “Una iglesia excavada altomedieval de propiedad real: la iglesia de San Martín de Villamoros en León”, *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, 7 (Sibiu, 2010), p. 79-93.

8. Luis Alberto MONREAL, “Arquitectura de oquedades”..., p. 236. No obstante, algunos de los estudios arquitectónicos que se realizaron en el siglo XX, denunciaban como uno de los prejuicios de la humanidad “la creencia de que el espacio arquitectónico es sinónimo de cavidad, de espacio interior” en beneficio de sus teorías sobre las formas exteriores. Como ejemplo de ello véase Sigfried GIEDION, *Espacio, tiempo y arquitectura: origen y desarrollo de una nueva tradición*, Reverté, Barcelona, 2009, p. 27-28.

9. Santiago SEBASTIÁN, *El mensaje simbólico del arte medieval: arquitectura, liturgia e iconografía*, Encuentro, Madrid, 1994, p. 40.

10. Bruno ZEVI, *Saber ver la arquitectura*, Poseidón, Buenos Aires, 1951, p. 27.

Y es que son muchas las figuras célebres de la disciplina arquitectónica, como el danés Steen Eiler Rasmussen, las que consideran que

“en vez de dejar que la imaginación trabaje con formas estructurales, con los sólidos de un edificio, el arquitecto puede trabajar con el espacio vacío —la cavidad— que queda entre esos sólidos, y considerar que el verdadero significado de la arquitectura es la configuración de ese espacio”.¹¹

Incluso, algunos han llegado a afirmar que “la arquitectura (...) es como una gran escultura excavada, en cuyo interior el hombre penetra y camina”,¹² mostrando así una mayor cercanía a la cuestión objeto de la presente comunicación. En este sentido, la proximidad de estas cavidades excavadas al ámbito escultórico radica en el proceso de creación de las mismas, ya que a partir de su vaciado mediante la sustracción de la materia se procede a tallarlas interiormente con el fin de adaptarlas a la función para la que fueron concebidas.¹³ De esta manera, se realiza el proceso inverso a la delimitación del espacio mediante la adición de material, obteniendo así una arquitectura en negativo que desempeña el mismo cometido.¹⁴

Debido a esta diferencia en el proceso de creación del espacio, algunos autores han designado a esta tipología arquitectónica como la “arquitectura sin arquitectos”,¹⁵ aunque, sin embargo, su creación requiere de “una técnica mucho más compleja

---

11. A ello añade un ejemplo. Así, “normalmente un edificio se realiza apilando los materiales en el terreno y levantando con ellos una construcción que encierra un espacio. En el caso de Beauvais, el problema consistía en levantar una iglesia en una parcela de terreno plano. Pero supongamos que el emplazamiento fuese una enorme roca maciza y que el problema consistiese en excavar vacíos en su interior. Entonces la labor del arquitecto consistiría en dar forma al espacio eliminando el material, en ese caso arrancando parte de la roca. De este modo, no se daría forma al propio material, aunque algo de él quedase allí después de que la mayor parte se hubiese eliminado”. Steen Eiler RASMUSSEN, *La experiencia de la arquitectura*, Reverté, Barcelona, 2004, p. 42-43.

12. Bruno ZEVI, *Saber ver...*, p. 19.

13. Una breve descripción de este proceso es recogida en Francisco J. MORENO MARTÍN, “Los escenarios arquitectónicos del eremitismo hispano. Límites para su estudio”, *El monacato espontáneo. Eremitas y eremitorios en el mundo medieval*, José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, Ramón TEJA (coords.), Fundación Santa María La Real, Aguilar de Campoo, 2011, p. 99.

14. “Hay una reflexión interesante a este respecto, a propósito de los modos de darse y mostrarse el protagonismo del espacio en la propia concepción y percepción de la arquitectura. Tal reflexión gira en torno a frecuente asimilación de una arquitectura modelada de esta índole, tallada o excavada, conformada con un criterio más bien escultórico, a una arquitectura cuyo objetivo prioritario es el espacio. Lo que viene a sugerirse con esta asimilación es que esta clase de lógica sustractiva en la manipulación de la forma arquitectónica opera un cambio de registro metodológico que lleva a ir la perfilando como negativo del espacio, como su negativo directo”, Juan Miguel OTXOTORENA, “Arquitecturas excavadas. A propósito de los proyectos de los hermanos Aires Mateus”, *Aires Mateus Arquitectos: Works*, T6, Pamplona, 2003, p. 4-9.

15. Bajo este título, la obra de Rudofsky recoge, entre otros, algunos ejemplos de arquitectura excavada medieval. Bernard RUDOFSKY, *Architecture without architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*, Doubleday & Company, New York, 1964.

Figura 3. Iglesia Oscura (Karanlık Kilise). Göreme (Turquía). Foto: Vanessa Jimeno.

que la estrictamente constructiva y que cuenta con muchos más condicionantes técnicos”.¹⁶

La falta de atención hacia estos espacios medievales hispanos no sólo está presente en su limitada consideración arquitectónica, sino también en su escasa importancia como contenedores de otras manifestaciones artísticas, argumentos que algunos historiadores del arte consideran indispensables a la hora de valorar un espacio de estas características para incluirlo dentro del corpus de arquitectura medieval hispana. Este hecho ya fue denunciado en 1974 por Giovanni Uggeri cuando decía que estas actitudes

“han conducido inevitablemente a una peligrosa distinción entre grutas que valía la pena salvaguardar y aquéllas otras sin frescos y que, por lo tanto, se podían abandonar de manera impune a la degradación y destrucción”.¹⁷

No obstante, confesamos que este pensamiento no es exclusivo de la Península Ibérica ya que, incluso en aquellos lugares, tales como la Península de Anatolia,

16. Artemio Manuel MARTÍNEZ TEJERA, “La realidad material de los monasterios y cenobios rupestres hispanos (siglos V-X)”, *Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media*, José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, Ramón TEJA (coords.), Fundación Santa María La Real, Aguilar de Campoo, 2006, p. 71.

17. Giovanni UGGERI, “Gli insediamenti rupestri medievali. Problemi di método e prospettive di ricerca”, *Archeologia Medievale*, 1 (Sesto Fiorentino, 1974), p. 195-230.

donde la superabundancia de cavidades excavadas constituye un fenómeno sin parangón y, con ello, una importante fuente de ingresos, la valoración de estos espacios ha estado en función de su ornato. Así, la mayor parte de los estudios dedicados a los mismos tan sólo han recogido aquellos que poseían pinturas murales, para centrarse, únicamente, en el estudio de estas últimas, abandonando el análisis de sus formas arquitectónicas.¹⁸ (Figura 3)

Al margen de estos trasnochados juicios de valor, existen otros problemas de gran magnitud que afectan directamente a los estudios sobre arquitectura excavada, como es la existencia de una terminología desigual aplicada a la misma¹⁹. Desde sus primeros acercamientos hasta la actualidad, la historiografía especializada ha utilizado una gran variedad de vocablos para calificar, definir y englobar de forma genérica esta tipología arquitectónica. “Arquitectura hipogea”, “cueviforme”, “de oquedades” o “troglodítica”, son sólo algunos de los ejemplos que muestran tanto el desconocimiento hacia estos lugares, como la aplicación de un método de investigación exclusivamente formalista para la comprensión de los mismos.

Uno de los términos de mayor proliferación ha sido y es el de *rupestre*, empleado asiduamente de forma arbitraria y con el que, implícitamente, se ha dotado a estos espacios de determinadas características de las que en muchos casos no son poseedores. El vocablo, del latín *rupes* (roca), ha sido, con sus acepciones “pertene- ciente o relativo a las rocas” y “rudo y primitivo”²⁰, uno de los más desafortunados en su aplicación, no sólo por sus connotaciones negativas, sino porque se encontraría restringido tan sólo a las cavidades pertenecientes a periodos prehistóricos²¹, así

18. Uno de los pocos investigadores que se centraron en el estudio de esta tipología arquitectónica en la Cappadocia, Lyn Rodley, manifestaba que “in addition to the decorated cave churches there are a number of cave complexes which have received scant attention because their rooms contain little (or, more usually, no) wall painting”. A lo que añadía, “the churches for which published descriptions exist are, for the most part, those with extensive painted decoration. There are many more, either with the polychrome painting or none at all, perhaps more than 600 in all”. LYN RODLEY, *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, p. 2, 7.

19. Ya en la década de los ochenta, algunos investigadores fueron conscientes de ello, manifestando que “uno de los problemas que desde el primer momento vamos a encontrarnos es el terminológico. No existe una terminología establecida que permita denominar con precisión los diversos elementos de una obra rupestre”. LUIS ALBERTO MONREAL, *Eremitorios rupestres...*, p. 27.

20. Se trata de una palabra presente en las obras lexicográficas españolas desde 1918. La primera acepción que se la asignó fue “que pertenece a las rocas”. Siete años más tarde y, posiblemente, bajo la influencia de los nuevos hallazgos que estaban teniendo lugar en la geografía europea, se modificó la primera acepción, “dícese de algunas cosas pertenecientes o relativas a las rocas”, y se añadió una segunda: “aplicase especialmente a las pinturas y dibujos prehistóricos existentes en algunas rocas y cavernas”. Además de estas dos, el Diccionario de la Lengua Española ha incorporado la de “rudo y primitiva”. Véase: Manuel RODRÍGUEZ NAVAS Y CARRASCO (ed.), *Diccionario General y Técnico Hispanoamericano*, Cultura Hispanoamericana, Madrid, 1918, p. 1606; *Diccionario de la Lengua Española*, Calpe, Madrid, 1925 [15ª edición], p. 1075 y *Diccionario de la Lengua Española*, Real Academia Española, Madrid, 2014 [23ª edición], <<http://lema.rae.es/~drae/?val=RUPESTRE>>. Consultada el 4 de febrero de 2010.

21. Para el caso de las cuevas pertenecientes a épocas históricas, este término tan sólo es posible aplicarlo en momentos puntuales ya que, a pesar de su austeridad, este tipo de espacios no tienen por qué implicar, necesariamente, un carácter rudo y primitivo. De la misma manera, los moradores de estas cavidades son denominados, en muchos

como a las practicadas sobre suelos pétreos. Quedarían de esta manera excluidas aquellas que presentan, por ejemplo, texturas arcillosas o aquellas dotadas de una planimetría bien definida.²²

Igualmente, existe una tendencia errónea al homogeneizar toda aquella arquitectura excavada de carácter cristiano bajo el término eremitorio,²³ aunque, afortunadamente, ya son muchos los investigadores que vienen denunciando esta práctica.²⁴ Como ya hemos señalado al principio de esta comunicación, los eremitas no fueron los únicos pobladores de las cavidades que se excavaron durante el periodo medieval, por lo que es una frecuente incorrección el hecho de interpretar como eremitorio algunos habitáculos que presentan manifestaciones parietales de carácter cristiano, léase *graffiti*, cuando en realidad no son sino viviendas de una población civil que plasmó y manifestó así sus creencias religiosas.²⁵ Por otro lado, ni todas las iglesias excavadas “están relacionadas con el fenómeno ascético, como se ha tendido a divulgar”,²⁶ ni la existencia de un eremitorio implica necesariamente la presencia de una de ellas dentro del mismo.²⁷ Por ello, algunos de los espacios

---

casos, de forma errónea. Este es el caso del vocablo troglodita, como así lo señala Rudofsky: “To our way of thinking, caves are for cavemen only; troglodytism –living in caves– amounts to disowning one’s status as a human being. This calumny is spread by such scholarly publications as the *Oxford English Dictionary*, which defines *troglodyte* as «a degraded person like the prehistoric or savage cave dwellers»”. Bernard RUDOFKY, *The prodigious builders: Notes toward a natural history of architecture with special regard to those species that are traditionally neglected or downright ignored*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1977, p. 21.

22. No menos llamativa es la definición de “arte rupestre” que aparece recogida en el Diccionario de Prehistoria de Menéndez Fernández, Jimeno Martínez y Fernández Martínez y que recogen Cruz Berrocal y Fraguas-Alonso en su estudio- “se denomina arte rupestre o parietal al realizado sobre las paredes de cuevas o abrigos”- donde, incomprensiblemente, los autores asimilan las manifestaciones rupestres y las parietales. Además, Cruz Berrocal y Fraguas Bravo interpretan que el hecho de tratarse de cuevas o abrigos comporta un suelo rocoso. Así dicen que “las propias palabras parecen explicitar su significado: arte rupestre sería el arte realizado sobre roca”. Véase: María CRUZ BERROCAL y Alfonso FRAGUAS BRAVO, *Introducción al arte rupestre prehistórico*, <https://www.academia.edu/2414413/Arte_rupestre_prehist%C3%B3rico._Introducci%C3%B3n_al_estudio_del_arte_rupestre> Consultado el 1 de mayo de 2015.

23. Incluso algunos autores ni siquiera demuestran un pequeño conocimiento de esta tipología arquitectónica. Este es el caso de Judith Trueba cuando afirma que “por eremitorio rupestre, entendemos aquella cueva artificial excavada por el hombre con el fin de crear en ella un espacio cuya función puede ser vivienda o iglesia”. Añadiendo a *posteriori* que son los eremitas los “creadores de este tipo de lugares”. Judith TRUEBA LONGO, *Eremitorios rupestres en la comarca de las Merindades (Burgos)*, Ceder Merindades, Burgos, 2008, p. 1.

24. Véase algunos ejemplo de ello en Eugenio RIAÑO PÉREZ, “Eremitorios rupestres y colonización altomedieval”, *Studia Histórica. Historia Medieval*, 13 (Salamanca, 1995), p. 47-58; Francisco J. MORENO, “Los escenarios”..., p. 98. Bien es cierto que el estado de conservación que presentan la mayoría de estos espacios es lamentable y fragmentario, por lo que su clasificación tipológica se convierte en una tarea extremadamente complicada. Sin embargo, no por ello debemos utilizar como cómodo recurso esta adscripción.

25. Un ejemplo de ello es el conjunto de cuevas excavadas en la localidad de Villacontilde (León) durante la Alta Edad Media. Vanessa JIMENO, *Arquitectura excavada altomedieval en el valle medio del Esla*, Universidad de León, León, 2012, p.68-69, 113-121.

26. Luis Alberto MONREAL, “Arquitectura de oquedades”..., p. 242. A lo que el autor añade que “no pocas de ellas debieron cumplir funciones parroquiales”.

27. No obstante, algunos autores defienden que “no siempre es fácil diferenciar un uso de otro, ya que a veces no encontramos los complementos habituales para asociarlas con una comunidad monástica, pero tales elementos

Figura 4. Interior de la iglesia excavada de los Santos Justo y Pastor en Olleros del Pisuerga (Palencia).
Foto: Vanessa Jimeno.

litúrgicos excavados en el territorio peninsular deben ser entendidos más en el cumplimiento de una función parroquial para la población civil asentada en sus inmediaciones, que en su pertenencia a un núcleo eremítico.²⁸

Más acertados, en cambio, y de extenso uso, han sido los vocablos “cavidad natural”, aplicado a aquellas cuevas cuyo origen se encuentra en la propia naturaleza, y “cavidad artificial”, referido a las realizadas por la mano del hombre, que, si bien sólo establecen una diferenciación sobre el carácter elemental de estos espacios, no comprometen terminológicamente ninguna definición de los mismos.

De la misma manera, las distintas partes que integran estas cavidades tampoco han salido ilesas de esta problemática terminológica. La errónea creencia sobre la

---

podieron haber desaparecido con el tiempo, o no haberlos tenido nunca, ya que una simple iglesia, sin otras estructuras complementarias, a veces funcionó como núcleo monástico porque el asceta o ascetas vivían en su interior”. Luis Alberto MONREAL, “Arquitectura de oquedades”..., p. 242. Como ejemplos de eremitorios sin iglesia podemos citar el conjunto de las “Cuevas Menudas” excavadas en la localidad de Villasabiego (León) o aquel emplazado en la localidad de Valle de Mansilla (León). Vanessa JIMENO, *Arquitectura excavada...*, p. 64-65.

28. Esta opinión es compartida por Martínez Tejera cuando afirma que “no debemos ver siempre las iglesias rupestres formando parte de «monasterios» y «cenobios». Podría tratarse simplemente de un espacio eclesial que haría las veces de iglesia parroquial al servicio de una comunidad civil asentada en sus alrededores”. Artemio Manuel MARTÍNEZ, “La realidad material”..., p. 87.

escasa funcionalidad tectónica que poseen los elementos estructurales de su espacio interior ha conducido a que éstos sean designados con calificativos tales como “pseud”, “falso” o “fingido”, entre otros.²⁹ Bien es cierto que las técnicas empleadas en su creación, así como la perfección de líneas en sus acabados, no son equiparables a los presentes en las obras construidas, sin embargo, la función para la que fueron creados es similar, cuando no la misma. Es decir, las características del suelo en el que estos espacios fueron excavados es uno de los factores más importantes y determinantes en cuanto a su estabilidad se refiere, sin embargo, esto no implica que se pueda excavar de forma absolutamente arbitraria. Por ejemplo, la creación de un espacio longitudinal de considerable profundidad precisa de elementos de apoyo que eviten el derrumbe de la cubierta, ya que el hecho de penetrar excesivamente en el suelo conlleva una cierta inestabilidad estructural que favorece el desplome de la estancia, poniendo así en peligro la vida de sus ocupantes.³⁰ Es por ello que los artífices de estas cavidades no dejaron su integridad física en manos de la naturaleza, sino que contribuyeron a la resistencia de estos espacios mediante el modelado de los muros, así como de la cubierta. Les otorgaron una determinada morfología, asemejándose a la arquitectura construida, con el objeto de que la presión que ejerciese la tierra no se concentrase en un único punto sino que se repartiera de forma mucho más equilibrada.³¹ (Figura 4) Todo ello viene a demostrar que, tanto en la arquitectura sustractiva como en la aditiva, la estructuración del espacio o el desvío de empujes depende de aquellos elementos que son creados para cumplir un objetivo tectónico, por lo que los presentes en la arquitectura por sustracción no deben ser relegados a meros elementos decorativos que tan sólo intentan mimetizar los de la arquitectura por adición.

29. Uno de los investigadores que así lo ha manifestado ha sido Monreal Jimeno, el cual utiliza “por asociación la nomenclatura al uso en la arquitectura de fábrica (aunque al carecer muchos elementos de esta funcionalidad añadiremos los calificativos «pseud», «falso», «fingido»...), o bien designándolos con términos de cierta novedad o describiéndolos con una perífrasis”. Luis Alberto MONREAL, *Eremitorios rupestres...*, p. 27.

30. Un ejemplo de ello lo encontramos en el oratorio jienense del Cortijo de Valdecanales en Rus, del que Vaño Silvestre apunta “que aún tratándose de una construcción monolítica, dadas las dimensiones del hueco excavado, se procuró asegurar su firmeza dividiéndolo en tres tramos mediante los arcos transversales”, lo cual “revela una técnica constructiva encaminada a reforzar la resistencia de la roca que la constituye, tratando de equilibrar y neutralizar una línea de fractura”. Rafael VAÑO SILVESTRE, “Oratorio rupestre visigodo del cortijo de Valdecanales, Rus (Jaén)”, *Madridrer Mitteilungen*, 11 (Heidelberg, 1970), p. 213-222. De la misma manera, y a pesar de la contradicción que establece el autor, Monreal Jimeno señala los problemas tectónicos como razón de la disposición pareada de algunas iglesias excavadas. Así dice que “en lo rupestre pudo, además, actuar como elemento condicionante de esta disposición pareada de iglesias una simple razón física. Conocido es el peligro de horadar excesivamente la roca. Incluso hoy se observa con claridad que los espacios más afectados por desplomes y fisuras corresponden a las cuevas de mayores dimensiones entre las que están las iglesias”. Luis Alberto MONREAL, *Eremitorios rupestres...*, p. 255.

31. Abad León explica que las cuevas que fueron excavadas en el cerro de San Miguel (Arnedo) se denominaron “Cuevas de los cien pilares” debido al número de columnas que las sostienen. Así, explica que “los pilares en realidad son trozos de peña que se dejan sin excavar de trecho en trecho para el debido sostenimiento del conjunto”. Felipe ABAD LEÓN, “Expansión de la vida eremítica y monástica en La Rioja”, *Antigüedad y Cristianismo*, 16 (Murcia, 1999), p. 285-312.

A tenor de lo expuesto, debemos tomar con cautela afirmaciones como las de algunos investigadores para quienes la arquitectura sustractiva

“se libera de la mayor servidumbre que tiene la arquitectura convencional: el riguroso respeto a las leyes físicas. Aquí no hay cargas ni empujes, elementos sustentantes o sustentados. Sólo actúa la resistencia de la roca. El sistema sustractivo hace que buena parte de los elementos integrantes de esa arquitectura pierdan la función práctica para la que fueron ideados, convirtiéndose en puramente decorativos”.³²

Éstos que hemos presentado son sólo algunos de los problemas que envuelven el complejo ámbito de estudio de la arquitectura medieval excavada en el territorio hispano peninsular. El desconocimiento casi generalizado de esta tipología arquitectónica dentro de la comunidad científica y, por ende, la ausencia de una terminología adecuada y homogénea aplicada a la misma, la sitúan en una fase de investigación casi inicial similar a la que otros campos de la historia del arte sufrieron en sus orígenes. Sin embargo, lejos de remediar esta lamentable situación, son muchos los investigadores que continúan sosteniendo opiniones caducas acerca de la condición de estos espacios desde distintas perspectivas, fomentando así la indiferencia hacia una parte importante de nuestra historia que poco a poco va desapareciendo ante nuestros ojos.

---

32. Luis Alberto MONREAL, “Arquitectura religiosa”..., p. 237.

DOCUMENTARY ANALYSIS ON ALGUAIRE HOSPITALLER WOMEN DOMAIN. (1329-1330)

ARACELI COLL AND MARTA PLANAS¹

1. HISTORICAL CONTEXT

Miret i Sans,² one of the main references on military orders in Catalonia and on Alguaire hospitaller women monastery, begins that way in writing about Alguaire's origins as a hospitaller commandry:

“Lo lloch y Castell d'Alguayre, situats tres hores al Nort de Lleyda, á poca distancia del riu Noguera Ribagorzana, eren del Rey, qui'ls donà á la orde del Hospital á cambi de la vila y Castell de Cetina en 1186. [...] Abans d'aquesta permuta los Hospitalers tenien bens a Alguayre. [...] De manera que la orde tenia ja instituida una de les seves comandes en Alguayre 27 anys abans de la cessió feta pel rey Alfons.”³

There is very few archaeological material currently remaining about the monastery of Alguaire. The photographs that joint this paper show what remain of the castle, church and convent, a male's and a female's *conventus*, which come out on the documents. Luckily, for historians interested on Alguaire's hospitaller commandry, there is a considerable amount of primary sources, many of them in its original format.

The first knight commander in Alguaire's male *conventus*⁴ was friar Ramon Pinya in 1159, and there were 14 more preceptors previous to the foundation of the female's community around 1250. The Order of Saint John of Jerusalem confirmed to noble Marquesa de la Guàrdia, count Ermengol d'Urgell's niece,⁵ and her daughter Gueralda the commandry of Cervera and also the other one in Alguaire. In 1251, Marquesa is *comendatrix* of Cervera and Alguaire. She will be

113

---

1. Araceli Coll wrote the historical context and Marta Planas analyzed the rethorical aspects.

It must be stated that this present work comes from the oral communication held at the International Medieval Meeting Lleida. Abbreviations used: AMS, Arxiu del Monestir Santjoanista de Valldoreix.

2. Joaquim MIRET I SANS, “Noticia Històrica del Monestir d'Alguayre. De la orde sagrada y militar del Hospital de Sant Joan de Jerusalem”, *L'Avenç* (Barcelona, 1899), p. 9-24; Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de Templers i Hospitalers a Catalunya*, Pagès editors, Lleida, 2006.

3. Joaquim MIRET I SANS, “Noticia Històrica...”, p. 9-10.

4. Joaquim MIRET I SANS, “Noticia Històrica...”, p. 11.

5. Jesús ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari d'Alguaire i el seu monestir duple de l'orde de Sant Joan de Jerusalem (1245-1300)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2010, p. 17-18.

Figures 1-2 Archaeological remains of the site of the monastery of Alguaire.

the only one to keep this honorific title until her death. The following prioresses, including her own daughter, will be named only prioress of Alguaire's female *conventus*.⁶ Sibil·la de Castellvell was the fifth prioress of Alguaire's female *conventus* and her death, in 1329, is the starting point of the present work and the following election process and circumstances, is the main issue of this work.

The Grand Master of the Order was Hélon de Villeneuve, he used to live in Avignon near the Pope, John XXII (1316-1334). At this time and during a period of two years (1328-1330) there was another pope Nicolas V, (antipope), he renounced to Pope's dignity in Pisa, in July 1330, and submitted to John in Avignon in August 1330.⁷ So, the Holy See was in Avignon and so it was Grand Master's Headquarters. The commandry of Alguaire at this time, belonged to Priory of Catalonia, before 1319 to Castellany of Amposta. Until 1330, the commandry of Alguaire was immersed in a transitional period between the two priories, as there were still issues to deal with both. We don't know how this circumstances affected the commandry of Alguaire but it can be deduced that it was a period of confusion.

We are going to study here four documents are notarial instruments manuscripts, of parchment material and Gothic cursive script.⁸

The first document⁹ is dated on 21st of March of 1329 although it includes dates of events as the prioress death and burial and the date of the presence of the prioress and *conventus* procurator in Grand Master Order's hospice in Avignon. It details the number and names of nuns involved in the election process of the new prioress and the circumstances of the process.

The second document¹⁰ dated on 23rd of June, 1330, is in fact a notarial act of the dispute between sub-prioress Blanca de Timor and Grand Master's *visitor*,¹¹ Guifré Rostany, about the process followed in choosing the new prioress, Marquesa de Ribelles. It includes Guifré Rostany's version on the dispute and his demand to sub-prioress Blanca de Timor to pay the expenses of the election process on the goods of the monastery. This document partially encloses the heading of Grand Master's letter and a *clausula* that contains Grand Master's will on the issue.

The third document¹² dated on 17th of July, 1330 is again a notarial instrument where it is stated the nature of the appeal made to the Grand Master of

6. Jesús ALTURO I PERUCHO, *Diplomatari d'Alguaire...*, p. 17.

7. Walter KASPER (dir.), *Diccionario enciclopédico de los papas y del papado*, Herder Editorial, Barcelona, 2003, p. 335-338, 409-410.

8. The four commentated documents show two main particularities. One is their rhetorical quality, and the other one is a detailed and complex information. These documents related a kind of personal information that is not usual in notarial instruments. This is the reason why we study superality the historical context and the linguistic aspects.

9. AMS, caja 4E53, perg. 275

10. AMS, caja 4E53, perg. 223

11. In this paper, *visitor* or official visitor are being used indistinctly.

12. AMS, caja 4E53, PERG. 231

the Order. The sub-prioress and ten named nuns subscribe the present appeal in the presence of the monastery's knight commander, Antoni Ferrera.

The fourth document¹³ dated on 18 July, 1330, Gardeny encloses a notarial act by the sub-prioress and ten previous named nuns of Alguaire's monastery stating and resuming all what it has been said in the previous document.

To understand what happened in the course of electing the new prioress Marquesa de Ribelles, it could be convenient to trace the course of this case in chronological order using the information provided by the above mentioned documents.

Sibil·la de Castellvell, prioress of the monastery of Alguaire died on a Tuesday, 21 February 1329 and buried next day at the same monastery. In agreement to Order's rules, nineteen religious¹⁴ *dominas* gathered to choose the new prioress. Two nuns were absent, but they had delegated their vote to another one and in that way it was assured there wasn't a legal impediment to proceed with the election. These nineteen nuns were to choose thirteen among them to elect the new prioress. At the voting process, seven nuns of the mentioned thirteen chose Marquesa de Ribelles as the new prioress and the remaining ones abstained from voting, and neither appealed against it in the following ten days. Marquesa de Ribelles accepted and indulged in taking the position she was elected for. She was seated on the *throni catedrali* in front of the *Altar Major* of the church of the monastery and so the election was notified to clergymen and common people. And in the same way, this election deed is presented to Grand Master, sealed with twelve stamps on the back of the parchment.

The election deed,¹⁵ sealed with 12 stamps¹⁶ on the back of the parchment, is presented to the Grand Master of the Order to be accepted and confirmed. Pere Aymerich of Manosque, public notary, signs this notarial act on 21 March 1329 in Avignon, at Grand Master's hospital,¹⁷ at the site of Rhone River, in his own room surrounded by noble and religious men.

We know about Guifré Rostany, Agen's preceptor and Grand Master's official visitor in Aragon and Catalonia on a document¹⁸ dated on 23 June 1330, issued by public notary Martí Mercer. It is a long and complex document that encloses

13. AMS, caja 4E53, perg. 211

14. The names mentioned in the document are Eluire de Biure, Berenguera ça Goda, Sibil·la de Figuerola, Berenguera de Bellvís, Sibil·la [d'Espès], Mabilie de Castelluèll, Berenguera de P[omès], Agnès de Biure et Geralda de Pons, Mabilia de Caldes et Sanxa de Perues, Elisèn de Vilanoua, plus two absents, and Sibil·la de Pons and Sibil·la de Castellvell (last name is mentioned twice in the document)

15. AMS, caja 4E53, perg. 275

16. Sigillatam sigillis duodecim de cera ruffo in averso.

17. Hospicio.

18. AMS, caja 4E53, perg. 275

other ones. It starts with a heading and a *clausula* of above mentioned Grand Master's letter dated on 22 March 1330 in Avignon,¹⁹

“Ffrater Elionus de Villanoua , Dei gratia, sancte domus Hospitalis sancti Iohannis Iherosolomitani magister, humilis et pauperum Christi custos, religioso in Christo, sibi, carissimo ffratri Guanfrido Rostagni domus eiusdem, socio suo, preceptori Agenni et [...], uisitatori in ⁴ prioratu Cathalonie et Aragone: “Salutem et sinceram in Domino caritatem etcetera”» et in dictis litteris continebatur quedam clausula, continentie subsequentis: “Certum, carissime, cum intellexerimus quod ambe electe de redditibus dicti monasterii in partes earum receperunt pro questione [nominari], propterea incurrerunt in graue dampnum dicti monasterii

⁵et iactantiam, unde mandatis uestris subiungimus quod neutri dictarum electarum de bonis seu redditibus dicti monasterii prouideatur seu prouideri sinatis. Si aliqualiter absque scandalo fieri potest. Si uero minime fieri potest, eo tamen uolumus ac precipimus et mandamus quod utrique dictarum electarum, ita moderate prouidere facias quod dictum monasterium ⁶exinde iactanciam et incommodum minime asequatur. Datum Auinione die xxii marcii”.

Grand Master's will was stated, he wished the expenses of the election to be paid since he understood both parties assumed their own responsibility but he advised friar Guifré that it should be done without scandal and not causing a great damage to the monastery, and friar Guifré commanded both parties to paid the expenses. He cautiously approached the sub-prioress, Blanca de Timor, the monastery's knight commander, Antoni Ferrera, and all other sisters but he did not achieve the expected results although he tried for a second time.

The sub-prioress' response on a dated instrument 26 Juny 1330, enclosed in the same document, declared they had the letters of Grand Master and wished to restrain the spending amount not to cause any damage to the monastery but the official visitor imposed the Grand Master order. Adding that is well known and notorious to everyone, there was only one elected and being the process of election of canonical nature, competence to elect lied on those thirteen above mentioned nuns, furthermore, the ones that abstained did not opposed to the elected one neither did they any spending on the assets of the monastery. Adding that, the official visitor made things worse increasing the expenses amount.²⁰ Therefore they would appeal to Grand Master and demand to be made a public instrument of all that has been said.

On the same day, friar Guifré said that despite the proposed appeal, he was not a supporter of any party but a common friend and a judge to both. Moreover both parties had to deal with him and with his partners and this meant much

19. AMS, caja 4E53, perg. 223

20. At that time, election expenses were evaluated over 26 *libras* and 5 *solidos monete Iacenses*.

work and time, so expenses increased. On the other side, he did not want to libel any of the parties, and for this reason many things have been silenced, but now he regreted his own behaviour and did not want to be silent anymore. So, he ordered a provision for the expenses to be made on the goods of the monastery to carry out General Master's mandate although this was not accepted by the monastery. The official visitor ordered his previous response to be included in a public instrument.

Next day, Wednesday 27^t June, 1330 sub-prioress Blanca de Timor, in another notarial instrument declared she didn't want to argue with the official visitor but persisted on her response and appeal to Grand Master. The official visitor, protesting by tort, didn't want to revoke the above mandate or to honour sub-prioress appeal. And she, in turn, stated it is not up to an official visitor to judge and decide who must pay.

Friar Guifré Rostany, Grand Master's official visitor legally assigned in the *Palau Episcopal de Lleida* answered to the sub-prioress, not paying attention to outrages made to him and expecting the Lady to accept being corrected and punished, persisted in his previous response and mandate and ordered to be made a public instrument of all the things said in a letter heading for a *alfabetum diuisum*.

On 17, July, 1330 in Alguaire, the sub prioress Blanca de Timor with consensus of 10 named nuns²¹ gathered in *Capitulo* held at Alguaire's monastery in the *Capella dels Apòstols*, and in the presence of Alguaire's knight commander, Antoni Ferrera and —Marquesa de Ribelles, *conuentus* prioress, being at the monastery in her own *camera*— presented an appeal that should be addressed to Grand Master of the Order. The content of the appeal is basically an account of the behaviour of the official visitor used as argument to appeal. It says that friar Guifré Rostany, Grand Master's official visitor in Catalonia and Aragon ordered to sisters Tomasa de Ramon Pere and Constança d'Alós and their *secaces*, the ones that opposed to elected prioress, to pay the expenses made in the process of the election and also commissioned preceptors Bernat de Flaça de Lleida, Bernat de Montpaó de Celma and Gardeny's prior, Jaume de Ponts, in computing the above mentioned expenses which they did, *de facto non de iure*. In the next ten days were to be paid 300 *solidos Iachensium* and in August first eight days, 200 *solidos Iachensium* to send it to Grand Master in Avignon, and to Jaume de Vilafranca, Barbens' prior 40 *solidos Barchinonensis* to meet the expenses done by the ones that computed the due amount. Moreover, it was commanded that these expenses should be paid and supported on the assets of the monastery.

21. Eluira de Biure, Berenguera ça Goda, Sibil·la de Figuerola, Berenguera de Pinos, Elisèn de Vilanoua, Sibil·la d'Espès, Agnès de Biure, Sibil·la de Caldes, Sanxa de Peruis, Gueralda de Ponts.

The claims against the official visitor are focussed on the way he behaved, going against Grand Master's mandate. Moreover, he proceeded on his own but he should have act in agreement with Montseny's knight commander and one without the other, lacked legal authority. Nevertheless, in using the pretext of Grand Master's letters he did not say all the truth and suggested falsehood. He ordered an interdict using as a pretext the Visitation General Office and in this way the costs were to be paid in the way and the amount he established.

The letter-basis for the appeal contains another significant point relating to monastery's knight commander, Antoni Ferrera, who was forced to be in a commission with the above mentioned brothers by the official visitor. The sub-prioress argues that cannot be done because someone who is a delegate cannot delegate in another. She added the knight commander cannot take part in a commission to evaluate the costs without their presence and the presence of their solicitor. He was ordered to behave under obedience due to them in the administration of the assets of the monastery and not to grant to any nun or friars or nobody else any good of the monastery without their license or mandate, warning him he would be rejected in his position if he acted against their mandate.

This is the reason why the sub-prioress and the nuns, would order knight commander and the monastery to pay the expenses if their refutations based on law, justice and equity were enclosed in this payment order. The same friar Guifré and his followers had agreed to do so, and also, with each and every one of these appeals they demanded, in proper instance, to Grand Master to grant them in this cause. On 17 July 1330 the sub-prioress demanded to public notary of Alguaire, Gil de Falç to issue a public instrument of all it has been said.

On Wednesday, 18 July 1330, Molí de Gardeny, and in the presence of Domènec Elçina, sub-prioress' procurator, and Jaume de Pons, Gardeny's prior, public notary Martí Mercer reads the notarial act of the appeal to Grand Master of the Order, dated on 17, July 1330. And in the same instrument, Jaume de Pons, prior of Gardeny demands a copy of the document but his demand is discarded.

The documents provide information on Alguaire's *conventus* at a time and occasion. The death of the prioress, the ritual followed and the election procedure for a new prioress. Not all sisters of the convent were entitled to elect a prioress. The reason why it is so it is not said, but it could be thought that not all nuns were fully professed religious²² or even if they were fully professed sisters they did not have competence to do it. Alguaire's nuns usually came from middle upper

---

22. Anthony LUTTRELL, Helen NICHOLSON, "Introduction: a Survey of Hospitaller women in the Middle Ages". *Hospitaller Women in the Middle Ages*, Anthony LUTTRELL, Helen NICHOLSON (eds.), Ashgate, Aldershot, Hampshire, 2006, p. 11-15.

nobility their surnames —the ones that come on the documents— like Timor, Ribelles, Castellvell, Empúries and others, tell us about their social standing.²³ In that sense it is significant the repetitive use of the word *domina* regarding Alguaire Hospitaller women in the present documents.²⁴

From the account of the quarrel between the two main characters of the plot it can be deduced that sub-prioress Blanca de Timor was, at least, determined and resourceful and although it could not be directly assumed that she was a highly lettered woman —she did not write the documents herself— it could be assumed her significant level of culture and knowledge on issue of law.

The other main character of the quarrel friar Guifré Rostany, preceptor of Agen and Grand Master's official visitor plays an expected role. As a *visitor*, visiting the monasteries in succession and examining situations like the one described on the present documents, were his duty. He was supposed to report to Grand Master and follow his commands and it is at this point, the sub-prioress did not think so. On the contrary, she thought he behaved on his own will and whim. On the other side, the official visitor was interested in computing the expenses due to a higher amount and it looks like, if we should believe the information in the present documents, it was not Grand Master's wish.

Nevertheless the sub-prioress managed to enclose her claim to Grand Master with the issue of the payment order. She let the dispute be judged by the Grand Master and so, she overcame the main obstacle, be judged by friar Guifré Rostany, who did not seem to care much for the monastery. She had to battle in many war fronts, inside the nuns *conventus*, with the same prioress that cautiously kept herself in her *camera*, with Alguaire's knight commander who seemed to join Gran Master' visitor and even with other preceptors and religious men of her neighbourhood, its geographic and religious environment. Furthermore, she did not survive longer as a sub-prioress, in 1334 she was just a nun, and in turn, the new sub-prioress was Tomasa de Ramon Pere, the head of the nuns who abstained in the process of electing Marquesa de Ribelles, who was Alguaire's prioress until her death (1348). More else in documents from the end of the same year 1330 and others of 1343 and 1344, Tomasa de Ramon Pere appears buying properties and claiming payments.

23. Josep Maria SANS I TRAVÉ, "The Military Orders in Catalonia", *Catalan Historical Review*, 4 (Barcelona, 2011), p. 56, 69.

24. Anthony LUTTRELL, Helen NICHOLSON, "Introduction: a Survey of Hospitaller women", p. 27-28.

2. RHETORICAL ASPECTS

This research project aims to analyze the syntax in both ways analytical and synthetic²⁵ in four documents from Arxiu del Monestir Santjoanista de Valldoreix.²⁶

According what it is just stated, the documents deal with a single issue, the election of the prioress in the monastery of the order of Saint John of Jerusalem in Alguaire. The following analysis focuses attention on the study of the meaning and the use of the sentence,²⁷ and its parts, in order to verify the ultimate intention of the document contents. First, we go through the results we got from the observation of the type of subordinated clauses that appear in those, then it will be pointed out the emotional sentences and finally we will try to inquire about the use and meaning of the word *amicus*.

SYNTAX	doc. 275		doc. 223				doc. 231		doc. 211		
completive substantive subordinate clauses	3	4,9%	12	12	4	28	8,7%	17	10,2%	6	15,0%
substantive subordinate clauses infinitive direct object	7	11,5%	9	27	16	52	16,1%	19	11,4%	3	7,5%
substantive subordinate clauses infinitive subject	1	1,6%	0	0	0	0	0,0%	1	0,6%	0	0,0%
infinitival subordinate clauses substantive unplanned	1	1,6%	4	8	1	13	4,0%	11	6,6%	3	7,5%
adjectival subordinate clauses relative	2	3,3%	0	22	7	29	9,0%	17	10,2%	6	15,0%
concerted participle	18	29,5%	6	13	6	25	7,8%	15	9,0%	16	40,0%
ablative absolute	4	6,6%	0	1	0	1	0,3%	1	0,6%	0	0,0%
final adverbial subordinate clauses	3	4,9%	2	2	0	4	1,2%	2	1,2%	1	2,5%
conditional adverbial subordinate clauses	0	0,0%	2	11	1	14	4,3%	5	3,0%	1	2,5%
consecutive adverbial subordinate clauses	0	0,0%	1	2	0	3	0,9%	0	0,0%	0	0,0%
causal adverbial subordinate clauses	0	0,0%	1	10	3	14	4,3%	13	7,8%	1	2,5%
concessive adverbial subordinate clauses	0	0,0%	1	6	0	7	2,2%	4	2,4%	0	0,0%
modal adverbial subordinate clauses	8	13,1%	5	11	1	17	5,3%	6	3,6%	3	7,5%
temporale adverbial subordinate clauses	0	0,0%	0	0	0	0	0,0%	1	0,6%	0	0,0%
comparative adverbial subordinate clauses	0	0,0%	1	4	0	5	1,6%	0	0,0%	0	0,0%
subordinate clauses	47	77%	44	129	39	212	66%	112	67%	40	100%

substantive subordinate clauses	12	20%	93	29%	48	29%	12	30%
adjectival subordinate clauses	20	33%	54	17%	32	19%	22	55%
adverbial subordinate clauses	15	25%	65	20%	32	19%	6	15%

From the results obtained in the examination of the sentence types which appear in documents (see the table), it can be seen that the number of subordinated adjectival clauses is slightly higher than subordinated substantive and adverbial clauses in the

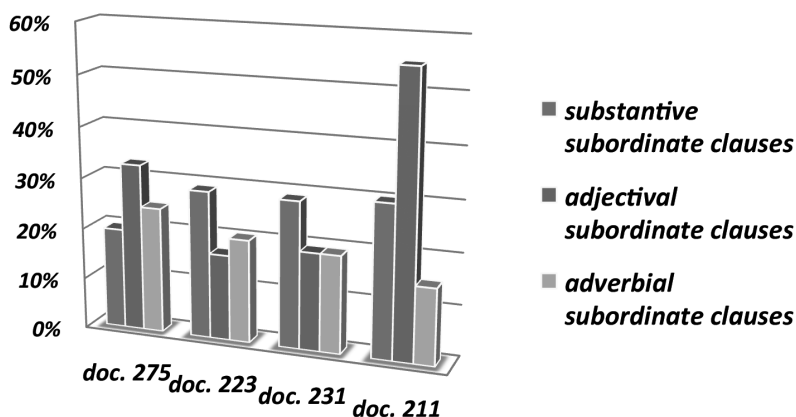
25. Mariano BASSOLS DE CLIMENT, *Sintaxis latina*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1956, vol.1, p. 1.

26. AMS, caja 4E53, perg. 275, perg. 223, perg. 231, perg. 211, thank Araceli Coll i Sanabra for allowing me to access to these documents, which are part of a larger group included in her doctoral thesis at the Universitat Autònoma de Barcelona.

27. Understood as any oral or written expression and provided with full and proper sense intended to externalize a state or mood representation. Mariano BASSOLS DE CLIMENT, *Sintaxis latina...*, vol. 1, p. 2.

document 275, in which is explained and described the process of the election of the prioress, likewise, in the 211 document, outcomes the use of relative clauses, which clearly show the different positions between the prior of Gardeny and the procurator of the monastery prioress. In both cases it should be noted the use of participles taking subordinated adjectival functions.

SUBORDINATE CLAUSES

122

Regarding adverbial subordinate clauses it has been observed a clear predominance of an improper use in 223 and 231 documents, which show its argumentative intention.

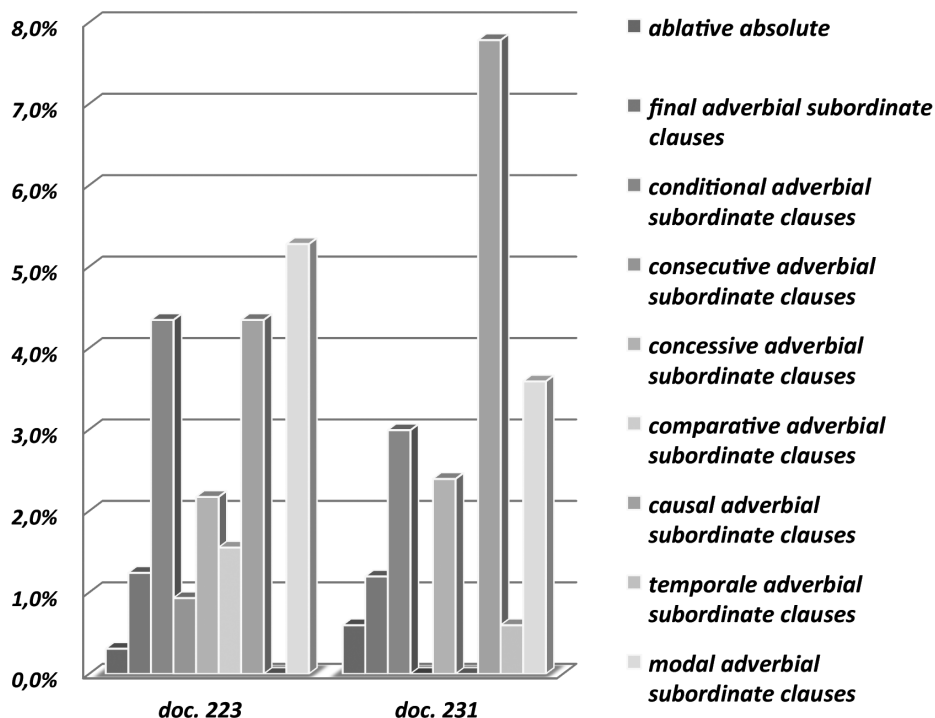
SYNTAX	doc. 275		doc. 223				doc. 231		doc. 211		
adverbial subordinate clauses improper	7	47%	8	35	4	47	73%	24	77%	3	50%
own adverbial subordinate clauses	8	53%	5	11	1	17	27%	7	23%	3	50%
adverbial subordinate clauses	15		13	46	5	64		31		6	

Conditional and causal adverbial subordinate clauses excel. Among the first, more than fifty percent are of the type of unrealistic assumption.²⁸ In document 223, suppositions that have exposed as unrealistic assumptions in the protasis by the subprioress, have also unreal apodosis, which serve as a basis to go against the Grand master's *visitor*:

28. Mariano BASSOLS DE CLIMENT, *Sintaxis latina...*, vol. 2, p. 260.

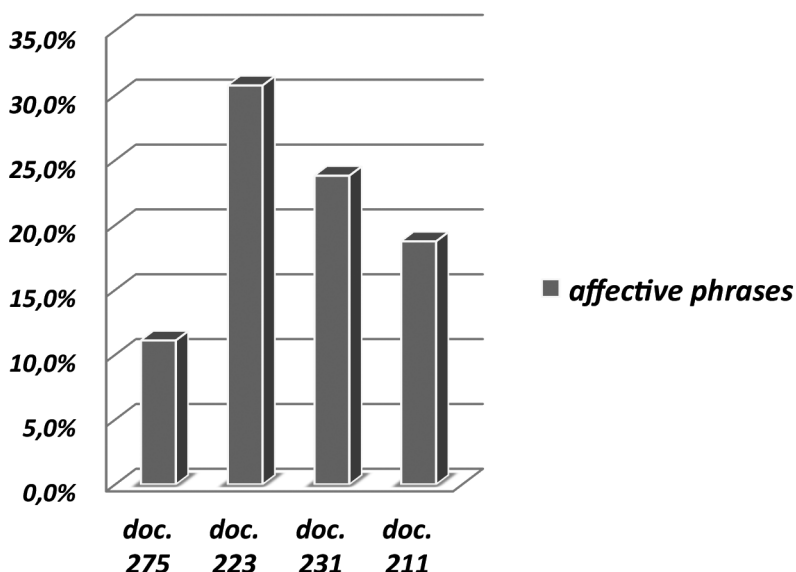
Et si recte consideraret, debuisset et deberet partire onerum expensarum maxime a cetero remedio quod eas exhibuit et a ceteris tractatibus, quos premisit, scit, 20. enim quod si ita bene laborasset pro expeditione negocii et si bene reduxiuisset illas, que contra comitatem seu duas partes se nituntur opponere electioni predictae ac fecisset posse suum, quod illas ad comitatis concordiam reuocaret, melius iuisset negocium.

ADVERBIAL SUBORDINATE CLAUSES

These documents, although they are notarial acts, show emotional impulses and affective feelings. It can be stated that through the language used in sentences which content affective words, and also through the rhetorical figures used.

It must be pointed that only in the document, which describes the process of choosing the new prioress of the monastery (doc. 275), the number of sentences that show affection, are lower compared to the other three documents, where can be established the interested position of the monastery sub-prioress versus the Grand Master's *visitor*. As seen in the following text on the document 223, in which the *visitor* defends himself from the accusations of the sub-prioress, claiming that he has always acted in order to mediate between the two confronted parties in the monastery and also assumes that he has failed:

Tamen moderate dixit etiam quod, cum ipse temptauerit dictam electam et partem facientes cum ea concordare et aduenire et reducere cum contradicentibus electioni predictae et e contra, quod facere nequivit, 8. ut dixit, et temptauerit etiam et probauerit, ut dixit, quod neutra dictarum partium pro questione dicte electionis expensas reciperet de bonis monasterii supradicti, quod sine scandalo facere non potuerit, uel aliud obtinere, iterum precepit ut supradictis subpriorisse et comendatori quod ambabus partibus, uidelicet, tam parte dicte uolentes quam parte 9 dictarum contradicentium, prouideant in expensis de bonis dicti monasterii, set adeo moderate quod dictum monasterium iacturam et incommodum nullatenus asequatur.

From the observation of such phrases, emotional nuances have been appreciated, such as can be noted in the following table.

In 223 and 231 documents, the sub-prioress of the *conuentus* expresses herself by using subjunctive potential sentences which broad her wishful intention to show that the visitor's behavior was not correct and also uses unreal subjunctive to show that the same behavior is far away from the intention of the Grand Master of the Order. By contrast, the visitor reveals his intentions clearly with the use of the jussive subjunctive.

As far as figures of speech is concerned, the document 231 offers a rhetorical figure of repetition, verbal poliptoton exactly —*Est, Erat, fuit dictus frater Gaufridus intentione magistri contrarius eiusdem domini (...)*—, which the sub-prioress wants to convince and persuade about the contents of the sentence, and a synecdoche in *Nouis [s] ad aureas peruenit autem imo nostras (...)* with the prioress tries to give greater emphasis to the idea expressed.

documents	doc. 275				doc. 223				doc. 231		doc. 211	
affective phrases	3	11,1%	13	31	12	56	30,8%	25	23,8%	6	18,8%	
subjunctive of volition	3	11%	7	10	3	20	11,0%	13	12,4%	4	12,5%	
jussive subjunctive	1	4%	7	4	2	13	7,1%	12	11,4%	3	9%	
subjunctive exclamation	2	7%	0	6	1	7	3,8%	1	1,0%	1	3%	
prohibitive subjunctive	0	0%	0	0	0	0	0,0%	0	0%	0	0%	
subjunctive of desire	0	0,0%	1	18	9	27	14,8%	10	9,5%	2	6,3%	
unreal subjunctive	0	0%	0	1	0	1	1%	3	2,9%	0	0%	
subjunctive optional	0	0%	0	0	0	0	0%	1	1,0%	0	0%	
potential subjunctive	0	0%	2	17	9	26	14%	6	5,7%	2	6,3%	
mixed use of the subjunctive	0	0%	4	3	0	7	3,8%	2	1,9%	0	0%	
concessive	0	0%	4	3	0	7	3,8%	2	1,9%	0	0%	
total number of phrases	27		35	114	33	182	105	32				

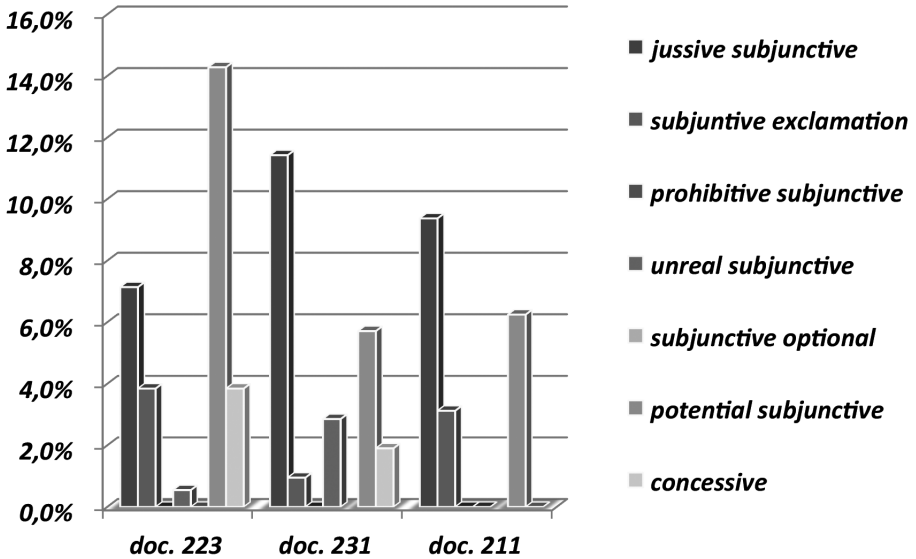
The word *amicus* that appears in the document 223 in notary's words is to gather the *visitator* response to the accusations made by the sub-prioress, —(...) *ipse dominus uisitator dixit quod, salua gratia dicte appellationis, ipse non ut partiarium set ut commune amicum et iudicem et superiorem se hostendit in omnibus, (...)*— and in the document 231 the sub-prioress of the monastery complains about the visitor's behavior:

Est, erat, fuit dictus frater Gaufridus intentione domini magistri contrarius eiusdem, quare idem dominus magister uoluerit per causam expenssas monasterii minorari et ipse, pro sui libito uoluntatis faciendo amicis ipsarum sororum, ut apropiet, et per predictam comissionem, (...) uoluit expenssas monasterii augmentari.

In the first case, the *visitator* is defined as *amicum* since he wants to demonstrate that he has acted of goodwill. According to Cicero, friendship is a virtue that consists in the fact that two want the same thing, “(in) *omnium diuinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio*”, the *visitator* intends to show himself as a generous person who seeks neither pleasure nor profit.²⁹ However, he also qualifies himself as *iudicem et superiorem*, and that is a contradiction, since Aristotle defines friendship *come l'affetto amoroso ricambiato per l'amico, intendendo per amico il*

²⁹ Miguel SIGUÁN SOLER, *La Psicología del amor en los cistercienses del siglo XII*, Abadía de Poblet, Poblet, 1992, p. 192.

*simile. Non può nascere, infatti, amicizia, per esempio, tra re e suddito,*³⁰ or between a superior and an inferior.

In the second case, the sub-prioress, when says *amicis ipsarum sororum*, uses the concept of useful friendship, which really means: to love others for our own interest. Those friendships born from utility are unstable; they end when the reason that has caused the utility decreases. A friend is considered as a means, and therefore friendship is not disinterested. For its passivity and instability cannot be included as a virtue. Friendship based on utility is not true.³¹

30. Giuliana Musotto, *Letica in Nicola di Ockham: aspetti filosofici ed antropologici*, Università degli Studi di Salerno, (PhD Dissertation) Salerno, 2009, p. 52.

31. Giuliana Musotto, *Letica in Nicola di Ockham...*, p. 53-54.

HEBILLAS DE CINTURÓN DE ÉPOCA MEDIEVAL RECUPERADAS EN LA CIUDAD DE LLEIDA: ESTUDIO DOCUMENTAL, ICONOGRÁFICO Y ARQUEOLÓGICO¹

LLUÏSA AMENÓS
ANA LORIENTE

INTRODUCCIÓN

En el marco del convenio para la investigación arqueológica urbana firmado entre la Universitat de Lleida y el Ayuntamiento de esta ciudad, el SCT-Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Lleida y la Secció d'Arqueologia de la Paeria han llevado a cabo, durante el año 2011, un proyecto de documentación e identificación tipológica de los metales conservados en el almacén arqueológico del Ayuntamiento de Lleida.

Este proyecto ha permitido estudiar exhaustivamente un conjunto de hebillas de cobre de época medieval y, a su vez, demostrar la importancia de las fuentes manuscritas e iconográficas en el proceso de documentación de las colecciones arqueológicas que se conservan en nuestros museos y yacimientos.

La metodología utilizada se ha basado en el tratamiento de cuatro fuentes básicas de información:

- La **contextualización arqueológica**.
- La **consulta de fuentes escritas**, en especial inventarios de bienes y tratados técnicos. En los primeros, se han localizado numerosos registros relativos a correas y hebillas, algunos con descripciones extraordinariamente minuciosas y precisas. Los segundos describen con detalle el amplio recetario técnico y las diversas herramientas propias del oficio.
- La **búsqueda de paralelos iconográficos** representados en las fuentes pictóricas y escultóricas.
- El **estudio de paralelos**, tanto de materiales procedentes de otros contextos arqueológicos, como de los conservados en colecciones museísticas.

---

1. Abreviaturas usadas: AHCB, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; MEC, Museu Episcopal de Vic; MNAC, Museu Nacional d'Art de Catalunya.

El proceso de restauración es fundamental para poder identificar la pieza y realizar su estudio.

El estudio de cualquier material arqueológico, y muy especialmente del metálico, requiere un tratamiento de restauración previo que permita su identificación y facilite la lectura de todos sus componentes. Por este motivo, los metales estudiados se han restaurado o están en proceso en el *SCT-Laboratori d'Arqueologia*, centro coordinado por la restauradora Carme Prats. Las piezas intervenidas se han sometido a un tratamiento de estabilización del metal para impedir que siga degradándose, y a otro de eliminación de las capas de corrosión cuyo objetivo es dejar al descubierto los contornos de los objetos y la superficie decorada de las piezas. Las radiografías realizadas en el *Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya* han sido muy útiles durante el proceso de limpieza de algunas de ellas, ya que los motivos decorativos se distinguían en las placas radiológicas.

Desgraciadamente, la falta de presupuesto nos ha impedido realizar los estudios analíticos complementarios.

1. ANÁLISIS FORMAL Y DECORATIVO

En la ciudad de Lleida, se han recuperado diversas hebillas de cinturón, que responden a una tipología muy común en Europa.

La mayoría de ellas se localizaron en estratos arqueológicos fechables entre la segunda mitad del siglo XII —justo después de la conquista cristiana de la

ciudad— y fines del siglo XIV, excepto dos que se encontraron en un contexto claramente andalusí.

Están formadas por dos elementos: una hebilla y una placa metálica articulada. Están fabricadas en cobre y tienen la superficie exterior dorada obtenida con amalgama de mercurio y oro.

La decoración, hecha con punzón o buril, se sitúa siempre en la parte frontal, tanto de la hebilla como de la placa.

Hebilla

La hebilla presenta un arco ligeramente elíptico que se halla rematado por una característica cabeza cilíndrica, de notables dimensiones, provista de una o más escocias concéntricas en la mitad del cilindro cuya función es acoger y apoyar la aguja o pernio móvil, hecho también de cobre. Sólo una de las hebillas estudiadas tiene la aguja de hierro.

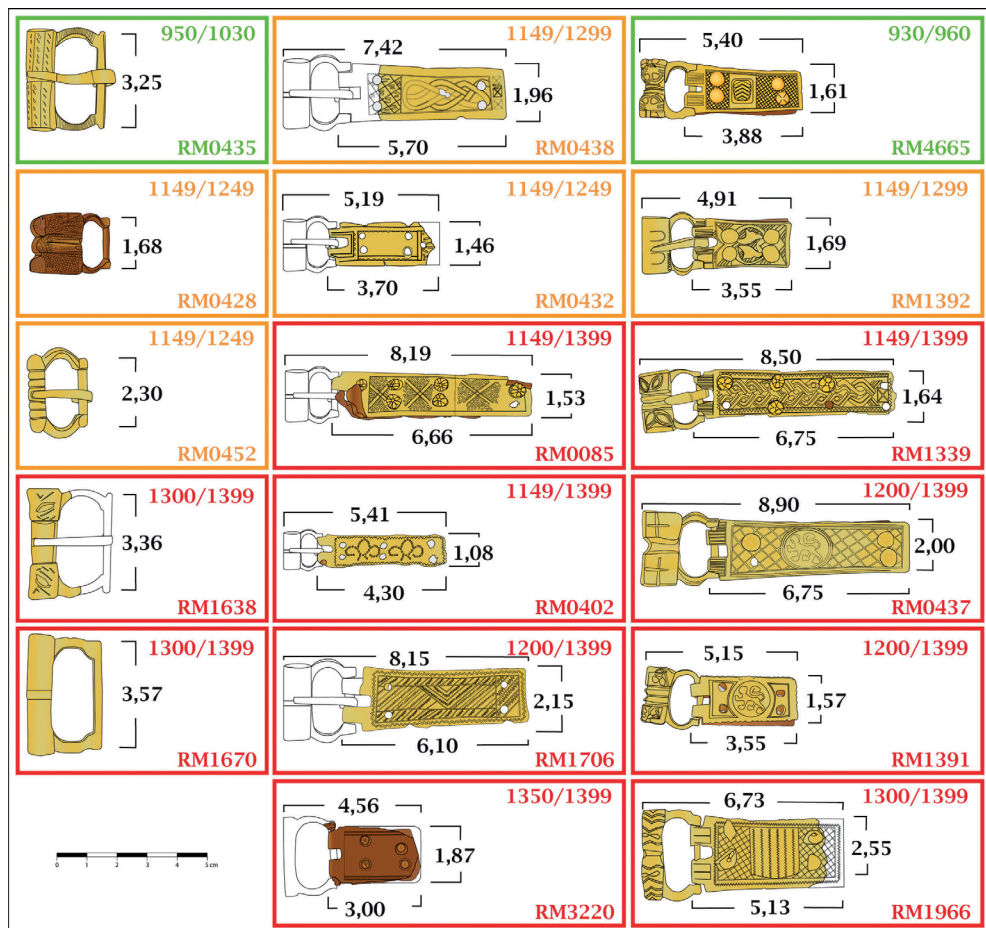
Algunas hebillas contienen un repertorio limitado de motivos decorativos a base de punteados, líneas entrecruzadas, secuencias de cenefas paralelas rellenas de pequeños puntos o muescas, y formas ovales apuntadas. Sólo una de ellas contiene representación zoomorfa: se trata del cabezal de la hebilla con número de inventario RM4665, decorado con dos cabezas de cuadrúpedo afrontadas, tal vez leones. Los motivos decorativos representados en los cabezales están enfrentados y dispuestos en simetría.

Placa

Las placas metálicas están hechas de una sola pieza, tienen forma trapezoidal, cuadrangular o rectangular y una anchura variable, adaptada a la del cinto donde iban remachadas. Presentan unos hombros muy marcados y una escotadura en “U” bien definida para permitir el movimiento de la aguja.

No existe una proporcionalidad entre el largo y el ancho de la placa y sus medidas no permiten una adscripción cronológica.

La mayoría de placas presentan cuatro orificios en cada uno de sus vértices, destinados a pasar el clavo que las fijaba a la correa, pero las más alargadas pueden llegar a tener hasta ocho dispuestos en vertical y por parejas. Algunas de ellas conservan todavía los clavos originales, cuyas puntas se doblan rudamente en el reverso de la placa. Éstos están coronados por pequeñas cabezas esféricas o de forma circular aplanada, aunque a menudo aparecen remachados formando cabezas informes. Los clavos de cabeza circular plana suelen ir decorados con diminutas flores de cuatro o más pétalos.

Cuadro de síntesis de los elementos con forma y decorados.

Las placas desarrollan motivos decorativos en una de las caras. Éstos suelen estar dispuestos en el interior de cartelas enmarcadas por orlas geométricas que resiguen todo el perímetro de la lámina metálica. Los motivos presentes en las placas leridanas son los siguientes:

- Cartela rellena de un fondo reticulado, centrada por un rectángulo que contiene un elemento vegetal o quizás un elemento heráldico (RM4665).
- Secuencia de motivos cuadrangulares, definidos por parejas de líneas entrecruzadas en aspa que, a su vez, dividen el espacio de representación en cuatro superficies triangulares repletas de puntos diminutos (RM0085).
- Cenefas generadas por cintas trenzadas (RM0438) o por doble trenzado alternado con puntos (RM1339).

- Cenefas definidas por líneas rectas y paralelas que, en su interior, contienen líneas zigzigueantes dispuestas en diagonal (RM1706).
- Motivos florales a base de parejas opuestas de tulipanes o flores de lis, enmarcados por un medallón circular y un fondo rayado (RM1392).
- Cartela rellena de fondo reticulado, centrada por un medallón que contiene la figura de un león de perfil (RM0437).
- Cartela sin decoración de fondo, centrada por un medallón circular que contiene la figura de un león de perfil (RM1391).
- Cartelas sin decoración enmarcadas por orlas geométricas (RM0432 y 3853).
- Cartela rellena de un fondo reticulado, centrada por un escudo de formato cuadrangular que contiene cinco barras verticales (RM01966)
- Cenefas generadas por flores de lis dibujadas con punteado (RM0402).

2. DESCRIPCIÓN DE LAS PIEZAS

Hebillas con placa

Inventario: RM4665

- Procedencia: Calle Democràcia, núm 6-8 (Lleida). UE: 4082 (Colmatación)
- Decoración: Combinación de elementos geométricos: líneas incisas que configuran unos acanalados que definen el espacio de la cartela. En toda la superficie de la cartela aparecen líneas incisas formando una retícula romboidal; en el centro de la cartela aparece un espacio en reserva donde se sitúa un motivo decorativo un tanto indefinido, tanto podría corresponder simplemente a elementos vegetales, como significar una decoración heráldica. Lo más característico de la cabeza de la hebilla es la decoración zoomorfa con cabezas de leones.
- La factura de la pieza: su grado de detalle, lo cuidado de su ejecución y la cobertura dorada, hacen de ella una pieza de gran calidad.
- Datación: 930-960

Inventario: RM1339

- Procedencia: La Paeria (Lleida). UE: 70
- Decoración: Combinación de elementos geométricos – líneas incisas, zigzags, círculos -, con temas vegetales: doble trenza en la cartela y hojas u ovas en la hebilla. La trenza podría corresponder al motivo recurrente

medieval, tanto andalusí como feudal del árbol de la vida. Las cabezas de los clavos tienen flores de cuatro pétalos.

- Datación: 1149-1399 (por el tipo de material).

Inventario: RM1392

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 816 (Amortización de un silo).
- Decoración: Combinación de elementos geométricos – líneas incisas, zig-zags, círculos-, con un elemento vegetal: quizás dos esquematizaciones de la flor de lis. La cabeza de la hebilla lleva una decoración muy simple, una línea incisa en zig-zag y dos ovas.
- Datación: 1149-1299.
- Inventario: RM0437.
- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 809 (Colmatación)
- Decoración: combinación de elementos geométricos, líneas incisas que definen acanalados enmarcando la cartela. La superficie de la cartela es reticulada y en el centro cincelan un tema zoomorfo: un león rampante inscrito dentro de un círculo. La cabeza de la hebilla, en simetría, tiene incisas dos cruces y la escotadura donde se apoyaría la aguja está muy marcada.
- Datación: 1200-1399.

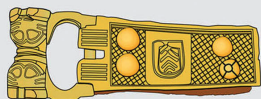
Inventario: RM1391

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: (?).
- Decoración: Combinación de elementos geométricos: líneas incisas con un tema zoomorfo: un león rampante inscrito dentro de un círculo. Los cantos exteriores de la placa son ondulados. En la hebilla la decoración parece de tipo vegetal con la escotadura para la aguja bien marcada.
- Datación: 1200-1399 (por el tipo de material).

Inventario: RM1966

- Procedencia: Plaza Edil Saturnino. Edificio Vialia (Lleida). UE: 4026 (Colmatación).
- Decoración: Combinación de elementos geométricos: líneas incisas, en zig-zag, retícula romboidal al fondo. En el centro de la cartela aparece una especie de escudo relleno por líneas verticales en zig-zag. En la cabeza de la hebilla aparecen elementos únicamente geométricos.
- Datación: 1300-1399.

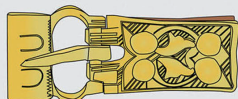
RM4665

RM1339

RM1392

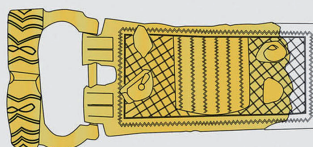
RM0437

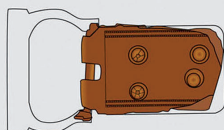
RM1391

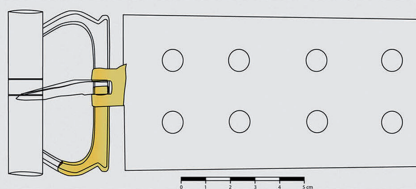
RM1966

RM3853

RM0408 y RM0409

Inventario: RM3853

- Procedencia: Plaza Edil Saturnino. Edificio Vialia (Lleida). UE: 4024 (Colmatación).
- Decoración: A diferencia del resto de las hebillas descritas hasta el momento, la decoración de la placa es muy sencilla: dos líneas incisas in zig-zag que delimitan la cartela. De la cabeza de la hebilla tan sólo se conserva la varilla que permite su movimiento y donde va colocada la aguja.
- También, a diferencia de las otras, no lleva ningún recubrimiento dorado.
- Datación UE: 1350-1399.

Inventario: RM0408

- Se conserva aproximadamente una cuarta parte de la hebilla. Por sus dimensiones estaríamos delante de una hebilla de grandes proporciones, que nada tendría que ver con un cinturón de indumentaria, sino probablemente con una correa.
- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 2997 (Colmatación por encima de una calle de cantos rodados).
- Decoración: Sin decoración, la hemos dibujado con un recubrimiento dorado, aunque la pieza no muestra ninguna señal, dada su semejanza con las hebillas de cinturón que estamos estudiando.
- Datación: Lleida moderna.

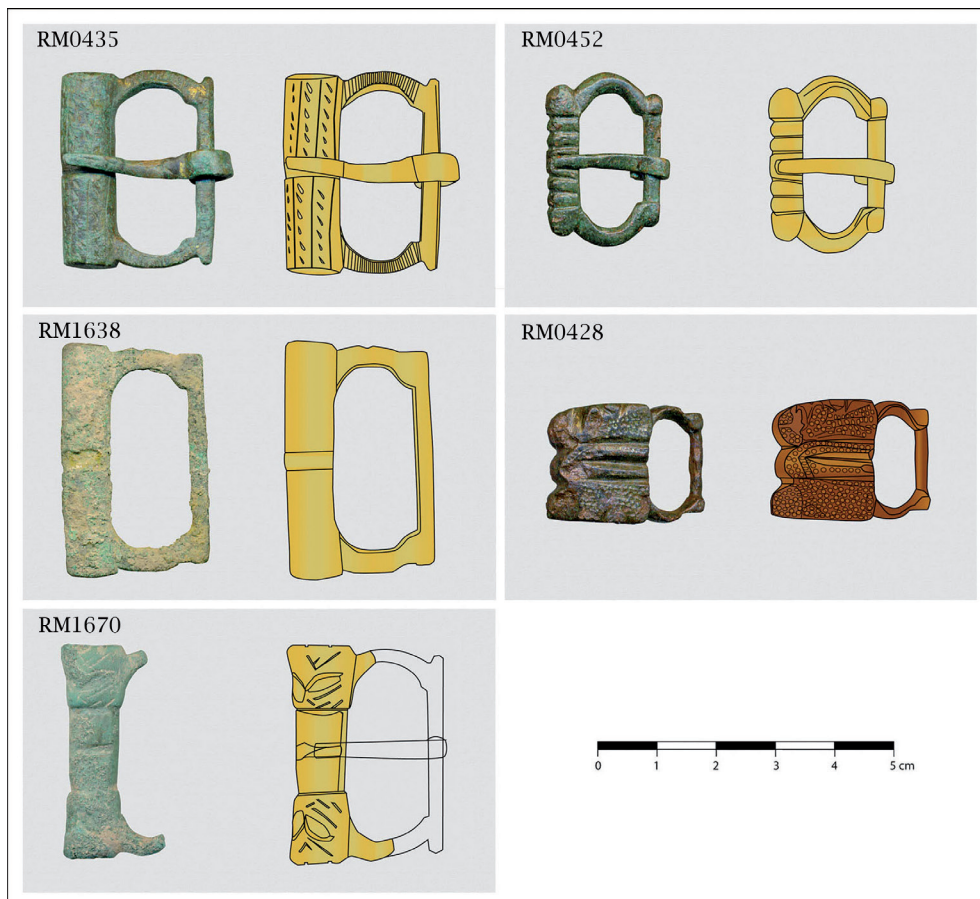
Inventario: RM0409

- Se conserva muy fragmentada. Al igual que la pieza anterior sería una hebilla de grandes proporciones relacionada con una correa.
- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 1047 (Amortización de un silo).
- Decoración: Sin decoración, la hemos dibujado con un recubrimiento dorado, aunque la pieza no muestra ninguna señal, dada su semejanza con las hebillas de cinturón que estamos estudiando.
- Datación UE: 900-950 (Medina Larida. Lleida Emiral).

Hebillas

Inventario: RM0435

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 854 (Amortización de un silo).

Hebillas.

- Decoración: Combinación de elementos geométricos: líneas incisas simples y líneas incisas creando franjas que se rellenan con pequeñas incisiones oblicuas. La capa dorada se aprecia perfectamente.
- Datación: 950-1030 (Medina Larida. Lleida califal).

Inventario: RM0428

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 115 (Estrato cortado por un silo del siglo XIII).
- Decoración: En este caso, no hay ninguna señal de que hubiese pasado por un proceso de dorado. La forma de la hebilla és muy diferente del resto, su cabeza está muy desarrollada y como única decoración resaltar las marcas del punzón. La escotadura donde reposaría la aguja está bien marcada.
- Datación: 1149-1200.

Inventario: RM0452

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 2103 (Amortización de un silo).
- Decoración: Hebilla de forma suavizada, tiene líneas incisas formando pequeños acanalados por sus dos caras, que le dan al borde un aspecto festoneado.
- Datación: 1149-1200.

Inventario: RM1638

- Aunque su cronología es muy distinta, una califal y la otra feudal, su forma es muy similar a la hebilla RM0435, pero no lleva ningún elemento decorativo.
- Procedencia: Cap Pont (Lleida). UE: 1189 (Estrato de nivelación).
- Datación: 1300-1399.

Inventario: RM1670

- Procedencia: Cap Pont (Lleida). UE: 1189 (Estrato de nivelación).
- Decoración: La parte central, donde va la escotadura para la aguja, no lleva ningún elemento decorativo, estos se reservan y en simetría a los extremos: pequeñas incisiones sin poder determinar a que corresponden y dos ovas que tal vez nos indiquen representaciones oculares.
- Datación: 1300-1399.

Placas de cinturón

Inventario: RM0432

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 726 (Colmatación)
- Decoración: És una de las placas más sencillas: combina los elementos geométricos de líneas y pequeños triángulos para enmarcar la cartela y el espacio reservado a la escotadura en "U".
- Datación: 1149-1250.

Inventario: RM0438

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 816 (Amortización de un silo).

- Decoración: La cartela queda definida por un par de líneas incisas, dentro hay reservados dos espacios. El más próximo a la hebilla tiene el motivo de retícula romboidal, en este caso acompañada por pequeñas “lágrimas”; el segundo espacio está decorado con un doble cordón de la eternidad.
- Resalta por ser un motivo novedoso, os tres cuadrados divididos interiormente en quatro triángulos que aparecen en el extremo de la placa.
- Datación: 1149-1299.

Inventario: RM0085

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 3139 – (Pavimento).
- Decoración: Motivos geométricos: tres grupos de líneas dispuestas en aspa y punteados en su entorno. Los remaches son de cabeza circular y plana y coronan con una flor de cinco pétalos.
- Datación: 1149-1399 (por el tipo de material, la placa apareció en niveles modernos.

Inventario: RM0402

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 733 - Pavimento
- Decoración: Motivos geométricos: orla en zig-zag y vegetales en el espacio en reserva, probablemente es una esquematización de la flor de lis.
- Datación: 1149-1399.

Inventario: RM1706

- Procedencia: Calle Bafart, núm. 6-8 (Lleida). UE: 2228 (Pavimento).
- Decoración: En esta placa aparece una doble línea entorno al espacio reservado a la cartela o lugar donde se disponen los motivos decorativos más o menos complejos. La línea más externa es una doble línea incisa en zig-zag, la más interior es la que define en sí, al igual que en el resto de piezas estudiadas, el espacio decorado. Éste, está dividido en dos áreas, ambas dos con alternancia de líneas simples i líneas en zig-zag.
- Datación: 1200-1399.

Las últimas placas estudiadas corresponden a la parte posterior, la que quedaría en contacto con el cuerpo, en ellas, no hay ningún tipo de decoración ni presencia de dorado, pero su análisis nos ha aportado más datos respecto a las dimensiones de las hebillas con placa.

RM0085

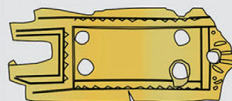
RM1706

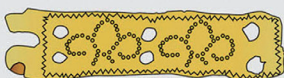
RM0438

RM0432

RM0402

Inventario: RM0416

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 2537 (Amortización de un silo).
- Datación: 950-1030 (Medina Larida. Lleida Califal).

Inventario: RM0446

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 734 (Amortización de una cloaca doméstica).
- Datación UE: 1090-1149 (Medina Larida. Taifa).

Inventario: RM0466

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 3179 (Preparación para el pavimento de cantos rodados de una calle de época moderna).
- Datación: Lleida Moderna (datado por estratigrafía, en el estrato se aprecian intrusiones andalusíes).

Inventario: RM0467

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 1078 (Colmatación sobre un pavimento).
- Datación: 1250-1399.

Inventario: RM3899

- Procedencia: Plaza Edil Saturnino. Edificio Vialia (Lleida). UE: 4122 (Colmatación).
- Datación: 1250-1350.

Inventario: RM3892

- Procedencia: Plaza Edil Saturnino. Edificio Vialia (Lleida). UE: 4082 (Colmatación).
- Datación: 1250-1399.

Inventario: RM3825

- Procedencia: Plaza Edil Saturnino. Edificio Vialia (Lleida). UE: 2063 (Colmatación).
- Datación: 1400-1450.

Inventario: RM0414

- Procedencia: L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). UE: 1 (Estrato general).
- Datación: Incierta.

3. PARALELOS TIPOLÓGICOS Y CRONOLÓGICOS

Hasta el momento, no hemos podido localizar en las artes plásticas un paralelo exacto de este tipo de hebilla, pero sí lo hemos encontrado de otra tipología similar de la que se conocen ejemplares conservados. Se trata de un tipo de broche articulado que consta de placa cuadrangular y hebilla con arco en forma de “D”. Lo encontramos representado en la correa que lleva un caballero que aparece en el folio 8r del *Libro de los Juegos* o *Libro del Ajedrez, dados y tablas*, mandado escribir por Alfonso X entre los años 1251 y 1283. Esta tipología tiene sus orígenes en la orfebrería visigoda y se mantuvo vigente durante toda la Alta Edad Media, especialmente en Castilla.

Por lo que se desprende de ésta y otras fuentes iconográficas, las correas con placa metálica debieron ser habituales hasta el siglo XIII o inicios del XIV, pero fueron desapareciendo a partir de la segunda mitad del siglo XIV. De todas las representaciones localizadas en las artes plásticas, sólo el caballero del *Libro de los Juegos*, la Virgen de la Anunciata procedente de la Seu Vella de Lleida y la santa conservada en el Museu Nacional d’Art de Catalunya llevan correas provistas de hebilla y placa (ver el apartado dedicado al estudio histórico).

En el territorio correspondiente a la antigua corona catalanoaragonesa, se han localizado bastantes broches morfológicamente similares a los leridanos, fechados entre los siglos XII e inicios del XIV.

Ciñéndonos a los publicados, citaremos los recuperados en Barcelona,² en el barrio judío de Puigcerdà (Cerdanya),³ en el poblado medieval de L’Esquerda (Roda de Ter),⁴ en el poblado de Santa Creu de Llagunes (Pallars Sobirà),⁵ en el *mas Vilosiu* (Cercs),⁶ en el poblado medieval de la Codina (Pinell, Solsonès),⁷

2. Julia BELTRÁN DE HEREDIA, Lidia FONT, “Un conjunt de sivelles de coure amb aplicació d’or de producció local”, *Quarbis*, 7 (Barcelona, 2011), p. 188-191, annex 2, figuras 1, 3.

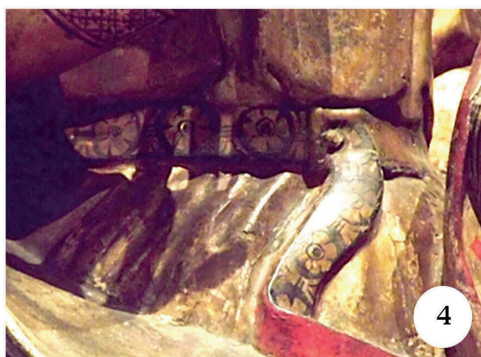
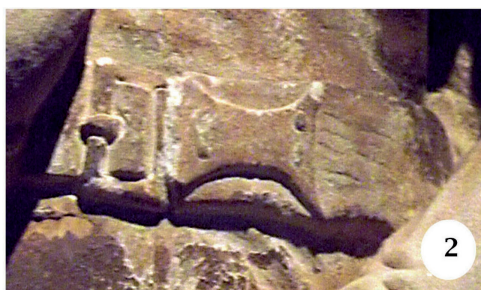
3. Oriol MERCADAL, *Coneguem... els jueus i els franciscans a Puigcerdà: segles XIII-XVI*, Ajuntament de Puigcerdà, Consell Comarcal de la Cerdanya, Puigcerdà, 1994, p. 40, p. 24.

4. Imma OLLICH, ¡*Desperta Ferro! Vida quotidiana, treball, comerç i guerra a l’Esquerda. Catàleg dels metalls del Museu Arqueològic de l’Esquerda*, Museu Arqueològic de l’Esquerda, Roda de Ter, 2006, p. 132—136, 188. Las hebillas encontradas en el yacimiento de La Esquerda fueron publicadas anteriormente en Jordi BOLÓS, “Sivelles medievals de Catalunya i altres peces d’orfebreria relacionades amb la indumentària”, *106è Congrés Nacional des Sociétés Savantes*, Université de Perpignan, Perpignan, 1981, p. 55-63, 143-148, lám. 16. Imma OLLICH, “Hebillas medievales procedentes de Roda de Ter”, *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Istituto di Storia Medievale, Università di Palermo, Palermo, 1976.

5. Jordi ROIG BUXÓ, “Els materials de ferro i de bronze del vilatge medieval de Santa Creu de Llagunes (Soriguera, Pallars Sobirà)”, *2ª Congrés d’Arqueologia Medieval i Moderna*, 2 vols. Associació Catalana per a La Recerca en Arqueologia Medieval, Sant Cugat del Vallès, 2002, vol. 2, p. 840, fig. 2.24, p. 623, 627, fig. 6b, núm. 16.

6. Jordi BOLÓS, “Sivelles medievals de Catalunya...”, p. 173-174, núm. 105, lám. 27.

7. Ramon CARDONA, “Les excavacions arqueològiques en el jaciment iberorromà i medieval de La Codina (Pinell, Solsonès). Campanyes de 1996 i 1997”, *Oppidum*, 1 (Solsona, 2001), p. 90, 108.

Paralelos tipológicos y cronológicos

1. Libro de los juegos. Alfonso X. 1251-1283.
2. Virgen del grupo de L'Anunciata. Seu Vella de Lleida. Primer cuarto del siglo XIII.
3. Virgen de una Anunciación. Primer tercio del siglo XIV.
4. Santa. c. 1300.

en el castillo de Siurana (Priorat),⁸ en el de Torregrossa (Xixona)⁹ o en el de Montségur (Ariège).¹⁰ La encontrada en Rougiers (Var) pertenece a un contexto cultural muy próximo.¹¹

8. Juan PADRÓS, "Excavaciones arqueológicas en el Castillo de Ciurana", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, cuadernos 1-3 (Madrid, 1956), p. 213.

9. Rafael AZUAR RUIZ, "Castillo de Torre Grossa (Jijona)", *Catálogo de los fondos del Museo Arqueológico*, Diputación Provincial, Alicante, 1985, vol. 1, p. 101, num. 203, 102, lám. 50, núm. inv. 7080.

10. Bernard JOLIBERT, *Archéologie et vie quotidienne aux XII et XIV siècles en Midi-Pyrénées*, Musée des Agustins, Toulouse, 1990.

11. Gabrielle DÉMIANS, *Les fouilles de Rougiers (Var); Contribution à l'archéologie de l'habitat rural médiéval en pays méditerranéen*, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1980, p. 495, fig. 466.1-2.

Este tipo de broches fue común también en la península ibérica y en Europa durante buena parte del Medievo. En el territorio peninsular, destacan los localizados en el castillo de Valencia de Don Juan (León)¹² o en el de Curiel (Asturias)¹³ y, en Europa, los recuperados en Inglaterra.¹⁴

El motivo decorativo que aparece más veces representado en las placas articuladas es el león de perfil, ya sea solo o enmarcado por un medallón circular. La presencia del león, símbolo de nobleza y poder, contribuye a reforzar la idea de prestigio asociada al cinturón. Los leones de la Esquerda y Puigcerdà son los que más similitudes presentan con el de Lleida. El motivo representado en la placa con número de inventario 85 tiene un paralelo muy próximo en una pieza conservada en el Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona.¹⁵

Los modelos ornamentales presentes en los broches metálicos gozaron de una amplia difusión durante la Edad Media y tienen paralelos en las artes plásticas contemporáneas. El frontal de altar de Sant Martí, procedente del Rossellón y conservado en la Walters Art Gallery de Baltimore, está enmarcado por una orla decorativa compuesta por secuencias de leones rampantes inscritos en círculos, muy similares a los representados en las placas metálicas. El mismo motivo aparece en el grupo de frontales de altar procedentes de los valles pirenaicos de Lleida y Huesca, fechados todos ellos en pleno siglo XIII, como el de Baltimore.¹⁶

142

En este grupo de piezas, la orla está labrada en estuco revestido con láminas metálicas colradas, una técnica muy utilizada en la época para imitar los frontales de orfebrería. No sabemos si existe alguna relación entre los artesanos que realizaron las láminas metálicas para las tablas y los que obraron las de las correas, pero resulta evidente que emplearon los mismos recursos técnicos y bebieron de los mismos modelos iconográficos.

La decoración geométrica presente en las hebillas leridanas también gozó de amplia difusión durante la Alta Edad Media, tanto en el mundo cristiano como en el andalusí, y sus orígenes son bastante más antiguos. El motivo decorativo desarrollado en la placa con número de inventario RM0437 es similar al tema número 20 del repertorio de ornamentación románica estudiado por Eduard Car-

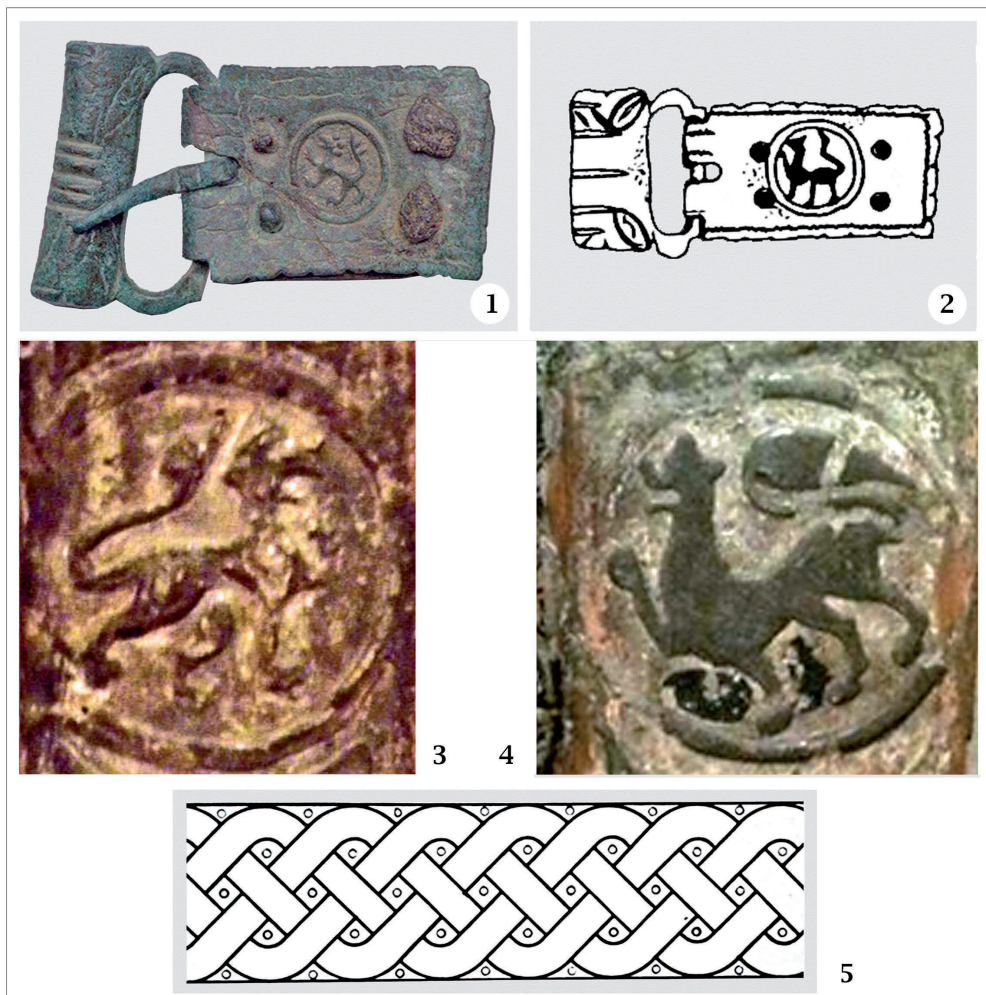
12. María GONZÁLEZ CASTAÑÓN, "Los usos del metal en la Edad Media. Análisis de su proyección en la vida cotidiana" (tesis doctoral), Universidad de León, León, 2011, p. 380.

13. Patricia SUÁREZ MANJÓN, "Los materiales de aleación de cobre", *Peñaferruz (Gijón). El castillo de Curiel y su territorio*, José Avelino GUTIÉRREZ GONZÁLEZ (ed.), VTP Editorial, Gijón, 2003, p. 246, fig. 5.

14. John Bryan WARD PERKINS, *Medieval catalogue*, London Museum Catalogues, núm. 7, The London Museum, Londres, 1940, pl. 75.1, 4-6; Geoff EGAN, Frances PRITCHARD, *Dress Accessories. 1150-1450*, Seven Hills Book, London, 1996.

15. Beltrán DE HEREDIA, "Un conjunt de sivelles...", annex 2, figura 3.

16. Se trata de los frontales procedentes de Esterrí de Cardós (MNAC 15889), Mosoll (MNAC 15788), Chía (MNAC 3902), Cardet (MNAC 3903) y Santa Cecilia de Bolvir (MNAC 15910).

Paralelos del león rampante y del motivo geométrico.

1. Museu d'Història. Barcelona.
2. L'Esquerda. Roda de Ter.
3. y 4. Medallones con cuadrúpedos del frontal del Mossol. Siglo XIII.
5. Oria geométrica. Dibujo del repertorio ornamental de E. Carbonell.

bonell.¹⁷ Lo encontramos, por ejemplo, en las orlas que enmarcan los frontales de altar de Mossoll, Santa Margarida de Sescorts, Serasola y uno de los laterales de Lluçà. El motivo desarrollado en la placa con núm. inv. RM0085 corresponde al tema núm. 32 del inventario de Carbonell. Las formas ovales apuntadas también están presentes en el repertorio ornamental cristiano, aunque las de nuestras

17. Eduard CARBONELL ESTELLER, *L'ornamentació en la pintura romànica catalana*, Artstudi Edicions, Barcelona, 1981, p. 48, 112-117.

hebillas se asemejan más a las características representaciones oculares de la cerámica andalusí.¹⁸ Motivos ovales iguales a éstos se encuentran en los cabezales de las hebillas localizadas en L'Esquerda.¹⁹ El broche con número de inventario RM4665 se encontró en un estrato fechable entre los años 930 y 960, en pleno dominio musulmán de Lleida. Aunque su morfología es igual al resto de piezas, se diferencia de ellas por la decoración zoomorfa del cabezal. No obstante, este elemento ornamental no es exclusivo del mundo islámico, ya que los motivos a base de cabezas afrontadas y garras de animal son muy habituales también en la orfebrería y en las artes decorativas cristianas.

A raíz del elevado número de hebillas de este tipo localizadas en el ámbito territorial correspondiente a la antigua corona catalanoargonesa, creemos que podría tratarse de piezas fabricadas por talleres locales en base a unas tipologías y unos modelos decorativos muy comunes en toda Europa.

Hasta ahora no hemos encontrado indicios que nos permitan atribuir estas piezas a un taller concreto. Tampoco podemos relacionarlas exclusivamente con un contexto cultural cristiano, ya que su presencia en estratos arqueológicos andalusíes obliga, por una parte, a avanzar su cronología a mediados del siglo X y, por otra, a plantearse la hipótesis de una posible producción árabe imitada más tarde por la Europa cristiana. Debemos recordar que este tipo de piezas también se encuentra en contextos andalusíes: en el castillo de Puente (Lorca, Murcia) se recuperaron una hebilla y una placa de cinturón de bronce dorado fechados en la primera mitad del siglo XIII (Museo Arqueológico Provincial de Lorca, núm. RM2404). La placa es de forma rectangular y está decorada con incisiones que dibujan motivos geométricos y vegetales, y un epígrafe en árabe.²⁰

4. TÉCNICAS DE FABRICACIÓN DE LOS ELEMENTOS METÁLICOS: LA APORTACIÓN DE LAS FUENTES ESCRITAS

Las fuentes escritas medievales nos aportan muchísima información sobre las técnicas constructivas y decorativas de los objetos metálicos.²¹ No obstante,

---

18. Este motivo aparece frecuentemente en la cerámica andalusí recuperada en la ciudad de Lleida, ya sea solo, conformando registros radiales o desarrollando una cenefa. Ana LORIENTE PÉREZ, *L'horitzó andalusí de l'antic portal de Magdalena*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1990, p. 70, 76, 80, 86.

19. Imma OLLICH, ¡*Desperta Ferro! Vida quotidiana, treball...*, p. 132, núm. 48.

20. Andrés MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Juana PONCE GARCÍA, "7. Hebilla de cinturón", *El otro lado. Asentamientos rurales andalusíes en la frontera oriental nazarí*, Museo Arqueológico Municipal, Lorca, 2009, p. 64-65.

21. Para conocer en profundidad las fuentes literarias medievales y, más concretamente, los recetarios aplicados a la técnica del dorado; Eva LÓPEZ, "Estudio de los materiales y procedimientos del dorado a través de las fuentes literarias antiguas: aplicación en las decoraciones de pinturas castellanas sobre tabla", Universidad Complutense de Madrid (tesis doctoral), Madrid, 2007, p. 86-90; Joaquín BARRIO MARTÍN, Jorge CHAMÓN FERNÁNDEZ, (eds.) "Fuentes

por razones óbvias, deberemos centrar nuestra atención en las descripciones de los procesos técnicos implicados en la construcción y decoración de las hebillas y placas metálicas recuperadas en Lleida.

Estos procesos son:

- 1.- Fundición de la hebilla.
- 2.- Afilado y doblado de la aguja.
- 3.- Recortado, cincelado, punzonado, repujado y/o estampado de placa articulada.
- 4.- Dorado de ambos elementos.
- 5.- Bruñido o pulido de las superficies doradas.

Las hebillas de cobre se han fabricado durante siglos mediante técnicas de fundición del metal y posterior conformado en moldes de piedra o de cerámica.²² Teófilo, en su tratado *De Diversis Artibus*, escrito en el primer cuarto de siglo XII, describió la técnica de fundición a la cera perdida para elaborar piezas de cálices e incensarios.²³ A finales del siglo XIV, Cennino Cennini volvió a describir el proceso aplicado a la escultura monumental y a la elaboración de pequeñas figurillas de plomo.²⁴

Los orfebres barceloneses de mediados del siglo XV fundían las piezas metálicas con moldes de piedra, cerámica, hierro, plomo o latón.²⁵ En Cataluña se conservan algunos moldes de orfebre de época medieval labrados en piedra,²⁶ pero ninguno de ellos estaba destinado a fundir hebillas. No obstante, en el poblado ibérico de *Les Maleses*, fechado entre los siglos III-II aC, se recuperó un molde de piedra empleado específicamente para este uso.²⁷ Los artesanos medievales debieron utilizar sin duda moldes muy similares a éste.

históricas sobre la tecnología del dorado en época medieval”, *Proyecto Dorados. Tecnología, conservación y restauración de los metales dorados medievales*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 2011, p. 15-28.

22. Sobre el proceso de fundición y trabajo en frío de los metales de base cobre en época medieval, ver también Imma OLLICH, ¡*Desperta Ferro! Vida quotidiana, treball...*, p. 39-41.

23. THEOPHILUS; *Schedula Diversarum Artium*, Libro 3, cap. 29 y 60.

24. Cennino CENNINI, *El Libro del Arte*, Akal, Madrid, 1988, cap. 184-187, p. 228-233.

25. Sobre las técnicas de fundición usadas por los orfebres barceloneses; Isabel DE LA FUENTE, “La producció d’un argenter barceloní a través del seu llibre de comptabilitat: Miquel Bofill (1450-1460)”, *D’Art*, 23 (Barcelona, 1997), p. 209-210.

26. El molde más sobresaliente de entre los conservados en Cataluña es el procedente de la ciudad de Tortosa, de factura andalusí. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, “Relíquias Mahometanas”, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 4 (Madrid, 1900), p. 705-714; Manuel ACIÉN ALMANSA, *El Islam y Cataluña*, Institut Europeu de la Mediterrània, Museu d’Història de Catalunya, Lunwerg Editores, Barcelona, 1998, p. 136.

27. Joana BAQUER, Anna MADUEÑO, “Estudi dels objectes de metall del poblat de Les Maleses de Montcada i Reixac”, *Monte Catano*, 6 (Montcada i Reixac, 2003), p. 43, fig. 16.

Las placas articuladas que acompañan a las hebillas se obtenían recortando una lámina de metal con tijeras.²⁸ En el inventario de bienes del orfebre barcelonés Simó Martorell, se citan unas tijeras empleadas precisamente para esta función.²⁹ Una vez perfilada la placa, se trabajaba en frío mediante técnicas de burilado, cincelado, punzonado, repujado o estampado, caldeando el metal si era preciso. Teófilo hace una detallada descripción de todas esas técnicas: las finas líneas incisas se obtenían martilleando el buril o el cincel;³⁰ los delicados dibujos de flores o animales surgían de golpear el punzón con un martillo de pequeñas dimensiones, al igual que los fondos punteados. El repujado se conseguía batiendo una lámina metálica por el dorso con diversas herramientas. Teófilo también describe la técnica de estampación con matriz, que permitía grabar repetidas veces un mismo motivo decorativo sobre una lámina metálica, ya que la matriz contenía el negativo en relieve del dibujo a estampar.

Acabados los trabajos de decoración en frío, la hebilla, la aguja y las planchas metálicas se doraban sólo por la cara visible. Los tratados medievales cristianos y árabes describen diversas técnicas de dorado sobre metales conocidas desde antiguo.³¹ De todas ellas, la más utilizada y recomendada por los tratadistas es el dorado al fuego con amalgama de mercurio. Teófilo dedicó bastantes capítulos a la técnica del dorado sobre metales preciosos y aleaciones de cobre, describiendo también las formas de moler el pan de oro y de realizar el bruñido final de la pieza.³² Bienvenuto Cellini, en su *Tratado de Orfebrería* (1565-1571) describe el dorado al fuego con amalgama de mercurio en términos muy parecidos a sus predecesores.³³ siguiendo su relato, se funde mercurio y oro en un crisol, removiendo en un cuenco de madera o tierra y enfriando la amalgama obtenida en una vasija con agua fresca. Seguidamente, se extiende la pasta de oro fundida sobre la superficie metálica mediante la ayuda de un avivador, una pequeña barra de cobre con mango de madera. Finalmente, se calienta la pieza dorada para que se evapore el mercurio.

28. El uso de tijeras para recortar plancha metálica aparece documentado en los manuscritos medievales, especialmente en los del siglo xv. Llúisa AMENÓS, "Glossari terminològic i iconogràfic sobre l'ofici de ferrer i les seves activitats productives (s. XIV-XV)", *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 28 (Tarragona, 2006), p. 258.

29. "... unes tesores de tayar fulla... ". Núria DE DALMASES, *Orfebreria Catalana Medieval: Barcelona 1300-1500 (aproximació al seu estudi)*, 2 vols. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1992, vol. 2, p. 241, doc. 144.

30. THEOPHILUS, *Schedula...*, Libro 3, cap. 71, 72, 73, 74.

31. Existe un abundante *corpus* bibliográfico en relación a las técnicas de dorado en la Edad Media. Las publicaciones de referencia en España son: Joaquín BARRIO MARTÍN, Jorge CHAMÓN FERNÁNDEZ, (eds.), *Proyecto Dorados...*, p. 16-28; LÓPEZ, "Estudio de los materiales...", p. 311-316.

32. THEOPHILUS; *Schedula...*, Libro 3, cap. 34-39 y 67.

33. Eva LÓPEZ, "Estudio de los materiales...", p. 314-315.

Los estudios analíticos realizados sobre diversas piezas medievales de metal dorado han confirmado el proceso descrito en los tratados técnicos antiguos.³⁴

Los artesanos catalanes conocían bien la técnica del dorado al mercurio y la practicaban con las mismas herramientas que describe Cellini, es decir, con gavetas, paellas, fogones, cojinetes y piedras de bruñir. El orfebre barcelonés, Simó Martorell, tenía en su taller diversas *gaveta de daurar ab avivador*, una *çaça de coure de daurar*³⁵ y una *çaçola de fust de daura ab una naquera e ab un avivador e ab sedes*.³⁶ Entre los bienes del espadero (*espaser*) barcelonés, Joan Martí, se documentan un fogón de hierro para dorar, un cuaderno de papel con panes de oro en su interior y una tabla con un cojín para rallar oro.³⁷ Los panes de oro fabricados por los batihojas (*batifullers*) se comercializaban en librillos de pergamino³⁸ y se cortaban, con un filo plano, sobre el cojín o cojinete, una estructura constituída por una tabla forrada de cuero y rellena de borra. Cennino Cennini la describe en su *Libro del Arte*.³⁹ Los orfebres guardaban el mercurio necesario para el dorado al fuego en unos recipientes cerámicos en forma de hucha, denominados *lladriolas*.⁴⁰ En los manuscritos catalanes son frecuentes las referencias a *lladriolas* y *vidriolas* para guardar mercurio. Ambas palabras son sinónimos de *guardiola*, que significa hucha. Joan Coromines recoge diversas citas relativas a las *ladriolas* y *ladrioles de argent viu* procedentes de manuscritos fechados en el año 1373.⁴¹ En el inventario del orfebre Pere Navarro, realizado en el año 1548, aparecen citadas *duas lladriolas per tenir argent viu*⁴² y en otro documento fechado en 1529 se cita *una vadriola ab quatre onzes de argent viu*.⁴³

34. Joaquín BARRIO MARTÍN, Jorge CHAMÓN FERNÁNDEZ, (eds.), *Proyecto Dorados...*, p. 29-108.

35. Nuria DE DALMASES, *Orfèbreria...*, vol. 2, p. 246. La *çaça* es una paella. Manuel DIEÇ, *Llibre dels cavalls*, Biblioteca Comunal de Palermo, f. 51 vº. Publicado en: Germà COLÓN, *Vocabulari de la Llengua Catalana Medieval de Lluís Farauo de Saint-Germain*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, <<http://www.iec.cat/farauo>>.

36. Núria DE DALMASES, *Orfèbreria...*, vol. 2, p. 246, doc. núm. 146.

37. *Item un fogo de ferre abte a deurar (...). Item un cohern de paper en lo qual lo dit deffunt tenia los panys d'or dins lo qual havia un [tachado] mig pany d'or. Item un coxi ab una post abte a rallar or.* AHCB. Arxiu Notarial I-8, *Inventari dels béns de Joan Martí, espaser de Barcelona (1447)*, fol 2r.

38. Eva LÓPEZ, "Estudio de los materiales..." p. 216.

39. "Consigue entonces un cojín del tamaño de un ladrillo o un adobe, clavando sobre una tabla plana una pieza de cuero de buena calidad, muy limpio y sin rastro de grasa. Clávala toda alrededor de la tabla y llena el espacio entre la madera y el cuero con borra. Luego coloca sobre este cojinete un pan de oro bien extendido y con un filo plano córtalo en pedazos (...)." CENNINI, *El Libro del Arte...*, p. 170; Eva LÓPEZ, "Estudio de los materiales..." p. 278.

40. "guardiola", *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Antoni Maria ALCOVER, Francesc de BORJA MOLL, 10 vols. Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1950-1962, vol. 6, p. 444.

41. Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Curial Edicions Catalanes, Caixa de Pensions, Barcelona, 1980-1991, vol. 5, p. 23.

42. Miquel MIRAMBELL ABANCÓ, "El taller d'un argenter vigatà cinentista: inventari dels béns de Pere Navarro (+ 1548)", *Ausa*, 144 (Vic, 2000), p. 28.

43. Véase el vocablo "guardiola", *Diccionari Català-Valencià-Balear...*, vol. 6, p. 444.

Una vez dorada, la pieza metálica se pulía o bruñía. El orfebre Simó Martorell tenía en su taller una caja con 18 bruñidores y otra con piedras de bruñir, algunas de ellas con mango.⁴⁴ Teófilo recomienda pulir la superficie dorada con blanco de España o tiza blanca,⁴⁵ material al que tal vez se refiera el inventario de bienes del espadero barcelonés, Joan Martí.⁴⁶

Los apliques metálicos de las correas debían llevarse periódicamente al orfebre para que los sobredorase de nuevo, ya que el uso continuado los desgastaba.⁴⁷ La gran demanda de este tipo de reparaciones propició el intrusismo profesional de artesanos del metal procedentes de otras especialidades, como los freneros (*freners*) y espueleros (*esperoners*), tal como habían hecho años antes con la fundición de pequeños elementos metálicos. Con el fin de evitar fraudes, el 2 de octubre de 1433, los *Consellers* de la Ciudad de Barcelona promulgaron una ordenanza —ratificada el 17 de noviembre del mismo año— dirigida a los orfebres, freneros y espueleros por la que fijaban las materias que debían emplear para dorar plata y cualquier otro metal. En esta normativa se citan, entre otros objetos, los apliques metálicos de las correas.⁴⁸ Las ordenanzas establecían que los únicos materiales permitidos para el dorado de metales eran el oro y el mercurio y prohibían explícitamente el uso de azufre, excepto en metales que no exigían la marca de obrador.⁴⁹ También prohibían dorar con panes de oro y, en su lugar, ordenaban hacerlo con oro molido con mercurio (“*argent viu*”), u oro rallado.⁵⁰ La ordenanza hace una breve mención al dorado sobre cobre.⁵¹ La normativa municipal intentaba poner fin al uso de tintes

44. *Item quatre pedres de bronir ab lurs mànecs. “Item una capça ab XVIII bronidors”*. Núria DE DALMASES, *Orfebrieria...*, vol. 2, p. 242 y 243, doc. núm. 144.

45. *TEOPHILUS, Schedula...*, Libro 3, cap. 79. Eva LÓPEZ, “Estudio de los materiales...”, p. 171.

46. *Item una capsa de riscle large dins la qual havia una pedre blanche de brunyir polms deurats*. AHCB, Arxiu Notarial I-8, *Inventari dels béns de Joan Martí...*, fol 2r.

47. El 1 de septiembre de 1459, la viuda del orfebre barcelonés, Miquel Bofill, devolvió una hebilla y tres *platoms* de plata que el fabricante de paños, Jaume Serra, había dejado a su difunto esposo para que los dorase. Isabel DE LA FUENTE, “La producció d’un argenter...”, p. 214.

48. *Correges e les frivelles, caps e platons de aquelles paternostres, collars e collarets, manilles e altra qualsevol specia o forma de argent, frens, xapes e sperons, vullés de argent o altra qualsevol metall e materia quis acustum os puxe daurar*. Núria DE DALMASES, *Orfebrieria...*, vol. 2, p. 188, doc. núm. 6; Miguel GONZALEZ, *Contribució a la historia dels antics gremis dels arts y oficis de la ciutat de Barcelona*, 2 vols. Estampa d’Henric i Companyia, Barcelona, 1915-1918, vol. 1, p. 357-359.

49. (...) *qualsevol frener e speroner e altre qualsevol persona que acostumàs o hagués offici de deurar, d’elli avant baguessen a deurar bé e leyalment e colrar la deuradura que s’esscu en ffrens, xapes, esparons, vullés de argent o altre qualsevol metall o materia qui s’acostum o’s puxe daurar solament ab color vermella qui’s fa de caparàs cremat e salmumach e salgema, axí que d’aquí avant no gossaren colrar ab sofre en correria ne ab alguns bulliments de aygues, fums, perfums ne ab altre qualsevol specia que fahés o pogués deurar (...)*. Núria DE DALMASES, *Orfebrieria...*, vol. 2, p. 189, doc. núm. 7.

50. *Item, ordonaren los dits Consellers e probomens que daci auant algun argenter o altra qualsevol persona no gos deurar qualsevol planxa de argent per fer fulletes ne en altra manera ab panys dor sino ab or molt ab argent viu o ab or partit (...)*. Núria DE DALMASES, *Orfebrieria...*, vol. 2, p. 188, doc. núm. 6.

51. (...) *com la lur dauradura se fa sobre coure, lo qual coure reeb en si més or e ha ésser pus leyalment deurat, que argent e altre qualsevol metall (...)*. Núria DE DALMASES, *Orfebrieria...*, vol. 2, p. 189, doc. núm. 7.

de oro falso y de corladuras hechas con mezclas de azufre, bien documentados en los recetarios medievales.⁵²

En el transcurso de unas excavaciones efectuadas en la ciudad de Barcelona se localizó el taller de un artesano del metal y se recuperaron diversos crisoles, un fogón y unos supuestos alambiques de cerámica. Erróneamente, los arqueólogos relacionaron estos materiales con la técnica del dorado al fuego con amalgama de mercurio.⁵³ Las conclusiones del informe analítico de los alambiques, encargado al equipo de arqueometría de la Universitat de Barcelona, deja claro que no existen evidencias que puedan relacionar estos materiales con la técnica del dorado al fuego sobre metales.⁵⁴ Además, en época preindustrial, los alambiques y las técnicas de destilación se utilizaban para obtener una amplia gama de productos.⁵⁵ Recordemos que las ordenanzas barcelonesas de 1433 prohibían realizar corladuras con *bulliments de aygues y perfums*, términos que remiten a productos obtenidos mediante técnicas de destilación. Le Begué recoge en su tratado *Experimenta de Coloribus*, escrito a finales del siglo xv, la receta de un tinte amarillo para dorar que se obtenía por destilación en un alambique.⁵⁶ El orfebre barcelonés Simó Martorell tenía en su taller unos alambiques de plomo pequeños, aunque su inventario no especifica el uso.⁵⁷

Una vez doradas, las placas metálicas se remachaban con clavos al *parxe*,⁵⁸ operación que se realizaba encima del *suatge*, un soporte metálico utilizado específicamente para ello.⁵⁹ La hebilla quedaba fijada a la placa mediante una charnela obtenida por dobladillo de la propia lámina metálica.

5. CORREAS, HEBILLAS Y APLIQUES METÁLICOS: ESTUDIO HISTÓRICO

Los inventarios *post mortem* conservados en los archivos catalanes registran una gran cantidad de objetos que se abrochaban o cerraban mediante correas de cuero sujetas con hebillas. Veamos algunos de ellos:

52. Eva LÓPEZ, “Estudio de los materiales...”, p. 195, 196, 252-254, 277. El alquimista andalusí del siglo xv, *Ibn Jaldún*, también hace referencia a los tintes y corladuras aplicados a los metales de base cobre para hacerlos pasar por metales preciosos; Joaquín BARRIO MARTÍN, Jorge CHAMÓN FERNÁNDEZ, (eds.), *Projecto Dorados...*, p. 22.

53. Josefa HUERTAS, Mikel SOBERÓN, Antonio FERNÁNDEZ, “Urbanisme i artesanat al quarter de Sant Pere de la Barcelona Medieval”, *Quarbis*, 7 (Barcelona, 2011), p. 172-181.

54. Marisol MADRID FERNÁNDEZ, Jaume BUXEDA GARRIGÓS, “Análisis arqueològica de tres alambins procedents del quarter de Sant Pere de Barcelona”, *Quarbis*, 7 (Barcelona, 2011), p. 186, 187.

55. Sobre la destilación y sus secretos, Miquel AGUSTÍ, *Llibre dels Secrets d'agricultura, casa rústica i pastoral*, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1988, p. 114-132. Esta obra recoge una gran variedad de recetas procedentes de tratados clásicos y medievales, acompañada de numerosos grabados sobre los tipos de alambiques usados en la época.

56. Eva LÓPEZ, “Estudio de los materiales...”, p. 246.

57. Núria DE DALMASES, *Orfebreria...*, vol. 2, p. 242, doc. núm. 144.

58. Sobre la fabricación y decoración de clavos, THEOPHILUS; *Schedula...*, Libro 3, p. 118-119.

59. Isabel DE LA FUENTE, “La producció d'un argenter...”, p. 212. “*Un suatge petit de corretges*”. Núria DE DALMASES, *Orfebreria...*, vol. 2, p. 242.

- Componentes del arnés de caballero: correas para sujetar vainas de espada, armaduras, camilleras, cascós...⁶⁰
- Arreos de caballos, asnos y mulas, en especial bridas, cabezadas y retrancas. Todos ellos llevaban apliques metálicos dorados y/o esmaltados,⁶¹ a menudo decorados con motivos vegetales y animales, reales o fantásticos.⁶² Los apliques sonoros en forma de campanillas o cascabeles eran también muy frecuentes.⁶³
- Calzado anudado en el empeine, cuyas hebillas presentan la particularidad de tener forma circular.⁶⁴
- Libros⁶⁵ y cajas de pequeñas dimensiones,⁶⁶ cuyas cubiertas o tapas cerraban con correa.
- Correas o ceñidores de dama y caballero, conocidos hoy en día como cinturones. Las hebillas recuperadas en Lleida forman parte de este último grupo.

La correa era una tira de cuero o de tejido que hombres y mujeres utilizaban como ceñidor de cintura. Las más lujosas estaban hechas de seda, terciopelo o brocado y llevaban clavados apliques de oro o plata sobredorados y/o esmaltados, decorados a menudo con incrustaciones de piedras preciosas.⁶⁷

60. “*Item mes, dos arnesos de cames ab les guarnicions, lo hu de vellut negre e l’altre de carmesí ab sos parches e corretges; lo de la guarnicio de brocat carmesí ab caps de sívelles daurades sobre lautó*”. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO, “Inventario de los bienes del Príncipe de Viana”, *Apéndice al levantamiento y Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Toms XIII*, Imprenta del Archivo, Barcelona, 1864 (*Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, 26), p. 145.

I parell d’esperons genets de ferre daurats ab tot lo guarniment, qui es en XXXIII peçes, e cascan spero entre civelles, caps e platons smeltats d’obra morisca d’argent, ab los parxes de cuyro vermell. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón como infante y como rey (1412-1424)”, *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans* (Barcelona, 1907), p. 157.

61. *I pitral de mulla de cuyr vermell, orlat de flocadura vermella, ab xv xapes de lautó daurades poques*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 157.

62. *I fre de mula de cuyr vert, ab platonets rodons de lautó daurats, e ab VIII xapes de lautó daurades ab senyal d’aucells en cascuna*. Josep Maria CASAS, “L’heretatge d’un mercader barceloní (Guillem Ferrer) l’any 1398”, *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* (Barcelona, 1969-1970), p. 55, núm. 82.

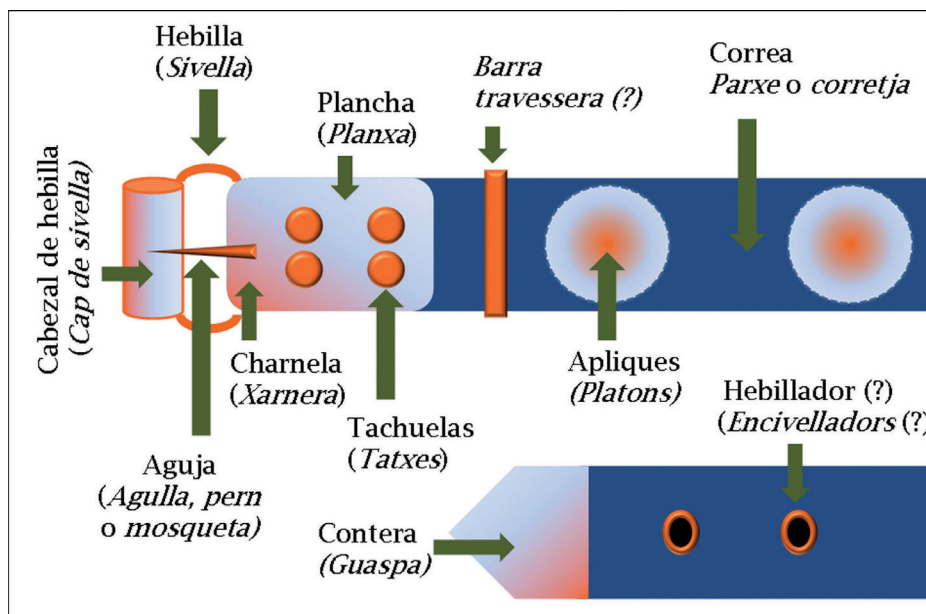
63. *Unes capçanes, pitral, reretrangues, regnes ab tot son gorniment, e mos genet ab cames de brida, lo qual es nes de cuyr ab xapes grans esmaltades, ab I griu argentat al mig, ab roses blanques smaltades e sobredaurades sembrades per tot lo dit arneses, e en cascuna penja una campaneta de coura daurada (...)* *I pitral de cosser de cuyr negre, en que ha XXXIII cascavells*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 157.

64. Joan COROMINES, “Siveles redones de ferre, de sabates”, *Diccionari etimològic...*, vol. 7, p. 961.

65. En octubre de 1369, el tesorero general del Rey pagó al orfebre de Valencia, Guillem Gispert, diversos elementos metálicos para la correa del Evangelio de San Juan: *XIX castons, en cascan dels quals ha I esmalt, ab una testa de dona coronada, V platons a manera de rosetes, un ca e mosqueta en la qual ha I senyal del senyor rey, qui son entrats en guarnir I partxa o correga en que es l’avengeli de sent Johan*. Jordi RUBIÓ BALAGUER, *Documents per a la Història de la cultura Catalana medieval*, 2 vols, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2000, vol. 2, p. 160, 163.

66. “*Capsa petita en la qual havia una correga d’argent ab parxe de cuyro, ab sívella e cap e Cent Quaranta e dos platons*”. Josep Maria ROCA, “Un cirurgià barber (Leonci Mestre, 1437) Barcelonès de la xv centúria”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 10-11 (Barcelona, 1921-1924), p. 152.

67. Isidra MARANGES I PRAT, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV*, Institut d’Estudis Catalans Barcelona, 1991, p. 72-74.

Partes de una correa según los manuscritos.

La mayoría de ciudadanos no podía costearse estas piezas tan lujosas y, por ese motivo, llevaban correas realizadas con materiales mucho más modestos, como cuero o tela, y apliques metálicos de cobre o latón dorado, lo que les daba una apariencia similar a los metales preciosos. Generalmente, el cuero era de color blanco o negro,⁶⁸ aunque los inventarios citan otros colores, especialmente el morado. La tela o cuero de la correa recibía el nombre de *parxe* e iba provista de una hebilla, en un extremo, y de una contera, en el otro.⁶⁹ Sobre el *parxe* se clavaban los *platons*, unas placas de metal de diversas medidas y formas.⁷⁰ La correa guarnecida con *platons* se denominaba *platonada*.⁷¹ Los *platons* podían tener forma de medio huevo,⁷² de roseta,⁷³ o bien ser planos y redondos.

68. El ciudadano barcelonés, Ferrer de Gualbes, tenía en su casa una correa de espada de cuero negro “*ab cap e sivella e platons de leutó daurat*”; Teresa GARCÍA PANADÉS, “Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)”, *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 4 (Barcelona, 1983), p. 183.

69. *I corregge d'argent ab parxe de cuyro ab sivella e cap e cent quaranta dos platons*, Josep Maria Roca, “*Un cirurgià barber...*”, p. 152.

70. *Diccionari Català-Valencià-Balear...*, vol. 8, p. 656. *Item una correa d aur grossa, clavada en cuyr negre, qui son .xlviij. troços de planxa d aur clavats en lo dit cuyre... a y mes .j^a. agulla d aur ab que s clou la dita correa*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 204.

71. *Una correga (...) tota platonada de platons menuts qui són LXXXVIII*. Francesc MARTORELL, Francesc VALLS, “Pere Beçet (1365-1430)”, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona, 1911-1912), p. 602.

72. *Per un guarniment d'argent que féu fer per una cinta francesa, ço és cap e mosqueta e XXXIII platons grossos a forma de migs ous esmaltats e daurats*, Jordi RUBIÓ (ed.), *Documents per a la Història...*, p. 192.

73. *Cinç platons a manera de rosetes (...), qui són entrats en guarnir una partxa o corregge*, Jordi RUBIÓ (ed.), “*Documents per a la Història...*”, p. 160.

Estos últimos era denominados *rodandins*.⁷⁴ Los apliques semiesféricos recibían el nombre de *bullla* o *bolla*, o el diminutivo *bulletes* si eran de pequeño tamaño.⁷⁵ La *bullla* o *bolla* era un tipo de clavo de cabeza semiesférica aplicado a la ornamentación de puertas, cofres y libros.⁷⁶

Las fuentes iconográficas nos ofrecen numerosos ejemplos de correas decoradas con estos apliques metálicos. Suelen ir clavadas en un *parxe* ornamentado con motivos liniales entrecruzados, que imitan el grabado inciso sobre el cuero. Los apliques metálicos más representados son los circulares, alternados a menudo con otros rectangulares en disposición vertical,⁷⁷ y los que tienen forma de roseta o florón de cuatro o más pétalos,⁷⁸ aunque no faltan las correas que alternan florones y *bullas* y presentan la contera decorada con elegantes relieves florales⁷⁹ o con calados gotizantes.⁸⁰ Las conteras de cinturones estrechos suelen tener una forma rectangular muy estilizada, perfilada a menudo por decoraciones a base de finas líneas incisas.⁸¹ La mayor parte de conteras de esta época presentan un pequeño apéndice redondeado o alargado en el extremo inferior.

Los inventarios describen otro tipo de apliques metálicos en forma de hojas que colgaban directamente del *parxe* o de planchas recortadas y dobladas sobre sí mismas.⁸² Eran denominados *pendants*⁸³ o *batents*⁸⁴ porque, al colgar de la correa,

74. *Una correga antiga ab parxa de seda vert ab fil d'or al mig, platonada ab rodandins e IIII esmalts al mig*. Josep Maria ROCA, "Inventari fet l'any 1389, dels béns del ciutadà barceloní mossèn Pere Girgós qui, segon un padró de fogatges, tenia son alberch en lo carrer de Regomir", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 13-14 (Barcelona, 1925-1928), p. 306.

75. *Una corregeta de seda, scarlatada d'infant, ab I cap gran, radon d'argent, en què ha una image de dona, e ab XXXII bulletes rodones d'argent*. Josep Maria CASAS, "L'heretatge d'un mercader...", p. 53, núm. 85.

76. Véanse diversas transcripciones procedentes de manuscritos catalanes: Germà COLÓN, *Vocabulari de la Llengua catalana medieval de Lluís Farauo...* <<http://www.iec.cat/farauo>>.

77. Los encontramos, por ejemplo, en las correas que llevan las Vírgenes de Gardeny (Museu de Lleida, Diocèsà i Comarcal), de Vallfogona de Riucorb (Museu Episcopal de Vic –MEV– 167) y la esculpida por Jordi de Déu (MEV 911), fechadas entre mediados y el último cuarto del siglo xiv.

78. Valgan como ejemplo los florones de seis pétalos representados en la correa que lleva una santa fechada hacia 1300 (MNAC- 064015) y los florones geometrizados de cuatro pétalos representados en la correa de una Virgen procedente de la Catedral de Vic, fechada en el último cuarto del siglo xiv (MEV 1310).

79. La correa en cuestión cierra con una hebilla ligeramente trapezoidal y presenta todo el *parxe* decorado con incisiones liniales. La lleva la Virgen de una Anunciación, fechada en el primer tercio del siglo xiv (MEV 10669).

80. Este tipo de contera aparece representada en la correa que lleva la Virgen del Blau, una escultura de piedra labrada por Jordi Safont en 1447 e instalada originalmente en el portal de los Apóstoles de la Seu Vella de Lleida.

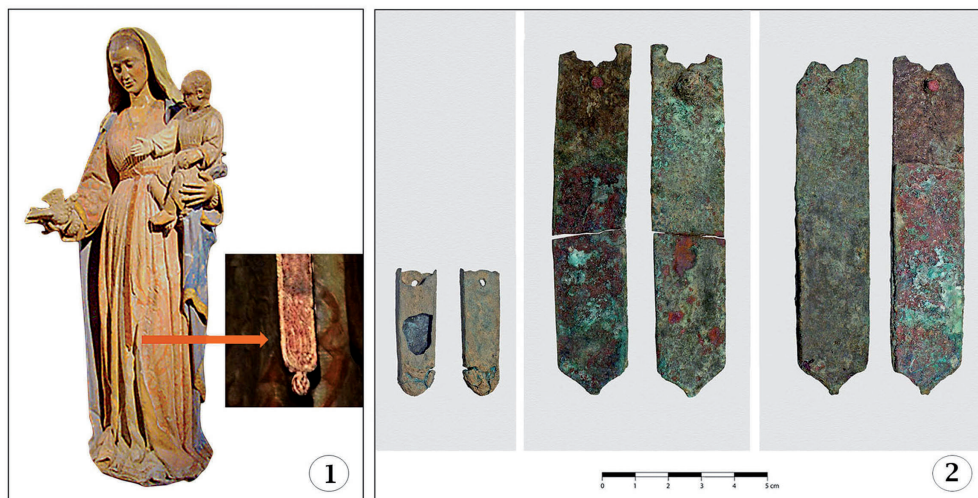
81. Este tipo de contera aparece representada en la correa que lleva la Virgen del retablo de Santa Maria la Blanca del monasterio de Sant Joan de les Abadesses, labrado en 1343.

82. *Una correa d'aur, grossa, clavada en cyur negre, qui son XLVIII troços de planxa d'aur clavats en lo dit cuyr; e en cascuna de les dites planxes son tallats V fulles qui son redortillades e redoblades sobre la dita planxa, en quascuna de les quals fulles ha una petita fulla d'or pendant (...) mes I agulla d'aur ques clou la dita correa*. Eduardo GONZÁLEZ, "Inventario de los bienes...", p. 167.

83. Palabra derivada del francés, sinónima de "penja", que significa "colgado" o "colgante". Antoni Maria ALCOVER, Francesc de Borja MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Baleàr...* <<http://dcbv.iecat.net/>>

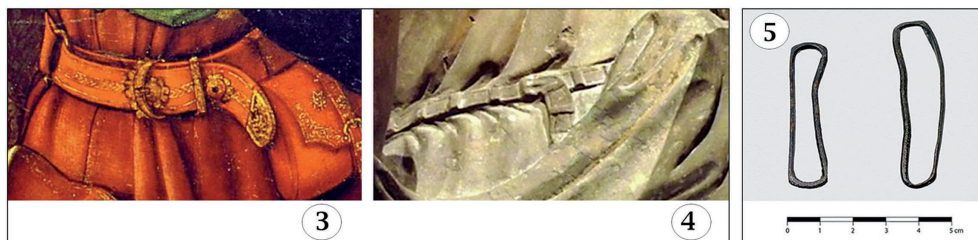
84. Significa "batiente", en castellano.

CONTERAS

1. Jordi Safont. Verge del Blau. 1447.
2. Posibles conteras halladas a l'Antic Portal de Magdalena (Lleida). Datadas en el siglo XVII, pero creemos que la forma no sería muy distinta en la época que tratamos.

TRABILLAS

3. Pedro Berrugente. Retablo de la Asunción rey Ezequías. c. 1490.
4. Maestro de Anglesola. Virgen de una Anunciación. c. 1330.
5. Posibles trabillas de cinturones o correas en torno a 5 cm de ancho. L'Antic Portal de Magdalena (Lleida). Siglo XVII.

COLGANTES

6. Miguel Ximénez. San Sebastián. 1494.

Elementos asociados a una correa de cinturón.

reaccionaban al movimiento de su portador o portadora “batiendo” o “golpeando” repetidamente, lo que producía un característico sonido metálico.⁸⁵ El San Sebastián representado en el retablo procedente de Sigena (Huesca), pintado por Miguel Ximénez en 1494 (MNAC 15858-CJT), lleva una correa de este tipo.

Algunas correas llevaban anillas de sustentación en la parte interior.⁸⁶ Los inventarios citan también correas con “barras traveseras”.⁸⁷ No sabemos a qué tipo de elementos se refieren, pero podría tratarse de las trabillas. El *Rey Ezequías* pintado por Pedro Berruguete en el retablo de Paredes de Nava (Palencia) lleva un cinturón provisto de anilla y pinza de sujeción, cuya función era estrechar la correa y evitar que el extremo de ésta quedara suelto. Este tipo de piezas se encuentran a menudo en los yacimientos arqueológicos. Valgan como ejemplo, las encontradas en el castillo de Sant Miquel de la Vall (Pallars Jussà)⁸⁸ y en el yacimiento de La Esquerda.⁸⁹ Otra posibilidad es que se trate de las barras verticales o costillas que articulaban los cintos metálicos descritos en los inventarios y representados en diversas esculturas góticas. Citemos como ejemplo los que llevan el Ángel y la Virgen de la Anunciación esculpida por el maestro de Anglesola hacia 1330 (MNAC 22998 y 22999).

Según los inventarios, las hebillas podían ser simples o dobles.⁹⁰ Entendemos por hebilla doble la que tiene doble ojal, como la recuperada en la villa de Sabadell.⁹¹ La hebilla doble facilitaba el anudado del extremo de correa que quedaba suelto, con el objetivo de provocar su caída en vertical por el centro de la falda. Este tipo de atadura se constata por ejemplo en el cinto que lleva la escultura de la Virgen procedente del antiguo hospital de Santa María de Lleida, recientemente trasladada al Museu de Lleida Diocesà i Comarcal. La púa o pincho movedizo de la hebilla recibía el nombre de aguja, pernio,⁹² o *mosqueta*.⁹³ Algunas hebillas se prolongaban en una placa metálica que se clavaba al *parxe* y que, en ocasiones, quedaba unida

85. *E en les II vies del mig ha en cascuna XIV peces del dit obratge fetes a IIII cayres, en les quals ha diversos fullatges petits d'or a manera de batents.* Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 167.

86. *En la dita correa III xarneres ab III agulles o perns ab ques clou la dita correa e, ha la part de dins, IIII anelletes en les quals se sosté la dita correa.* Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 167.

87. *Una corree de cuyro ab III barres trevasseres e VI platons, cap e civella d'argent daurada.* Teresa GARCÍA, “Los bienes de Ferrer de Gualbes...”, p. 182.

88. Jordi BOLÓS, “Sivelles medievals...”, p. 164, 165, núm. 93, lám. 22.

89. Imma OLLICH, ¡Desperta Ferro! *Vida quotidiana, treball...*, p. 130, núm. 42.

90. *Una correa de cuyr, ab cap e fivella doble, e III ensivelladors.* Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 167.

91. Jordi ROIG BUXÓ, Joan Manuel COLL, “Eines i objectes metàl·lics d'època medieval al Vallès”, *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Actes, Sant Cugat del Vallès, 2002, p. 846-847, lám 2, núm. 18.

92. *III agulles o perns ab que's clou la dita correa;* Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 167.

93. *“Per un guarniment d'argent que féu fer per una cinta francesa, ço és cap e mosqueta e XXXIII platons grossos a forma de migs ous,* Antoni Maria ALCOVER, Francesc de Borja MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Baleà...*, vol. 7, p. 608, doc. 1378; Jordi RUBIÓ, (ed.), *Documents per a la Història...*, p. 192.

a ella mediante una articulación o charnela (*xarnera*).⁹⁴ La Virgen procedente de la puerta de la Anunciata de la Seu Vella de Lleida, fechada en el primer cuarto del siglo XIII, lleva una correa provista de hebilla y placa rectangulares. Ésta última presenta los cuatro lados convexos y va remachada al parxe con cuatro pequeños clavos de cabeza circular. La placa de la correa representada en la escultura de una Santa conservada en el Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 064015), fechada en el año 1300, es exactamente igual a ésta.

Los apliques metálicos presentaban a menudo decoraciones vegetales⁹⁵, animales o figuras humanas⁹⁶ y las hebillas se ornamentaban con emblemas heráldicos⁹⁷ o motivos florales policromados.⁹⁸ Una placa de cinturón decorada con un león en bajorrelieve, dorada y esmaltada en azul cobalto y rojo, fue objeto de un exhaustivo análisis en el marco del *Projecto Dorados* de la Universidad Autónoma de Madrid.⁹⁹

Algunas correas llevaban inscritas frases alusivas a la Virgen, saludos o bienaventuranzas,¹⁰⁰ e incluso inscripciones picaronas, como la que se podía leer en una correa de hombre, esmaltada en azul y decorada con una figura masculina acompañada de la frase “De deseo en deseo”.¹⁰¹

Una correa podía tener uno o más *ensivelladors*.¹⁰² Creemos identificar el *ensivellador* o *sivellador* con el orificio practicado en el extremo de una correa, opuesto al de la hebilla, dentro del cual penetraba la aguja para fijarla o sujetarla. Al igual que ocurre con los cinturones actuales, estos orificios se reforzaban con aros metálicos más o menos decorativos. Estos aros son perfectamente visibles en la correa que lleva la Virgen del Blau procedente de la Seu Vella de Lleida. El

94. *En la dita correia III xarneres ab III agulles o perns ab ques clou la dita correia*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 167.

95. *Un cap civella, VI platons ab tatzes per clavar d'argent daurat smaltat de fulles verts*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 168.

96. *Una corregeta de seda scarlatada d'infant, ab I cap gran radon d'argent en què ha una image de dona, e ab XXXII bulletes rodones d'argent*. Josep Maria CASAS, “L'heretatge d'un mercader...”, p. 53, núm. 85.

97. *Civella doble, e mosqueta e cap, e ab V platons tots d'aur smeltat de blanch, e de rogicler ab lo spinyel de Sent Francesch entorn e engir la civella, cap e platons*” Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 186.

98. *Una corretga d'espasa amb sivella e mosqueta, e III xapes, e un anell, e XII ensivelladors, e gaspa, tot d'aur, en la qual sivella e mosqueta ha una rosa smaltada de blanch e vert rogicler*. Eduardo GONZÁLEZ, “Inventario de los bienes...”, p. 187.

99. Joaquín BARRIO MARTÍN, Jorge CHAMÓN FERNÁNDEZ, (eds.), *Projecto Dorados...*, p. 67-69.

100. *Una correia ab parxe de seda, ab cap e sivella d'argent daurat, e ab letres en que es lig "Ave Maria gratia plena dominus tecum benedicta tu"*. Francesc MARTORELL, Francesc VALLS, “Pere Beçet...”, p. 623. “Una correge de cuyr morada, de amplaria de dos dits, ab sivella, e en laredor ha un titol que comence “salutare” e feneix “mei”. Jaume MASSÓ, “Inventari dels béns mobles del Rei Martí d'Aragó”, *Revue Hispanique*, 12 (Nova York, 1905), p. 490.

101. *Correge d'hom de parxa de seda blava, antiga, ab cap e ab sivella, e ab XXXII platons d'argent daurats, e en cascú plató ha hun esmalt petit, blau, e en lo cap de la dita correge ha I esmalt blau en què ha I home qui té I titol qui diu “De desir en desir*. Josep Maria CASAS, “L'heretatge d'un mercader...”, p. 52, núm. 83.

102. *Una correge d'argent ab cap e civella, ab dos encivelladós*. Antoni Maria ALCOVER, Francesc de Borja MOLL. *Diccionari Català-Valencià-Baleà...*, vol. 5, p. 33.

Correas para la sujeción de una arma blanca

1. Sepulcro de los Ardèvol. Segunda mitad del siglo xiv.
2. Bartomeu de Robió. San Andrés. Segunda mitad del siglo xiv.

acto de fijar la hebilla con el *ensivellador* se definía —y se define todavía— con el verbo enhebillar (*ensivellar*).¹⁰³

El libro de contabilidad del orfebre barcelonés Miquel Bofill, fechado entre 1450 y 1460, aporta mucha información sobre la fabricación de correas.¹⁰⁴ Este artesano se encargaba de manufacturar los elementos metálicos, de clavarlos en el *parxe* de cuero, y de reparar el dorado desgastado. Los espaderos también asumían la realización de todo, o prácticamente todo el proceso productivo de las correas.

Entre los bienes del *espaser* barcelonés, Joan Martí, se documentan trozos de cuero para correas, correas nuevas de espada¹⁰⁵ y una caja de madera con una docena de conteras y ocho docenas de hebillas de espada.¹⁰⁶ No sabemos si esas piezas fueron fundidas por él mismo o las adquirió a un orfebre o a un mercader local, pero lo que si podemos asegurar es que debió existir un tipo de hebilla es-

103. *Sis mosquetes e dos platons d'ensivellar d'argent daurat*. Antoni Maria ALCOVER, Francesc de Borja MOLL, *Diccionari Català-Valencià-Balear...*, vol. 5, p. 33.

104. Isabel DE LA FUENTE, “La producció d’un argenter...”, p. 211-223.

105. *Item un cuyro de vedell tot ennegrit. Item un troç de cuyro abte a correges de spases. (...) Item xxxii correges de spases noves*. AHCB, Arxiu Notarial, 1-8, *Inventari dels béns de Joan Martí...*, fol 3v.

106. *Item una capse pochà de fuste en la qual havia una dotzena de guaspes e VIII dotzenes de sivelles de spases*. fol 2v.

pecífica destinada a fijar las correas de sujeción de las vainas de espada. Así nos lo confirman las fuentes iconográficas en numerosas representaciones, aunque en pocos retablos se puede apreciar la morfología de las piezas con detalle. En el relieve de la aparición de San Andrés al obispo tentado por el diablo, esculpido por Bartomeu de Robió durante la segunda mitad del siglo xiv (MNAC 122485), se puede ver a un soldado que lleva una espada envainada sujeta con una correa cruzada en diagonal. La correa es bastante ancha y en ella se aprecia una hebilla gruesa con un arco en “D”. Este tipo de hebilla aparece en diversas representaciones pictóricas y escultóricas fechadas entre la segunda mitad del siglo xiv y fines del siglo xv. De entre todas ellas, destacamos las correas de espada que llevan los caballeros del sepulcro de los Ardèvol, conservado en el MNAC y fechado en la segunda mitad del siglo xiv. Otro soldado representado en la escena de la Decapitación de San Juan Bautista, pintada por Ramon Solà I entre 1455 y 1460 lleva un cinturón con una hebilla similar, aunque presenta un perfil ondulante en los extremos. El Profeta David representado en el retablo de Esteve de Granollers, pintado por Joan Gascó entre 1491 y 1495 (MNAC 024150), lleva una correa de sujeción de espada provista de una hebilla, cuyo arco tiene un perfil marcadamente ondulante.

Piezas muy similares a estas, de contornos más o menos ondulantes, se han recuperado en excavaciones arqueológicas realizadas en castillos y torres de vigilancia, en estratos fechables entre el siglo xiv y el siglo xv. El hecho de haberse encontrado en un contexto castrense, permite suponer que estas hebillas debieron formar parte de correas de espada. Citemos como ejemplo las encontradas en la *Domus* de Olivet (Canovelles),¹⁰⁷ en el castillo del Far (Llinars del Vallès), en el castillo de la Mata (Mataró) y en la torre de Quimberga (Sallent).¹⁰⁸ Esta última apareció junto a un *cruzado* de Alfonso el Benigno (1327-1336).

Un tipo de hebilla muy similar a estas cierra una escarcela con cinto, de época nazarí, fechada en el último tercio del siglo xv y conservada en el Instituto Valencia de Don Juan.¹⁰⁹ Mantiene todavía buena parte del revestimiento dorado original y de la decoración punteada realizada sobre su superficie. Se trata de un recurso ornamental utilizado tradicionalmente por los orfebres, localizado en numerosos paneles pictóricos y tallas escultóricas doradas, y que consiste en impresiones de reducido tamaño realizadas con punzones de punta.¹¹⁰

107. Josep PUJADES, Carme SUBIRANAS, “La domus d’Olivet. Eines, elements d’indumentària i armament”, *II Congrès d’Arqueologia Medieval...*, p. 881.

108. Jordi BOLÓS, “Sivelles medievals...”, p. 107-183, 113, 115, núm. 11, lám. 3, p. 117, fig. 4, p. 138, 139, núm. 48, lám. 13, p. 143, fig. 143.

109. Álvaro SOLER, “Daga de orejas, vaina, cuchillo, cinturón con escarcela y estuche”, *Al-Andalus. Las artes islámicas en España*, Ediciones El Viso, Nueva York, 1992, p. 290-293, núm. 64.

110. Eva LÓPEZ, “Estudio de los materiales...”, p. 335.

Posiblemente, la hebilla fue labrada por talleres andalusíes, como la escarcela, e importada a los reinos cristianos. En este sentido, cabe recordar que el comercio de objetos de cobre manufacturados y de prendas de vestir de uso corriente entre el Al-Andalus y los reinos cristianos peninsulares está bien documentado desde el siglo XII.¹¹¹

Pere Seguer (?), sepulcro de la Familia Montcada procedente de la capilla de Sant Pere de la Seu de Lleida 1345-1350 (Museu Frederic Masés, MFMB120).

Los inventarios catalanes de los siglos XIII y XIV citan a menudo objetos moriscos, entre los cuales se encuentran las correas de arnés. El inventario del rey Martí, por ejemplo, registra una correa de vaina realizada con *parxe* morisco de diversos colores.¹¹² En otro inventario real se describe una correa de cuero provista de diversos apliques metálicos y de un eslabón de plata dorada nielado “a la morisca”.¹¹³ La admiración que los monarcas y nobles cristianos sintieron por los objetos suntuarios andalusíes, y en especial por los elementos de arnés, está bien documentada desde la Alta Edad Media. De hecho, los escasos testimonios de cultura material que han pervivido hasta nuestros días dan fe por sí solos de la excepcional calidad artística que tuvieron estas producciones y del elevado virtuosismo técnico que alcanzaron los obradores andalusíes durante la Edad Media.¹¹⁴

111. Olivia REMIE CONSTABLE, *Comercio y comerciantes en la España musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Ediciones Omega s.a., Barcelona, 1997, p. 213-221.

112. Jaume MASSÓ, “Inventari dels béns...”, p. 586. «Item I^a beyne de cuyr groch ab sa sivelle, guaspa e bocal d aur, e ab sa correge de parxe morisch de diverses colors». Jaume MASSÓ, “Inventari dels béns...”, p. 586.

113. Una correge de cuyr morada, de amplaria de dos dits, ab sivella, e en laredor ha un titol que comence “salutare” e feneix “mei”, ab XII platons al cap lo timbre reyal e, en la dita correge, se te un foguer d’argent daurat niellat a la Morisque. Jaume MASSÓ, “Inventari dels béns...”, p. 490.

114. David NICOLLE, “Armes et armures islamiques”, *Chévaux et chevaliers arabes dans les arts d’Orient et d’Occident*, Gallimard, París, 2001, p. 95-102, p. 11, cat. núm. 45, p. 114, cat. núm. 50, p. 144, cat. núm. 99, p. 146, cat. núm. 100; David NICOLLE, *Al-Andalus...*, p. 284-298, 302.

COL·LECCIÓ AGIRA

La Col·lecció Agira està impulsada pel
Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals Espai, Poder i Cultura
amb seu a la Universitat de Lleida,
per a contribuir a la renovació de l'arqueologia medieval.
El poble d'Agira, documentat des de l'any 922,
actualment es coneix com Algerri (comarca de la Noguera)

Publicacions:

1. Flocel Sabaté (dir.), *Arqueologia Medieval. Reflexions des de la pràctica* (2007)
2. Flocel Sabaté (dir.), *Arqueologia Medieval. La transformació de la frontera medieval musulmana* (2008)
3. Flocel Sabaté (dir.), *Arqueologia Medieval. La prospecció i el territori* (2009)
4. Flocel Sabaté (dir.), *Arqueologia Medieval. Els espais de secà* (2010)
5. Flocel Sabaté, Jesús Brufal (dirs.), *Arqueologia Medieval. Recerca avançada en arqueologia medieval* (2013)
6. Flocel Sabaté, Jesús Brufal (dirs.), *Arqueologia Medieval. La Ciutat* (2014)
7. Flocel Sabaté, Jesús Brufal (dirs.), *Arqueologia Medieval. Els espais sagrats* (2015)
8. Flocel Sabaté (dir.), *Arqueologia Medieval. Hàbitats medievals* (2016)

